

Орга № 4. 2022

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Галашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур йац.
Мамакаев Мохьмад**

**ПАУ «Зорботохаран цIа»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

**Кьорта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьаблим
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин
къоман политикин, арахьарчу зIенийн,
зорбанан, хаамийн Министерство

364060 НР, Соблжа-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

**Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна
хила йеза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн
маххадор а, уьш авторшка йухайалар а редакцино
шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

E-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdatdomchr

izdat_dom_chr95

ЧУЛАЦАМ

ЮБИЛЕЙ

ОКУЕВ ШИМИН – 85 шо

ОКУЕВ Шима

Сан хьоме Нохчийчоь! *Стихаи*. 4

ЦУРУЕВ ШАРИПАН – 60 шо

ХАЛИКОВА Асет

«Асдуйцу айса хийласицалайнарш». *Статья*. 10

ПОЭЗИ

ЦУРУЕВ Шарип

Марша Гойла, Нохчийчоь. *Стихаи*. 14

МИНЦАЕВ Гальви

Деган цхьамза. *Стихаи*. 20

ФОЛЬКЛОР

Забаре иллеш. 24

КЕРЛА ЦЕРАШ

КАНАЕВА Ремиса

Сан къина... *Стихаи*. 29

ПРОЗА

АХМАДОВ Муса

Массо хлуманна а хьесап дийр ду. *Повесть*. 32

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Хьаша. *Дийцари*. 54

СУЛЕЙМАНОВ Абубакар

Забаре дийцарш. 59

МУТАЕВ Муса

Ваха. *Роман (чаккхе)*. 63

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза

Цен тай. *Дийцар*. 82

ХАЯУРИ Инга

Со йоккхакхилла де. *Дийцар*. 89

ГОЧДАРШ

ДУГРИЧИЛОВ Муртуз

Тпаьххарлера глзот. *Повесть*. 93

Гочинарг – Бурчаев Хьаьлим

ИЛМА

ГАЗИЕВА Аза

Сумбулатов Абузар вайн дегнашкахь ваха висна. *Статья*. 115

ЗОРБАНЕХЪ КЕРЛАНИГ

Мехала Илманан болх. *Аннотаци*. 124

Сумбулатов Дени, Падаров Гарби

ХАЛИКОВА Асет

Нохчийн зударийн а, божарийн а шира цераш. 126

Юбилей

Окуев Шимин – 85 шо

Со вина, кхийна латта – сан хьоме Нохчийчов йу!

Окуев Шима литературе валийнарг Даймахке, цуьнан лекхачу лаьмнашка, шовданашка, оздачу адамашка болу безам бара. Шен дуюххьарлерачу стихашкахь Окуев Шимас йаздира Нохчийчовнан Иаламан исбаьхьаллах лаьцна. Байташкахь мехкан Иалам хестийначул тлаьхьа, Шимас шорбира шен тидамехь болчийн гуо. Иза оцу Иаламехь дехачу шатайпанчу адамиьн амалш а, леламаш а гайта волавелира шен керлачу произведенешкахь.

Цуьнан дуюххьарлера прозин книга «Чири бехдина сий» арайелира 1966-чу шарахь, кхин кхо шо даьлча – «Чора» це йолу забарийн дийцарийн гулар.

Окуев Шимин кхоллараллахь керла тегла хилла длахьиттира «Лайн тлехь цлен зезагаш» це йолу дуюххьарлера роман. Цул тлаьхьа цо болх бира кхаа романах лаьтгачу «Ций, латтий» це йолчу трилоги тлехь. Нагахь санна Шимас хьалха йазийна говзарш шовданаш хиллахь а, Южалло вайна йуккьера длавахьалц цо йазйеш хилла трилоги оцу шовданех хилла Орга ду.

Цо чулоцу, дуккха а вовшех тера йоцу амалш, церан йукьаметтигаш, халкъан дахаран тайп-тайпана агьонаш. Иштта догьу «Орга» а, кегий хиш, шовданаш, шена чухудуш, шена бердаш хилла лаьтгачу лаьмнийн дегнех кхиа гертташ, хьомечу лаьттан тлулгаш, чхернаш, дечигаш шен кийрахь лелош.

«Сан Шуьйта» – иштта йара Окуев Шимас 1962-чу шарахь арахецначу поэзин гуларан це. Хьетахь дуйна кхин дукха шор ца йелира цуьнан кхоллараллин биографи. Амма цуьнан хьомечу лаьттан адамаш, вайна массарна а довза лууш, церан глайганахь йа хазахетарш йешархошна йукьара хеташ, длахьиттира. Окуевс шен кхоллараллица кхин цкъа а теглагидира йаздархошна гучудаьлларг. Мел жимачу лаьтта тлехь а дладьдуш ду доккха Дахар. Иза ган а, малхе даккха а хаарехь гучуйолу йаздархочун говзалла. Иза карайерзорна тлехьажийна дара Окуев Шимин дерриге а дахар.

Кху шарахь Окуев Шимин 85 шо кхачар билгалдаьккхира вайн республикехь. Арахеца кечйеш йу цуьнан говзарийн керла гулар.

Окуев Шимас вайн литературехь шатайпанчу говзаршца йитина лар йоккха а, мехала а йу.

ОКУЕВ Шима

Сан хьоме Нохчийчов!

Урх ийзош, йекайеш гаьллаш,
Буйса шен дин сецош йу;
Стиглара чукхийдаш, лаьмнаш
Хьаннашна барт бохуш ду.

Седарчий, карзахе уьдуш,
Мархашна тIехь хехкало,
Бацаца, тхин тIадмаш муьйлуш,
Эсала мох хьекхало.

Бетгаса, дIо генахь техкаш,
Боданах букь хьобкхуш го.
Шовданаш, Iаннашкахь кхехкаш,
Эшаршца гуш, Iенало.

И дерриг нисдина латгош
Кхолламий, Iаламий ду.
Со вина, кхийина латта –
Сан хьоме Нохчийчов йу!

И хестош, дека сан иллеш,
И лоруш, ловзу ас ког,
Цуо ницкь луш, детгало кийрахь
Безамо лазийна дог!

Сан некь

Сан некь бу дахарехь
Стаг хьобгур воцуш,
Ницкь боцург тIаш, говрахь
Лелалур воцуш,
Ойланийн кхерчахь бен
Ган таро йоцуш,
Байташца барт боцчун
Дан амал доцуш.

Галце бу, чолхе бу –
Саьнгарш йу, гунаш:
Гена бу, генаш ду
Эзаршка биэкъна.
Тилла ву тийначу
Мукьамца воцург,

Дог делош, дог делхош
Ала дош доцург.

Хийламма халонца,
Белхашца бина,
Бала а, безам а
Беркатца хьийна,
Кьоначо, кьеначо
Шен сий а дина,
И некь бу сан цIарца,
Сан цIийца ийна!

Декьалио, декьалво
Цу новкъахь верг ас;
Сий до ас, къахьобгуш,
Ловр долчун бакь, харц.
Ойланца айвелла,
Батта тIе ваьлла,
Чухьаьжна, лун долчун
Халкъана шен аз!

Ас некь бо, Нохчийчов
Некхаца лелош,
Мукьамца, могIанца
И хастор дебош.
Со нохчо, со вахчо
Цо дог ду делла.
Воккхаве, и хасто
Со тIел ца велла!

Иштта ду, доттагIа,
Сан некьан тача,
Ткъа лаба, и толлуш,
Хьан даг тIе кхача.
Некь хала бийцарна,
Бехке ма велахь,
ГIалатло сан хиллехь,
Тойай, гечделахь!

ДIайхь

Акхачу Iаламо,
ТIулг говза буттуш,
Сов лекха айдина
Органан бердаш;
Малхо щен дашочу

ЗӀаьнаршца луйтгуш,
Даймахке хьуййсу уьш,
Бес-бесар лепаш.

ДӀо бухахь, халла гуш,
Тай тесча санна,
ГӀовгӀа йеш, Йенало
ОьгӀазе Орга;
И дардеш, бердаша
Хьоькху чу тӀулгаш,
И ца ловш, гӀергӀа хи,
Тем боцуш, гӀоргӀа.

Бен доцуш, тулгӀешка
Кхийдадеш генаш,
ГӀайреш тӀехь техкало
СапаргӀат пепнаш;
Органан угӀарах
Ца эйеш эшарш,
Шовданаш лешало,
Чаккаршца декаш.

Гора-йаӀ, сан Даймохк!
Хьо хилла-кх суна
Кхолламо кхиале
Сел беза хьехнарг,
Кхиьначохь, безамо
Гелвина, вижчахь,
Набаро шен гӀенан
Куьзганах эхьнарг!

Бераллехь башломан
Некхах вакхийнарг,
Акхачу Йаламо
Оьзда кхийнарг,
Кхолламо дахарал
Хьо хьехнарг беза, –
ТӀулг хилла, хьоь хьоьжуш,
Латта ву реза!

***

Дуьххьара хьох кхетча,
Суьйре а йийкхира,
Мобгтира, Органан
ТулгӀенаш йийкира.

Безамна дош делча,
Беттаса кхийтира,
Лепарца стиглара
Седа а буьйжира.

Хьох кхетар сан дагна,
Седанан лепарна,
Беттаса кхетарна,
Тайна сахьт хилла-кха.

Хилахьа дайма
Хьо соьца, лепийта
Стиглара седа а,
Беттаса кхетийта.

Орга

Акхачу Йаламо
Буто тӀулг буттуш,
Мархашка айдина
Органан бердаш,
Мархийн цацанах
Хье сиха луйттуш,
Малхо чу Йенадо
Шен дашо суйнаш.

ДӀо бухахь, халла гуш,
Детин тай хилла,
ГӀовгӀанца Йенало
ОьгӀазе Орга.
Гондхьарчу тархаша
Хоькху чу чхернаш.
Уьш керчош дераниг
Кхин а маса кьехка.

Юьхучу тулгӀешка
Чукхийдош генаш,
ГӀайреш тӀехь техкало
СапаргӀат пепнаш.
ТулгӀенийн гӀовгӀанех
Шайн изьеш эшарш,
Шовданаш хехкало,
Чакхарехь декаш...

Исбаьхьа сан Даймохк!
Хьо беца суна

Кхолламо, кхиале,
Сел беза хъехнарг,
Кхиъначохъ, безамо
Гелвина вижчахъ,
Набаро шен гленан
Куызган чохъ изънарг!

Хъан халкъан суй хилла,
Хъан дуьхъа вага
Кийча ву со, валлалц
Хъанала вецаш.
Хеназа сайн валар
Хилахъ а, даим
Тулг хилла, хьобъ хьобъжуш,
Латта ву реза!

Ас хьо лобху

Махо мархаш лобхку,
Лаьмнех хьерчаш дохк ду.
Стиглахъ лечкъа бетгаса,
Кхолабелла го седа.
Къайлах доьлхуш,
Хьо лобхуш дог сан ду.

Ас хьо лобху буйсанан боданца,
Ас хьо лобху бетгасин серлонца,
Ас хьо лобху мархашца,
Ас хьо лобху махаца,
Ас хьо лобху зезагийн техкарца.

Безамо тилийна
Сан дог хьох дIаййна,
Хьо ца гичахъ со Iелац,
Хьо йоцчохъ сан дуьне дац,
Алахъа ахъ, хьуо
Мичахъ йу, хьомениг!

Ас хьо лобху ламанан некъашца,
Ас хьо лобху шовданан эшаршца,
Ас хьо лобху бацаца,
Ас хьо лобху бошмашца,
Ас хьо лобху
Безаман лорашца.

Набаро Iехийна,
Адамаш дIатийна.

Со цхъаь левац гIенаша,
Со цхъаь гIелвац некъаша,
Суна-м хаьа,
Хьо сайна карор йуй.

Ас хьо лобху стигланан лакхенашца,
Ас хьо лобху Органан тулгIешца,
Ас хьо лобху, кхаь дагахъ,
Ас хьо лобху сов генахъ.
Суна-м хаьа,
Хьо сайна карор йуй.

Буйса

Лаьмнашца буйса йу хаза,
Лам тIехъ гуш седарчий ду,
Дитгаша легийна заза
Пегулдеш, мох уьдуш бу.

ХIораннан корах чухьобъжуш,
Бетгасо йишмаIаш йо.
Органо аренга Iенаш,
Бердашца гIар-тата до.

Лаьмнашца буйса йу хаза,
Даймехкан лам и белахъ,
Сан дагах ма дала аз а,
Цунна со хийра велахъ!

Iуьйре

Iуьйрено Iалам тIететтина,
Мархаш а мухъ тосуш йу,
Дитгаш тIе лайн чимаш тийсина,
Шовда а ша кIелахъ ду!

Махо мохъ шедагах хийцина,
Шакаран амалехъ бо.
И ца товш ламанаш дийшина,
Генара ийъалуш го.

Хъаннаша, хьедеш дов Iаламе,
ОьгIазе букъ сеттабо.
Бердаша, бIо хохкуш лахене,
Тулгашца тIом-тата до.

Иштга йу Гуьйре тхан лаьмнашкахь,
Дагчуьра гитгадеш аз.
Том бечохь бердийн бӀон и герзаш
Безамах дуьйлина ас!

Сай

Хьобкхучу махо шен
ЙуткӀа шок йетта,
Басешца ламанан
Дорцан кӀур гуьтту.

Цу хьаннийн Ианнашка
Сирла ткӀес детта,
Иаламо гуьйре а
ИаьнехӀа туьтту.

Гу лакхе ша баьлла,
Кур аркӀал туьйсуш,
ДӀаэккха кечбелла,
Сема ла доьгуш,

Сай лаьтга Гуьйренца,
Сирла баьрг бетташ,
Кадечу когашца
Са лардан гертташ.

Шен дегӀах бӀобулуш,
КӀорнех кӀахеташ,
Мацалла борз угӀуш, –
Аз кийрахь декаш.

Уллорчу куллах а,
Тешам ца хеташ,
Лаьтга и буьхьигна
Шога мотт хьобкхуш.

Нохчо кӀантана

Хьо, вешшехь, ламано
Дуьзна дог делларг,
Даточу шовдано
ДегӀ лийчадинарг,
Бераллехь майралла
Аган чохь йекнарг,
Хьо ву и, дозалло
Нохчо кӀант аьлларг.

КӀант кхиьча, ламанца
Кхоьна ка белларг,
Ламанан агӀонца
ДегӀ чахчаделларг,
Йахь йоцург – хьайн кийрахь
Лай вина ваьлларг,
Хьо ву и, дозалло
Нохчо кӀант аьлларг.

Хьоме аз

(Димаев I.)

Таьлна йеьна суьйре,
Гелвелла хилахь,
ЭкӀа схазий,
Хьовзайелахь ахь.

Бес-бесара хаза
Эшарш хазахь,
ТкӀа хьо цхьана озах
Кхета хьажалахь.

Хийла, дахнарг карла
Доккхуш, дека и,
Хийла хесто тарло
Цуо вайн лаьмнаш, хиш.

Хийла ойла хаза
Даге кхачайо,
Хийла дуьйцуш хезнарг,
Бакьдеш, гойту цо.

Иштга декка доьлуш,
ПаргӀата йенна
Аз а довр ду, лахлуш,
Хьуна деладелла.

Нана гӀенах гар

Баьццара бос эцна
Хи сирла хетара,
Чехкачу тулгӀено
Бердах кайеттара,
Схьавола, – бохуш, соь
Нанас мохь беттара,
Со цунна тӀекхача,
Хих вала гертара.

«Сан кІант, хих ларлолахь!» –
 Олура, кхералой,
 Хи йисте йогура,
 Соцура, озалой,
 ТІаккха а, соь кхойкхуш,
 И йоьхна хьийзара,
 Ненан дог ца дохо
 Са саца дийзира.

Цуо, хи чу йоьссина,
 Со диэхва ваьккхира,
 Сов аьхна, хьяьстина
 Соьга йистхилира:
 «КІант, нана хьан хилча,
 Хьан даг тІехь зезаг ду,
 Ткъа нана дІайаьлча,
 И зезаг дужуш ду».

Доггий, шовдий

Лекхачу ламанаш
 Схьадолуш, некъаха
 Гелвелларг Іабаван,
 Цхьа шовда кхехкара.

Хаза и догура,
 Гурранехь декалуш,
 ТІулгашца ловзура,
 Іаьмнаш а деш, соьцура.

Шовдане деанчу
 Цкъа даго хаьттира:
 «Хала дуй тІулгаш чохь
 Хьан декар гуттара?»

Шовдано элира:
 «Сан декар дац хала,
 Со догу даг чуьра,
 Къонахчун ламанан.

Цу даг чохь – тІулгаш дац,
 Цу даг чохь – хазна йу,
 Цу дагца – волла йац,
 Безам а, марзо йу.

Со дека тІулгаш тІехь
 Ца соцуш, ирсаца.
 Дог, хьайца тІулг беллахь, –
 ДІабаккха, со малий».

Химахь

Добьттиний, херцийний,
 Дуттушший тІулгаш ган,
 Даймехкан лаьмнашка
 БІаьргтоха, ойлайан,
 Мокхазчу бердашка
 Цхьажимма къамел дан
 Веа со, хІай ХІима,
 Хьо йолчу хьошалгІа.

Дерриг а ду кхузахь
 Поэтан дог лоцуш:
 Ламанца Іуьллу дохк,
 ДІайаха некъ боцуш;
 Гура тІехь дарделла
 ЦІоькъалом ва санна,
 ГІайреха, суйнашца,
 Леташ го хьан Орга.

Некъ гойтуш мархашна,
 Ткъес туху стигадахь,
 Ин бердаш декадеш,
 Гур долу лаьмнашкахь.
 Баца тІехь вотанца
 ДогІа а тохало,
 Іаннашка лекхалуш,
 Іовраш а Іанало.

ЦІеххьана тоь догІа,
 Шен вота сацайеш,
 Йекачу Іовраша
 Лахйо шайн эшарш.
 ДогІанан хІордо а
 Дуьненан буьзна кад,
 Бес-бесар лепадеш,
 Го стиглахь стелалад.

Иштта шен бос хуйцуш,
Хийцало де ХИмахъ,
Хаза а, ирча а
Дерг гойтуш Іаламехъ.
Ломах чу малх бахна,
Суьйре а схъакхачахъ,
Органах къабстина
Суйнаш го стиглахъ.

Тезетахъ

Щехъана, иккхина,
Бийкира берд,
Цунах шен замано
Туйхира берг.
Ламанийн тезетахъ
Тийжара мох,
Дольхучу Органо
Хьобкхура мохъ.

Кадам беш, техкара
Іаржйелла хьун,
Зуькар деш, йохура
Шовдано чІуг.
Ша шовкъехъ хьийзара
ШайтІанан мох,
Гуьлмаьндех хьерчара
Гелйелла дохк.

Іаламан хилла-кха
Шен гІиллакхаш,
Тезеттий, кадаммий,
Балхаммий беш.
Амма дац Іаламехъ
Билгала сурт –
ДоттагІчо хІоттийна
ДоттагІчун чурт!

Гуьйре

Аьхке а дІайаха,
Ца йеача санна,
Гуьйре йухайеа,
Кечам бойтуш Іаьнна.

Іаьржа йеза мархаш
Массанхъа а лела,
Дитташ доьлхуш, тІадамаш,
Хедаш, лаьтта лега.

Тийна, таьІна, текхаш,
Денош оьхуш хета,
Малх а боцуш лепаш,
Олхазар а декаш.

Суьйренаш а йогІу,
Йеса, тийна хеташ,
Туйране ладегІна,
Ойла йижа теІаш.

Седа

Лаьтташ цкъа суьйренца
Шовданан коьртехъ,
Лаьцнера цкъа седа
БІаьргаша сан.
Цул тІаьхъа хийла де,
Ойланийн гаттехъ,
ДІаихи гІайгІанца
Дуккха а хан.
Даима суьйренца,
Боданан йистехъ,
Стигалахъ лохура
И седа ас.
Массарал сирлаха
И лепаш гичахъ,
Кхаь кхочий, декара
Безаман аз.

Цкъа сарахъ со вахча,
Бацара седа.
И хестош, ас ловзий
Шовданан хи.
Іуьйрана гІаьттича,
Лулахойн уьйтІахъ,
Нуй карахъ, лаьттара,
Эхъ хеташ, и.

ХАЛИКОВА Асет

Цуруев Шарипан – 60 шо

«Ас дуйцу айсахийла сица лайнарш...»

Валарна-висарна йуккъехь дахар це йолчу мӀаьргонехь, дӀаваха кечам балла бен йоцчу оьмарехь, кху дуьненан машанашлахь шен цхьа некъ беш догӀу хӀор а адам. Ткъа поэт? Поэтан дахар муха ду оцу дуккха а долчу адамашлахь? Дала шена гонаха кхоьллинчу хазаллах воккхавеш, и хастош, адамийн тидамза йисна кху дахаран къайленаш гойтуш, нехан баланаш хала ловш, адамашна тӀехь латточу харцонна дуьхьал, заманна дуьхьал бетта мохь санна, са ца тоь дахар дерг ву поэт, шена Ӏаьткъинарг хаддаза нахе кхайкхориг. Поэтан стихаш адамийн догъэца, церан дог хьаста, ша санна долчу адамашка къинхетамца хьажийна бӀаьрг а, царна диканиг лаарца аьлла дош а, церан гӀайгӀа-бала а, хазахетар а декъар ду. Нагахь санна и шеца дацахь, могӀанаш мел говза йаздина хиларх, даг тӀе ца кхочуш, бан болийначу новкъахь дов и дешнаш...

Цуруев Шарипан стихаш зорбане йовлар исбаьхьаллин дош дезачарна доккха совгӀат ду. Цуьнан байташкахь карайо эхь, обздангалла, гӀиллакх, тешам, ларам, синцӀеналла, кхийолу синмехаллаш а. Шен экаме синхаам бовзуйтуш нохчаллин бехкамех ца вухуш, адамашка, дуьнене, заманашка доггах, паргӀат а дина поэзин къамелаш ду цуьнан байташ.

Цуруев Шарипан поэзи – и шен заманца ваьхначу, цуьнан дика-вуон шен сица литтинчу стага адамашна орцанна тоьхна мохь санна йу. Цуьнан байташкахь, куьзганахь санна, хьуна дика го вай дехачу а, вайна гуш тӀехтиллачу а заманийн сакхташ, царна оьшу дарба а.

... Дахаро кхачор бац баланаш,
Нислур дац вай лайнарш, хьегнарш.
Вай меттахӀиттор йу гӀаланаш,
Вай меттахӀиттийча дегнаш.

Бакъволу поэт адамийн синойн дарбанча ву. Адамийн дахаран лазам, чов йовзийтарца цхьаьна, оцу лазамна, оцу чевнна йерзо дарба лобху цо. ХӀокху могӀанашкахь вайна гучуболу поэтан дахаре болу хьежам. Нийса боху цо: дог шен меттехь ца хилахь, гонаха мел деши лепахь а, хьайн дахаран буьззина чам, цунах долу ирс схьаэцалур дац хьобга. Цундела боху цо: дӀадевлларш нислур дац вайга, йа кху дуьненан баланаш а кхачалур бац, амма вайн дегнаш меттахӀиттадахь, вайн йохийна гӀаланаш а, вайн доьхна дахар а меттахӀотталур ду вайга. Нохчийчохь къизалла йаьржинчу хенахь, инзаре ирча хьал хӀоьттинчу хенахь аьлла ду и дешнаш.

Цуруев Шарипан поэзехь Даймахках йолу тема коьрта йу. Цо цкъа хьобсту и, цуьнан бозаллах а дуьйцуш – ...Нохчийчоь – къонахийн латта, эвлайаийн беркате хIусам, цуьнгара бала, цо лайна харцо дагна Iеткъаш – ... хьан са Iуьйдуш, харцо лаьхьанах, хьан экамчу дегIах хьаьрчина, йуха а цуьнан ирсечу дахарх дог а ца дуьллуш – ...и сирла бIаьсте а йер йу хьан бешахь, йоьрзур йу чевнаш а, нагахь хьо тешахь. Кхин цагIатта йаллал чевнаш йича, кхин лазацадаллал дегнаш лазийча, цунна, Даймахкана, шен дашца, шен тешамца ницкъ луш, цуьнан кхерчара дIайан гIерта цIе Iалашйеш, шен деган йовхо ца кхоош, дахаран некъашкахула поэт схьавеана хиларх дуьйцу цуьнан Даймахках йолчу байташа.

ХIоку поэзица Цуруев Шарипан дахаран масех мур билгалбаккхало. Къоналлин шерашкахь йаздинчу могоIанаша цуьнан дахаре болу сатийсам, цунах болу тешам гойту, ткъа тIаьххьарчу ткъе итт шарахь йазийнарш дахаран маIна лобхуш, эрначу сатийсамех дог дIацIандеш, декхарийн мохь тIелацарца къаьсташ йу. Ткъа оцу массо а муьрех чекхийолу коьрта тема: Даймахках хьаьрчинчу сингаттамо, балано сагатдар, цунна орцанна дош алар, и хьаста, и хасто, и латто гIо дан гIертар. Къаьсттана тIе тидам бахийта лаьа тIаьххьарчу шерашкахь Шарипа йаздинчу могоIанашна. «МаIне поэзи», ала мегар ду цунах, хIунда аьлча, ша теш а волуш, шена гонаха мел хуьлучу хIуманан маIна лобхуш ву и. Цу байташлахь хьахо хьакъ йу «Оьгу гIаш» цIе йолу байт а:

...Хетачу харцоно
 Карзах а ца дохуш,
 Вахар а йал йолуш
 Хила тарло-кха.
 Гушдолчу сакхташа
 Кхардаме ца дохуш,
 Вайн собар – хьекъалан
 Бохь санна го-кха.

Цхьаь бен дац леха хьакъ –
 ЦIенчу син паргIато,
 Цхьаь бен дац деха хьакъ –
 Цу Деле гечдар.

...Можа гIаш тIеобгуш,
 Зезагийн патаро
 Керлачу дахарна
 Латта а кечдо...

«Хьекъалан бохь...» – собар а гуш, харцоне дог ца эшадой-туш, синпаргIато а лобхуш, шен гIийлачу синна Деле гечдар дехарал хьалха хIума а ца доккхуш, вахар маIне го-кх поэтана. Ткъа цхьа дахар кхача-

луччохъ кхиа долало керланиг... Кху дуьнене ша Iexa ца войтуш, шен са кIелхьардаккхар коьрта а лоруш, шен дин а, шен къам а лардеш, сий бахам болчийн поэзи йу хIара.

«Марша Iойла, Нохчийчохъ!» цIе йолу байт – цабевлла мохк дIатесначийн дог-ойла гойтуш, мухIажарийн илли ду, ала мегар ду. БIешерашкахъ вайн къомо лайна бала карлаболу, и дешнаш дешча, дуьне ма-дду дIасадаржийнчу вайн къомо лайна гIело дуьхьал а тосуш. Ткъа йуха, шен «Ва хьанна моьттура...» байтехъ боху цуо:

XIусамехъ йа арахъ, лелачохъ некъаца,
Хьан хIор а воI хилла лаьтташ хьан дозанехъ,
Хьан хIор а йоI хилла ларбеш хьан кхерчан суй...
Цхьайолу тобанаш эхъ-бехкан декхарех
Шашь мукъайуйлучохъ, зарздеш хьан дозалла,
Со а вист ца хуьлуш, IадIийча мегар дуй?

Нохчийн къомана тIаьххьарчу бIешерашкахъ тIехIиттинчу баланех лаьцна йу хIара байт. Iаламат даккхий зиэнаш хилира вайн къомана и баланахъ бахьанехъ. Амма вай кхоьллинчу Дала йухадендеш, йуха а даха ницкъ луш, лайна бала бицбеш, диканца хьостуш, сий ца дожош, схьадеана вайн къам. Цунах лаьцна шен «Сий долчу Нохчийчохъне» байтехъ иштта боху цо:

...Доккхачу дуьненахъ кхин ирзу ца къуйсуш,
Хьан неххехъ туш тоьхна массо а ханна,
Хьо кура ларйинарг,
Сий соьмах ца хуьйцуш,
Хьан кIентийн, мехкарийн йу къонахалла...

XIокху дахаран дуькьачу дахкарлахъ некъ лобхуш санна ду адам лаьтта тIехъ, маьIнех дуьзначу хеттаршна жобпаш лобхуш. Цунах лаьцна йу цуьнан «Ма леха» цIе йолу байт.

Ма леха, цкъа а ма леха
Дуьненахъ хила йиш йоцург,
Цхьанна а карийнадоцург
Ма леха, эрна ма леха...

Цахиндолчух хаза, мерза а дийцарца Iexa ца во лирически турпалхочо шен йешархо, мелхуо а дахаран бакъдерг дуьйцу, дагна ондда ницкъ а луш. КхидIа боху цуо:

Ахъ хьайха кьинхетам бехъа –
Кьинхетам хьайна ма беха...

Мел дикалла йовзарх, мел адамийн сийдацаралла, вуолла йовзарх а, и дерриге а вайн сица а дехаш дуйла хаьа вайна. Цул тIаьхьа кхета а кхета, ша эшо ницкъ кхаьчнарг, шен ойла карайерзийнарг, шен дагна дIоладинарг ницкъ болуш а, тоьлла а, ондда а вуйла. Иштта ву байтан лирически турпалхо а.

ХIара дуьне лаьттар ду хьуна,
Ду моттарх, цхьанна а доцуш.
ХIара дахар хаттар ду хьуна,
Шена жоп каро йиш йоцуш.
Шашь бен кхин хIун дара, баха
Хьакьболчу, хьакьбоцчу нахах
Дисна дуьне ду хIара...

Ткъа хьо-м... хьо, ала, хIун йара?

Берашна йазийнчу говзарех дерг аьлча, уьш ишколийн дешархошна, тIекхуьучу тIаьхьенна пайдаэца шайна чохь кхетам а болуш, аьхначу, кхета аттачу маттаца – туьйранех, кьонахех, доттагIаллах, бераллах йазийна йу. Къаьсттина тидам тIебахийта лаьа «ДоттагIий – тешаме бIаьвнаш» байтана. Вайн халкъан барта кхоллараллехь долчу ширачу дийцаран бух тIехь йазийна йу иза. Халкъо бIешерашкахь лардеш схьадеанчу хьекьалан дош берашка дIакхачорехь, цунах кхетам баларехь а мехала йу и, говза йазийна байт.

Цуруев Шарипан поэзи, дахаран маьIна а деш, деган боввазчу, гIайгIа дIаийначу синхаамашца йазийна йу. Цунна дахаран хаттаршна жопаш карадо. Нагахь уьш, ца карош, дисахь, «маьIне ду, маьIна а ца лобхуш, вахар» йа «сан хаттарш жоп доцуш дисна ду», йа «бакьду, со кхетта, суо кхетар цахиларх – и муха моттало: шираниг керла?» – олий, жоп доцучу хаттарийн къаьхьачу бакьдолчунна хьалха соцу цуьнан оила. И синхаам Шарипан йерриге а поэзих чекхболу, хIордан тулгIе санна, нагахь генна айалуш, наггахь гIийлла, йайн техкаш. Шен «Нохчаллах дош» байтехь иштта боху поэто:

...Хьо милла велахь а,
Хьо миччахь велахь а,
Нохчалла – нохчашна
Стогаллин доза ду.

Бакьду-кх иза, и миччахь велахь а, и милла велахь а, нохчи а хилла, кху дуьнене ша Iеа ца войтуш, эхь-бехк, гIиллакх-обздангалла, кьоман дика цIе ларйеш ваха луучунна нохчалла йу-кх, вайн обздачу дайша, цIена деши санна, литтина, обздангаллин а, стогаллин а, кьонахаллин а, адамаллин а, бусалбаллин а доза хилла лаьтташ йолу. Цо вай массо а тIе а гулдо, вайн цхьабарт а беш. Шен къам дезачунна пайде, маьIне а къамел ду поэзин маттахь Шарипа вайга динарг.

Дала вайна беркате йойла Шарипан поэзи! Дала декьалвойла иза! Кхоллараллехь кхиамаш хуьлуш, могуш-маьрша вахавойла!

Поэзи

ЦУРУЕВ Шарип

Марша Йойла, Нохчийчоь

Марша Йойла, сан дайх бисна мохк,
Марша Йойла сан са дисна мохк.
Мел ца лууш, хала къаьста хьох,
Ас тIаьххьара муха хьаста хьо?

Ас хIун аьлла са тедийр ду хьан?
Ас хIун аьлла дог оьцур ду хьан?
Хьан са Iуьйдуш харцо лаьхьанах,
Хьан экамчу дегIах хьаьрчина.

Хьо тахана ларбан боцуш ницкъ,
Бисна кIентий, бисна гIорасиз.
Гена махка тхо дIадоьлхуш ду,
Дегнаш доьлхуш дац тхан,
лелхаш ду...

Марша Йойла, нана-Нохчийчоь,
Синтем байна, сатуьйсур ду хьоь.
Сатуьйсур ду тхаьш цIакхачаре,
Маьрша дахар вайна хIоттаре.

Марша Йойла, сан дайх бисна мохк,
Марша Йойла сан са дисна мохк.
Мел ца лууш, хала къаьста хьох,
Ас тIаьххьара муха хьаста хьо?
2000 ш.

Нохчийчоьне

БIарзвелла, лобху ас некъаш,
Ткъа некъаш ца карадо.
Дагна сел гергара хеташ,
Ма генахь хилла-кха хьо.

Мобтти, некъ карийна эххар,
Цкъацкъа дог ирс ган кечло.
Амма, мел гена дIаэхарх,
Хьуна тIе ца кхачало.

Со хьегош, лаам ца лоруш,
Хервина хьох замано.
ДIайаха хьо новкъайолуш,
Дуьнен чу ваьлла-те со?

Суна-м хьан букъ бен ца гина,
Сох уьдуш, ахь болар до.
Ванах, сан декъазчу сина
Хьанал ца хилла-те хьо?

1993 ш.

***

Ма леха, цкъа а ма леха
Дуьненахь хила йиш йоцург,
Цъханне а карийна доцург
Ма леха, эрна ма леха.

Цъхаьнгге, хьайх кхета, ма баха,
Хьо кхетар ца хилча нахах.
Ахь хьайха кьинхетам бехьа –
Кьинхетам хьайна ма беа.

ХIара дуьне лаьттар ду хьуна,
Ду моттарх, цъханнен а доцуш.
ХIара дахар хаттар ду хьуна,
Шена жоп каро йиш йоцуш.

Шашь бен, кхин хIун дара, баха
Хьакъбоцчу, хьакъболчу нахах
Дисина дуьне ду хIара...
Ткъа хьо-м... хьо, ала, хIун йара?

Эрна йорт йиттина «кIар-кIар»,
Сатийсам багаро къиза
Тобхнарг цкъа бертал, цкъа аркъал...
«Цъха пелхьо» – хьан цIе йу иза.

Хьуо цъханнах тарвелла мунда,
Синтемаш дIакъехко йоьгIна...
Ца хууш, ткъа тIаккха хIунда
Оццул цIе хьайн даг чохь йогу?

Оьгу гIаш...

ХIинца а шайн сено
Ца йайна зезагаш
Ма дукха хьулдина
Гуйренан гIаша.
Мажделла эгна уьш,
Дисинарш изганза
Кечделла шайл лахахь
Кхиьнадерш хьаша.

Оьгу гIаш... хIун бехк бу
Мехаша дегочийн,
Кхолламан кхел хилла,
Шайн лаам боцчу?
Южаллин шийла Iаь
Йоьссинарг дегIа чу
ПаргIат ву декхарех,
Жоьпаллехь воцуш.

Мажделла, кхиаза
Лешдолчу зезагийн
Кьинна хIун мел хир бу,
Нийсонах Iебаш?
ХIара дуьне – авгол бу
Декхарийн, дезарийн,
Цхьа а тIе ца кхуьуш,
Цхьа а ца Iемаш.

ХIара дуьне – тептар ду,
Цхьаммо а дешанза,
Йукь-кара бIаьрг кхетча,
Девзина моьттуш.
ХIара дуьне – хьесап ду,
Цу Делан тешамца,
Иймане вирзинчо
Эрна ца хоьттуш.

Хьенехан кхиамех,
Минехан изшамех
Цецбуьйлу Iесаллин
Хьу йоьлларш кийра.
Ткьа дерриг хуьлуш ду
Шен цхьана эшшарехь,

И довзар даимна
Ду вайна хийра.

Хетачу харцоно
Карзах а ца дохуш,
Вахар а йал йолуш
Хила тарло-кха.
Гуш долчу сакхташа
Кхардаме ца дохуш,
Вайн собар – хьекьалан
Бохь санна го-кха.

Цхьаь бен дац леа хьакь –
ЦIенчу син паргIато,
Цхьаь бен дац деха хьакь –
Цу Деле гечдар.
...Можа гIаш тIеобгуш,
Зезагийн патаро
Керлачу дахарна
Латта а кечдо...

Ворда

ДIайаха йита и дIайоьду ворда,
Хьалха а ма вийла, ма хьеша лар а.
ГалIаьлла и хетарх, нисйан ма гIорта:
Вайн дац-кха хIара дуьне,
вайн дац-кха хIара...

Нислур вац тиллаверг, тилар а лобхуш!
Некьана нацкьара йевлlexь а говраш,
Лам тIера чухьаьвдда йагIахь а Iовраш,
IадIелахь – цхьа а вац хьоьга гIо доьхуш.

Йийцаре ма йелахь цо эчна йорт а,
Карзахе амалш а йемал ма йелахь.
ДIайаха йиталахь дIайоьду ворда –
ХIуьттаре ма лору хьан цIена хьехам.

– ЖIаьлеш ду леташ дерш,
ковра дIайоьду, –
ЛадугIур долуш бац ворда дIайуьгурш.
Буьйлуш, цабашарца уьш хьоьжу хьоьга,
Тхьамданан само а шеконехь йуьтуш.

Хъаьддачу ворданан садууш цийзар
Дазло-кха, йахарна кхобруш и Ин чу.
Иадан-м хьо везара...

Ткъа муха Иийр ву,
Ворданахь болчарах цхъаь хьо а хилча?

Ца хууш даций вай-м

Накъосташка

Малх а дIахьуллур бу, бага мел лиънехь а,
Серлонца, йовхонца хIара дуьне кхаьбна.
Вай догIуш ваьш мича догIу ца хиънехь а,
Ца хууш даций вай-м ваьш мича кхаьчна.

Мел йаккхий марзонаш йоьрзуш йу къаьхьоне,
Синкъерам чекхболу, йуьтуш син гIайгIа.
Сурт схьагуш дацахь а дахарал гIаьхьадерг,
Ца хууш даций вай-м и къиза къайле.

Йагориг кхачийча, къуьдanan милтанех
ГIелдели вай йечу ойланийн лепар...
Дуьненахь массо стаг и Iехо гIиртинехь,
Ца хууш даций вай-м цо массо левар.

Байтамал – хъакъ ма-дду да-нана цахьастар,
ГIо цадар цхъанна, дог Iабаза безам...
Ца лууш делахь а дуьненах дIакъастар,
Ца хууш даций вай-м цкъа къаста дезий.

Ойланаш хъаьгначохь дицдала лаахь а,
Ма дац-кха карзахчу синошна молха...
Билггала вай мича доьлху ца хаахь а,
Ца хууш даций вай-м ваьш цига доьлхий.

ХIетте а деха вай – дерриге хуьушехь,
ХIара дуьне даима лаарца даа.
Хуьушехь, и вайха дуьсур дуй дуьушехь,
Деха вай, деха вай, ца лууш хаа.

2010 ш.

***

Тешалахь, сан Даймохк, тахана тешалахь –
Йоцачу ханна хьо бисина изшамехь.
Халонаш, баланаш ахь дукха лайна,
Делахь а, хьан хиндерг, хьан ирс ца дайна.

Тешалахь, сан Даймохк, хьайн кІентех, мехкарех,–
 Уьш къила бахана боцучу бехкана.
 И сирла бІаьсте а йер йу хьан бешахь,
 Йоьрзур йу чевнаш а, нагахь хьо тешахь.

Хьо байлахь ца бисна, сан Даймохк, тешалахь,
 Хьо безаш беллачийн безамна, тешалахь.
 Цу Везчу Делехь ду хьан рицкъа, ницкъ а,
 Зуламхой ларор бац хьан Сийца, Сица.

2000 ш.

Ло дуьллу...

Цхьа хила луучу диканах сан тешам кхолларца,
 Цхьа довза тарлучу зовкхан сурт даьржина хІиттош,
 Можачу,

чаьмзачу,

цІийзачу

гуьйрено кхоамза

Сан хьаьшна,

човхийна,

лазийна

ойланаш гІиттош,

Ло дуьллу... цхьа аьхна, эсала, месала...

Ло дуьллу,

Вайн лаьттан мокхалла

Адамийн мекхалла, хьулейш...

ЦІеналло, Серлоно, Хазалло хІоранна гуо буьллуш,

Ло дуьллу, ша вайна там лобхуш санна, ма-хуьллу...

КІелхьаравоккхуш со гІулч йаккха тарлучохь кхардаме,
 Со ларвеш, ницкъ белла, висинчохь со хаьдда хир а,
 Син кІоргехь мел йолчу чевнашна цхьа башха дарбане,
 ХьогІан лар йайина, безамна беркате хилла,

Ло дуьллу...

Лайн чимийн гуо хьийзор кху Іаьнан илли ду,

Ло дуьллу...

массарна цхьатерра эсала, аьхна...

Ло дуьллу....

Ва гІюза дилла хьо, диканна дилла хьо

Іазапаш хьегначу,

Нийсонах хьаьгначу лаьтта!

2017 ш.

Сатийсар

Сатийсар – тешаме доттагІ сан,
Сатийсар – сан дегайовхо,
Хьо даим соьца дІахІотгалахь,
Де доьхча дахаран новкъахь.

Ахь хийла Іехаво, бер санна,
Хъайх хуьлий сан деган или.
Чов хилла бисинчу безамна,
Сатийсар, хьо дарба хилла.

Цхъа висна, хьовзийча гІайгІано,
Хьо суна – синтеман майда.
Сан йоьжна дог-ойла айалахь,
БІарзвелла, кхайкхича хъайга.

Дог дохдеш, ахь хийла хъаьстина,
Цу Іаьнан чиллахь со висча,
Со тешна сирлачу бІаьстенахь,
Сатийсар, хьо соьца хилча.

ТІаьххъарчу ирсах со херлур ву,
Хьох ваьлча, ахь дог сан оьцу.
Сатийсар, со хьоьца вехар ву,
Со мел ву хилалахь соьца.

Ва хъанна хъара...

Ва хъанна хъара, ва хъанна моьттура,
Цу лаьмнийн баххъашкахь кура тІам биттинарг
Цу Іаннийн баххъашкахь декъаза текхар дуй...
Хъан сийх а, хъан цІийх а ас хьоьга хоьттура,
Жоп доцуш дисича ас хьоь мел хиттинарш
Со а вист ца хуьлуш, ІадІийча мегар дуй?

Дешан дай боьцушехь, дош деза кхайкхадеш,
Де деьча, ца туьгуш эхь хетта къарбала,
Хъан цІарах эзарза биьна берш къера дуй, –
Сайн дагчохь сайца йеш хьох мел йен гІайгІанаш,
Кхардамах ларвала, царах ца тарвала,
Со вист а ца хуьлуш, ІадІийча мегар дуй?

Хусамехь йа араьхь, лелачохь некъаца,
Хъан хГора воI хилла, лаьтгаш хъан дозанехь,
Хъан хГора йоI хилла, ларбеш хъан кхерчан суй...
Цхъайолу тобанаш эхь-бехкан декхарех
Шаш мукъайуьйлучохь, зарздеш хъан дозалла,
Со а вист ца хуьлуш, IадIийча мегар дуй?

2012 ш.

Нене

Хьо ца хилчахъана хъайн дог этIаш,
ОьгIазьобхуш хьо ца хилчахъана,
Хала дац-кха суна халахетарш,
Дерриг мегаш ду-кха суна, нана.

Амма, хIара дахар хьох дIахьулдан
Ницкъ а болуш, со ца хилла къонах.
Ахъа – иза дага догIий хьуна? –
Со-м ларвора жимчохь массо вонах.

Кхеравелча цхъанхъа йа лазийча,
Хьоб кхойкхура – хьо йолура орцах...
Со хъан марахь мел паргIата Iийна,
Ца кхийрина шайтIанех йа дорцах.

Даг чохь йеха суна и дIайахна,
Массо вонах ахь ларвина зама.
Хьо лар ца луш гIорасиз ву тахна,
Хьуна хьалха бехке ву со, нана...

Амма дерриг гуш ду-кх везчу Далла:
Сайн са дIалур дара-кх, хазахеташ,
ОьгIазьобхуш хьо ца хилчахъана,
Хьо ца хилчахъана хъайн дог этIаш.

МИНЦАЕВ Іальви

Деган цхъамза...

лелачуъра деган цхъамза сацахъ,
карор дац кхин дегІана
шен са цахъ...

сан дахаран малх дІабайча, тІадам
буъллуш наха, бийр бу сох
шайн кадам...

Къуръан доьшучуънан сирла мукъам
бекар бу-кха, сан са доккхуш мукъа...

сан когаша мел идийна некъаш,
Іа мега-кх, сан лараш лобхуш, пекъарш...

хІусам хир йу, соьца хилларг дийна,
сох бисинчу маьнганал а тийна.

сан ши мача, ас лелийна духар,
луур дуй-ге цхъанне а тІедуха?

шайтІано сан болар дохо лууш,
мачин чу кхин тІулг кхуссур бац, хууш.

дов дийр дац кхин сан пІелгашна эрзо,
чов йина шен, лазош санна герзо...

кхо мерз хьадда пондар Іуьллур бу сан,
ас цхъаллина белхабинарг буса...

ас кехаташ йаздеш хилла къолам,
тарло къайллах кхечо баккха дола.

тІаьхъа йоблхуш аз доцучу лобмах,
йиса мега и сан байтийн обмар...

лелачуъра цхъамза сацахъ деган,
со ца хилча санна дІаван мега...

ца хаба...

гүргезан бос болу йеха коч йуьйхина,
лаьтгара чан лахьош девзиго санна,
суна тIехйолуш, цкьа хьобга мохь туьйхира,
цIе муха йоккху хьан, ца хезаш цхьанна...

ахь хьайн цIе санна, сох лачкьийна гуьйрено
и де кхин ца гайти, дахарехь суна.
цу дийнахь, хьан мотт а цу эхьан гүрано
лецира, сан бIаьргаш гиначохь хьуна.

цу дийнахь хьан цIе ца хаззал кьорвоьлча со,
«хазалла хилла те, бехкениг цунна?» –
бохуш, цу хатгарна жоп доцуш кьанло со,
йуха а кьонло со, ойлайой хьуна.

кьоркхокха, хIоразза малх гIоттуш Iуьйранна
бIогIаман серан тIехь бекара суна...
со цунах кхетара, цкьа мацах гуьйранна,
хьоб кхойкхуш хиллачу цу йоIах санна.

со кхета гIертарх и цхьа кьайле хиллера,
хьуний цу йоIана бен хууш йоцу.
цу кьоркхокхано йуьйцург хьо хиллера,
шена тIедобгIна сан бIаьрса а лоцуш.

гүргезан бос болу йеха коч йуьйхина
хьо суна тIехйуьйлу ойланехь хIинца...
суна сайн дахаран бIов денна йухуш го.
хьан цIе «ца хаба» – йу, йиснарг сан сица.

***

Ас хьан амал хала йешна,
лоьрийн йоза санна.
Ас хьан йелар дукха дешна,
тера доцург цхьаннех...

Суртдиллархо со вацахь а
кхачош дийнна кьолам,
кехата тIехь кьайллах ди ас
хьан бIаьргашна кьола.

И хьан «бIаьрхи-жовхIар» дерриг
кьайладаккхал кIорга

хьан бесни тIехь кIаг бу, берриг
дашо болуш, горга.

Суна тов хьан обгIазалла –
тIаус, кIайн бос болу.
Цуьнца йу-кха шен хазалла
бIаьргаш Iехор болуш.

Амал йеша, суртдила со
говза хили, амма...

«йеза» – олу, говзаллех со
ца Iамий-кха цхьамма...

Дена...

Хъан нуьцкъала хилла когаш,
Текхаш долчу берех тарбеш,
Хъан зьортала хилла куьйгаш,
Цхъа к'едачу серех тардеш,

И сингаттам олу кема,
Хъан г'е вланга охъадосош,
Хъан ойланийн сирла г'емаш,
Д'ю-о шаломах тера г'орош,

Хъан б'аьргех цхъа к'еззиг хердеш,
Боблкъазарна дезна б'аьрса,
Хъан лергех цхъа к'еззиг хердеш,
Цу лаьхъана дезна лерса,

И хъан дегац'ийнан кораш
Дохадарца, хьобкхуш мох шен,
И к'айн духар долу лоьраш
Бохабарца, гойтуш йуьхь шен,

Сан са ой'буш хилла велар,
Хуьйцуш цу хъан йуьхъа т'ера,
Цу цамгаро йуьтуш шен лар,
Беара хъан синна кхерам...

Цхъа ц'еххъана хъан месаша,
Дама санна басар ийци.
Ц'е кхобучу цу несарша
Санна, бобкхуш ахь мотт хийци.

Хъайн синтеман пеша чуьра,
Д'айайна ц'е лато г'ерташ,
До'анаш т'ехь, б'аьргех дуьра
Хиш Iена хъан, сецо г'ертарх...

Мел хан йаьлла цу некъашна,
И хъан когийн лараш ганза?
Мел хан йаьлла цу белхашна,
Г'уллакх деш хъан куьйгаш ганза?

Ткъа тахана, хъайн ма-хуьллу,
Дагалуьйцуш ирсе хенаш,
Да хьо, к'айчу меттахь Iуьллу,
Хьуо товелла гарца г'енаш...

Цхъа дитт ду хъан могошаллин,
Денна цхъацца г'ла луш дакъа.
Ма ца лаьа, комаьршаллин
Хъан дега-хи, цкъа а лакъа.

Тховса буйса...

Тховса буйса тийна х'унда йу,
ас садо'луш седарчашна хаззал?
Собца шарал йеха г'айг'ла йу,
беттан цхъалла кху сан даг чохь
лаззал...

Ойланаша сан наб йадайой
сохлачкъайо, ибутткъайлаб'аллалц.
Сан дахаран денош лечкъор ду
кху замано, со велла д'ав'аллалц.

Суьйранна...

тийна лаьтгачу суьйранна...

Юма йистехь...

хьобкхуш мело мох болуш...

лохачу г'анта т'ехь..,

букьо д'атевжийла йобхуш, к'адвелла хиьна Iаш...

...йуххехь, декъачу дечигех латийна йогуш жима ц'е...
наггахь, «т'лах-т'их» деш, лелхаш суйнаш а долуш...

...карахъ сецош чIара лоцу гIаж...
цу тIе тесначу дуткъачу тена буьххъехъ боллу мIара, берриг
шех чекхбаьлла... шен дахарх бIала ца лууш беттало нIаьна а
гуш...

...цаьпцалгашший, цхъажимма дIанехъо пхьидарчашший бен
кхин йеш гIовгIа а йоцуш,
иза а йоккха гIовгIа а хеташ...

...наггахъ, хьуо-хъайца къамеле волуш...
...сингаттамашший, гIайгIанашший, баланашший хъайн коьрта
чохъ ойланех дуьзна гали, чIерашна тосу бепиган цуьргаш
санна, бертиг схъа а йаьстина уьш комаьрша хи чу кхуьйсусш...

лаьмнашна тIехъа дIабижа боьдучу маьлхан цIечу йуьхъа тIера
Ийдалун зIаьнарш, ши бIаьрг хъаббина хъайн йуьхъа тIе а
йеттайолуьйтуш...

доллучу дуьненна къинтIера а ваьлла
«Ийр вара со» – аьлла,
хьуна дагадеанчу хенахъ...

..ахъ мел йина ойланаш а, хъан сатийсамаш а, хъан лаамаш а –
цхъана тишачу, чекх мох хьобкхучу цIерпоштана чу а хийшош,
къам цIера ма-даккхара эчиган некъ мел бу дIахьовсош, хьуна
цкъа а дага цадеьнарг кхочу хъан лере :

«Хъан Дена... цIеххъана... ког шершина
охъа а кхетта... корта лазош...
хIинца дарбанцIийнехъ... Дала маршалла..!»

...мегаш хъайга дуьйцург ца къаьсташ...

дог тохало...
бIаьрса гIеллой,
дуьне техка...
ши ког маллой...

тIаккха, коьрте ойла эккха:
«Да лазийча хIара хъал долу соьгахъ...
и воцчеран хъал»... дагадеьча хорам...

Йа АллахI собар ло ахъ.. собар!

Фольклор

ЗАБАРЕ ИЛЛЕШ
«Догмайрачу» Юнусан или

Ва мачийн бахтарша
Некъян йист ва лоргуш,
Цу хечин когаша
Новкъа нуй ва хьобкхуш,
Мангалан гюланах
Шен туьта оьллина,
Мангал хьакха вахар-кха
Догмайра ва Юнус.
Делккъалца мел хьабкхнарг
Шен йукъах йихкина,
Делкбал т'аьхьа мел хьабкхнарг
Мачаш чу йоьллина,
Вольхуш цехьа веар-кха
Догмайра ва Юнус,
Харцахъай – бакъахъай
Ши ч'ама ша боьжна.
Селхана туьйсина
Жамбалт ворданах доьллина,
Ворданан милко «къарс»
Аьлча, «йа АллахI!» бохуш,
Старо «къахъ» ва аьлча,
«Бехийла хьо» бохуш,
ИаьндагIийн аннаш т'е
Ша аркъал ваьлла,
Дечке вахар-кха
Догмайра Юнус.
Ва хьуьн чу г'орта
Барзах ца ваьхьна,
Варшашкахъ ша сецна,
Говран п'ендарш санна
Долу даккхий гараш
Вордан т'е доьттина,
Вордан т'е хиьча,
Охьакхетарна кхоьруш,
Стеран йуьхъ лаьцча,
МаIа Iоттарна кхоьруш,
Вордан йуххе х'лоьттича,
Т'ехарцарна кхоьруш,

Вордан т'ехьа х'лоьттича,
Барзо вахьарна кхоьруш,
Хьакхин херсеш санна
Болу и баккхий б'аьргаш,
Ворданан ч'ургаш санна
Цехьа керчабеш,
Веана ц'а кхечир-кха
Догмайра Юнус.
Цхьа ч'ама д'ахецна,
Важа д'ахецаза,
Вахна чуиккхира, бах,
Догмайра ва Юнус,
Цхьа тас овкъарш
Йуккъера дийна сискал,
Шен ка ма-йоллу
Кхера схьаозийра цо,
Йеттшуриг бога
Хьалхаозийра цо,
Чами караэцна,
Велха хиира иза.
– Х'унда вольху хьо? –
Аьлла, шега хьаттича,
– Iайг жима карийна
Вольху ша, – ва бохуш,
Лулахошкара леррина
Дехна деана,
Цхьа къохка и чоьлпа
Шен буйна доьллина,
Цхьа бога йеттшура
Сов сиха йиьна,
И ваьлла вахар-кха
Цу хохийн ва хеса,
Цхьа хас, аххас хохаш
Сов чехка ша биьна,
Ваьлла вахара, тов,
Цу наьрсийн ва беша.
Цуьнан б'аьрг ма кхийтира

Цъхана торГал оьпанах!
 Мохъ-цЮгГа элира
 Цо хЮсаман нене:
 – Вайн наьрсаш йукъахъ
 ТорГал оьпа шена карий,
 Чехка далахъ селхана
 Туьйсина жамбалт,
 Настарх лардай,
 Оьпана тохалахъ, – аьлла,
 Дяделира цо чЮгГа
 Ирдина жамбалт.
 Оьпанах лардина,
 Настарах ва тоьхна,
 Ша вала вуьйжир-кха
 Догмайра и Юнус.
 Ломахъ лoьман ва санна,
 Ц1е йолу Юнус,
 Гилад берзан санна,
 Ка долу ва Юнус,
 Ирзешкахъ лелаш, кхиьна
 Сира сай санна,
 Оьзда кхиьна там болу
 Догмайра Юнус,
 Хьан самукьадаккха
 Нийсарчу мехкарша,
 Хьo кхача ма ве
 Ирс дайначу цу метте,
 Хьo хЮтта ма ве-кх
 Аьтто боцчу т1аме,
 Барзал майра дог
 Хьайн кийрахъ сецадеш,
 Къахета шена хьох,
 Чал дера ва Юнус,
 Ва барзал майра ву,
 Чал дера ву хьo,
 Цъьогалал мекар ву,
 Цу лoьмал чехка ву,
 Йахъ йолу ва к1анат,
 Догмайра и Юнус!
 Цу хЮрдо ловзадо
 Церкема ва санна
 Дуьне ловзориг
 Хьo веца цъьанделхьа,
 Ва хьoьца дика йара

Ненан хаза йo1,
 Сирчу аьттан санна
 Сий долу ва Юнус,
 Ц1ечу аьттан санна
 Ц1е йолу Юнус,
 Ка хьокхуш йиллинчу
 Шерачу цу ц1енкьахъ
 Ира кьoхцал даххал
 Декъаза ва Юнус,
 Ва сийна Терк доькбуш
 Хин чами ца кхаччал
 Декъаза ва Юнус!
 К1ай доцу йай санна,
 Хьo лело хала ву,
 Чармойн дума санна,
 Ширвелла воьду хьo,
 Когийн чорпа санна,
 Къахъвелла воьду хьo,
 Хьo везачо ваариг!

Диаьлла Сулейманов Бауддис

«Догмайра» Чамзаркьа

К1инж* тилла месал куй
 Б1аьштиг т1е т1ийна,
 Ча магар* бос болу
 И куйса шен ши мехх,
 Ца1 хьалий, важа охьий,
 Ша кура хьовзийна,
 Тум буьххье ва йолу
 Тешаме и шаьлта
 Шен йукъахъ йихкина,
 Кердагийн* ва кетар
 Шен белшах ва-а тесна,
 И Далар ва Моша
 Б1аьрга ган сатесна,
 Ша ваха велар бах,
 Догмайра Чамзаркьа,
 Делах дуй биира бах,
 Догмайра Чамзаркьас,
 И Далар ва-а-а Моша
 Ша ца гуш ца ваг1ахъ,
 И дийна хударан йай

Шен кийра чу билла,
 Те бога морза ва-а мелла,
 Дуьненах къаьстина
 Лахьти чу д'Авижа...
 Ма лолда, вай к'ентий,
 Вовшех тешам ва-а байна,
 Ма лолда, вай к'ентий,
 Вовшех безам ва-а байна,
 Нанас дена ма волда
 Тешам боцу ва-а к'анат,
 И вичахь, ма к'хиа
 Х'ара дуьне ва-а даа,
 Ва ванза ца ваьлла
 Дуьненчу и валахь,
 Ваханза ца ваьлла,
 И ваха ва-а волахь,
 Цуьнан валар хуьлда-к'ха,
 Куьг хьокхуш шарийнчу
 Шерачу ц'енк'и т'ехь
 Гайх к'лохцалг ва-а дахна,
 Цуьн валар хуьлда-к'ха,
 Зударшца бол къуьйсусх, хьерахь
 Кобртаг гали ва-а к'хетта-а,
 Ма хуьлда, вай к'ентий,
 Ирс дайна-а каш,
 Ирс дайна каш деца
 Чохь боьха ц'еннана,
 Ма х'итта вай к'ентий
 Ка доцчу цу т'аме,
 Ка доцу т'ом беца
 Барт боцу ва-а доьзал,
 Суьйренан г'айг'ла йу
 Чохь вон ц'еннана,
 Гуьйренан бала бу
 Шу йоьхна ши мача-а-а.

**Наьрсан Гижон а, цуьнан
 деха лергаш долчу
 хьайбанан а илли**

Ва сарахь суьйренца,
 Бузучу малхаца,
 Шен миска ва хьайба
 Шед тоьхна, човхийна,

Басарчу божлара
 Ша аралаьллина,
 И кечдан вуьйлир, бах,
 Ша башха къонаха,
 Царна ц'е ва йоккху
 И Наьрсан ва Гижо.
 Схьаэчна и кетарш
 Цунна т'е йехкина,
 Кохкаршца ша къовлуш,
 Уьш ч'ог'ла ч'аг'ийина,
 Бешара и наьрсаш
 Таьлсаш чу тийсина,
 Аьхна хечий, тужуркий
 Шена т'е йуьйхина,
 Вир хьовзош ва хилла,
 Ша каде т'ехиьна,
 Га т'ехь куьйра ва санна,
 Вира т'ехь тавелла,
 Ша ваха велир, бах,
 И дика къонаха.
 Мехкарий гуьллучу
 Шовданан ва коьрте.
 Некъаца хьевелла,
 Малх лахо ва баьлча,
 Т'аккха лен велир, бах,
 И ц'е йоккху къонаха,
 Ша таь'на дог'учу
 Мискачу хьайбане:
 – Дакъаза ма дала,
 Сан башха хьо хьайба,
 Ас хала к'хийна хьо,
 Кху дег'е ва даллалц,
 Малх къевкъаш де деьча,
 Коьллаш т'ехь ва доьхкуш,
 Йочане ва дийнахь
 Пурхе чу ва лохкуш,
 Х'инца бели хьуна меттиг
 Со чехка идаван.
 Ахь х'инца къийсалахь
 Шинаршца чехкалла,
 Ахь къийса дезар ду
 Пхьагалшца ва лелхар,
 – Олуш, йуткъачу шедаца
 Кхоьмаза човхийна,

Урх хецна дитир, бах,
Декъаза и хъайба.
Царна цѣе ва йоккху
Дикачу журхочо.
И воьдуш кхечир, бах,
Цу Нана ва ДаьргІа,
Хин коьрте ша кхаьчна,
ЙоІ хи тІе кхайкхина,
И схъайан хъейелча,
ГайгІане ва ваьлла,
Лекхачу вирара
Ша лаха воьссина,
Дерматан барголца
Вир йажа лаьллина,
Шен аьхна ва хечи
Гевлинга йиллина,
И бамбин тужурка,
Йаржош тІе ва тесна,
Схъаэцна шен наьрсех
Сихонца цаІ йиьна,
Нанас дена ма-варра
Бедарех цІанвелла,
Набарна тевжир, бах,
Дог цІена кьонаха.
Хин коьрте шен везар
Веаний ва хиьча,
Ца хьелуш, шен кІудал
Сихонца схъаэцна,
Цу кІентан ва йезар
Ша каде кхечира
КІант набйеш Іуьллучу
Шовданан ва коьрте.
Набарна чІагІвелла,
Бедарех цІанвелла,
Майданехъ вижна Іа
Шен мерза ва везар,
Тейаха бІо боцуш,
ДІайаха са доцуш,
И йехха лаьттира,
Шовданан ва коьртехъ.
КІант гІатто кхойна,
Ша цІехъа йирзира,
Адамаш набарна
Туьйжучу ва хенахъ.

Іуьллучу кьонахчух
Къа шена ва хетта,
Гижох бІаьрг ва кхетта,
Цунна тІевеара
Йуьртара воккха стаг
И кьена ва Аьрзу.
– Дақъаза ма вала хьо,
Іуьллу кьонаха,
Хъаша воцуш ву-те хьо,
БІо булуш тІеваха? –
Олуш, мохъ туьйхир, бах,
Къеначу ва Аьрзус.
Ша самавелир, бах,
Догмайра кьонаха,
Техъа ши куьг ва тухуш,
Шен хечех ка тухуш,
Вижна висний а хиьна,
Хан йаьллий ва хиьна, –
Дагна дарвелир, бах,
И буьрса кьонаха.
Сихонца шен бедарш
Шен дегІе йерзийна,
Охъаэгна шен наьрсаш
Каде схъалахьийна,
ТІаккха лен велир, бах,
Гижо цу Аьрзуга:
– Дақъаза ма вала хьо,
Къена воккха стаг,
Со вижна ва Іачохъ
Сан наьрсаш лачкьийна,
ДІаваханехъ а хьо,
Ца хууш, дуьсур ма дара.
Цу некъан бозалла
ДегІанна кІадвелла
Набарна тевжинчу
Турпалчу ва суна,
Ахъ ца бина тешнабехк
Ас бийр бац хьуна,
Охъагухуш, буй тухуш,
Хьуна ма хетта
Лата веза ва вайшиь
Кху шовдан ва коьртехъ, –
Олуш, лен ва ваьлча
И Наьрсан ва Гижо,

– Вовшийн цѣраш йовзуйтуш,
Вовшашка вистхилла,
Тѣаккха лен велир, бах,
Аьрзу цу Гижога:
– Дакъаза ма вала хьо,
Наьрсан ва Гижо!
Хьо Іуьллуш ца вита,
Гпуллакх до айса мьоттуш,
Мохь тоьхна, гѣатгий хьо,
Куьйла йой ца хууш,
Вайшиь леташ ган
Хьан мерза йезар йац кхузахь,
Майралла гайта меттиг
Кхин йогІур йу хьуна,
ХьошалгІа хьо вагІахь
Хьошалла ас дийр ду,
Собаре хилахьа,
Догмайра турпалхо,
Олуш, лен ва ваьлчи,
И къена ва Аьрзу
Дарвалар лачкъадеш,
Кисанакх буй бина,
Ша резахилир, бах,
Дов доцуш чекхвала
ЦІарна цІе ва йоккху
И Наьрсан доьзалхо:
– ХьошалгІахь кхузахь Іахь,
Со хьелур ву хьуна,

Сагатдеш хир йу
Сан йоккха стаг денана,
Іудика йойла хьан,
ХІай къена даьргІахо, –
Олуш, шен вир лехна,
И хьалагІатгийна,
И хьаьвзаш хиларна,
Ша таьІаш тІехиьна,
Ша цІехьавирзир, бах,
ТІах аьлла турпалхо –
Дуьне дуьтуш дІабузу,
Дашо малх санна,
ЙІурт йуьтуш вахар, бах,
И каде ва журхо,
Цу новкъа цІа вогІуш,
Ша ойла йира цо,
Генарчу йуьртара
Схьавеана ша хилча,
ГІатто мегаш ца хилла-те
Мерзачу йезаро,
И дагахь ва доллуш,
ГІийла наьрс ва кхоллуш,
Декъазчу виран дегІ дагош,
Шед ва тоьхна,
Ша цІехьа вирзир, бах,
И Наьрсан ва Гижо.

* КІинж – чечакх.

* Ча магар – кхузахь хьаьрса.

* Кердагийн – тиша, кердаг йаьлла.

Керла цлераш

КАНАЕВА Ремиса

Канаева Ремиса йина 1974-чу шарахь Гуьмса Кюштарчу Хошкалда йуьртахь. Жимчохь дуьйна халкъан барта кхолларалла езара цунна. Байташ йоьшуш, ша йазйеиш самукъадолура Ремисин.

Ремисас шен дуьххьаралера байт, ишколехь доьшуш йолуш, шен дена лерина йазйира. «Дега дукха сатийсарна, да волчу берех со дукха хьегарна, кхоллайелла ойланаиш йара уьш. Цхьана цхьаьнакхетарехь дIа а ийишира ас иза», дуьйцура Ремисас.

1991-чу шарахь кхиамца йуьртара ишкол чекх а йаьккхина, Ремиса Гуьмсерчу хьехархойн училище деша йахара. 1994-чу шарахь цигахь дешна а йаьлла, оцу шарахь Хошкалдарчу ишколехь йуьхьанцарчу классийн хьехархочун болх бира цо. Дукха хан йалале, Нохчийчохь хиллачу тIамо хадийра цуьнан кьинхьегаман некъ. ХIетахь дуьйна кхин хьехархочун болх ца бина Ремисас.

Карарчу хенахь Хасавйуьртан Кюштарчу Хамавиуьртахь Iаиш йу иза. Виъ доьзалхочун нана йу Ремиса.

Шен мукъа хан йаьлча байташ йазйеиш, цхьаьнца тайп-тайпанчу коьчалех зезагаиш деш, кьоламца суьрташ дохкуш, мукъа ца Iа иза.

Ремиса адамаиш дукха дезаиш йу. Иза гIиллакхе, овзда, нахаца уьйр-марзо йолуш йеха.

Сан кьина

Сан кьина йоьлхур йара стигла,
Сан кьина лелхар дара латта.
Бала ас белхабе хьаьнга?
ЛадогIа мила ву хьаьгна?

Суна цкъа а ца йели бIаьсте,
Ца дохди дог а сан малхо:
Ирс долуш ша вехаш волчо,
Хадабейша безаман мах..!

***

Йиц ца ло и Iуьйре:
Iаьнан де шийла,
Шелонна маьлхан бIаьрг а
кьегара гIийла.
Кхайкхира ахь лула чу,
со ирахь Iан,
Сайн даг чу безам-суй
билли ас дIа.
Iаьнан чкьург керчош,
кхечи тIе бIаьсте,

Хьох эла вина, хьан лай хилла со.
Хьох тешна леларна дохкойаьлла со.

Экам са делхадеш, хьо кьайлавелира,
Хиндолчу ирсан некъ
                          ма сиха хадийра...
«Со йаха Iемар йу!» –
                          чIагIдира ас дог, –
Хиллехь а безамах кийра сан хьогах.

***

Ма ала, тIаьххьара дош ала йеьна:
Алахьа, реза йу со хьобга йан...
Къегина хIара де кхола ма дехьа,
Бовзийта суна а безаман чам.

Нене кхойкху

XIора Iуьйре йоблхуш йоIу,
Деган чевнаш карлайохуш.
Кхойкхуш нене, сан дог доьлху,
Дог дилхича, бIаьрхиш хьоблху...

Кхойкху хьобга, йина нана, –
Вевзина воцу, хIай сан дада!
Дадох хьобгуш, со ма йаьхна,
XIинца йиси, ненах хьаьгна.

Декъала хила хьо, йина нана,
Декъала хила хьо, мерза дада!
Шен хазачу йIалсаманехь,
Вай гулдыла везачу Дала!

Нана

Сан дагна йовхо лург – малх а дIабайна.
Сан лерса хьистинарг – аз а дIадайна.
Шелйелча, мацIелча хьайна тIейийзийна,
Аьхна хьан куьйгаш, нана, сан изсехь дисна.

Йочане гуьйре йу даим сан кхерчахь,
Денна, ца соццуш, делхадеш дог.
Дика, вуо тIедеьча, цкъа хьалха санна,
Хьо хир йац йуххе дIахIотта суна.

Мерзачу шовданан чам байна, нана.
Дуьненан серло а йац гуш, хьалха санна.
Сан ирсан седа дIабайна, нана,
Хьох хьобгуш, йаха со йисна цхьалха..

Проза

АХМАДОВ Муса

Массо хІуманна а хьесап дийр ду

Салавди

Иттех шо а ду со Москвахь вега.

Кху гІалахь зама сиха йоьдура. ДІахьаьжна валале шо а дІадолура. Хенан муьраш-м кхузахь кхин къаьсташ а ца хуьлура. Царах кхоь: бІаьсте, аькхе, гуьйре – вовшах а оьй, оцу сохьта чекхьобккхура. Іа кхузахь деха а, шийла а хуьлура. Дукха хьолахь иза некъашкарчу цІунашца, лахйелла, кхоьлина лаьтгачу таьІна-сирачу, сингаттам алсамбоккхучу стигалца а дагахьлаьтгара. Къаьсттина Іай, цІа ваха сахьаьвзара, малх гучу ца болуш, таьІна-тІуьна лаьтгаш дуккха а денош, кІиранаш, наггахь – беттанаш а девлча. Сан дагалецамехь диснера, цхьа шатайпа довха денош, Іаьнан чиллахь, диллина Іуьллуш доккха ло а долуш, дийнахь къеггина малх а кхеташ, оцу малхехь кІайн суйнаш а лепаш, делкьал тІаьхье йолуш, тхевнаш тІера ладарш а дуйлалуш, амма, ахсахьт а далале, малх чубуза лаьмнаш тІе лах а лой, шело алсамйолий, оцу ладарех шаш хуьлуш; уггар а чІога дагахь диснарш – суьйренан можачу серлонехь лепаш, геннахь анайистехь гуш хилла шаша хьулдина лаьмнийн баххьаш. Уьш дагадогІура суна, Москвахь, малх кхета хьиз а белла, массо хІума а хьаьхча...

ТІаккха, со кеманна билет а оьций, Нальчике доьдучу кеманна – Соьлжа-ГІала кема ца лела масех шо а дара – цІехьа хьодура.

Бакьдерг дийцича, цхьа ши шо дисира, сан цІа ваха аьтто боцуш... ТІом бара цІахь дІабоьдуш. ХІинца-м дІабирзинчух тера ду, баккхий хийцамаш бу цІахь хуьлуш: гІишлош йеш, некъаш докхуш... Сипсо-гІала доьдуш а ду кема, хІетте а ас гуттар а Нальчике доьдучунна оьцура билет. Стенна делахь а, оцу махкаца, цигарчу нахаца а цхьа гушйоцу зІе хаалора суна сайн сица. Иза дуккха а хьалха, сан дедас Джабраила тесна зІе йу аьлла, хетара суна. И зІе бахьанехь сайн гергарчийн дуккха а бохамаш лан дезнехь а, цабезам ца кхоллало сан цу махкаца а, цу нахаца а, мелхо а цу махка ваха а, цигарчу нахаца тІекеревала а лаьа.

Нальчикера кема шен хеннахь схьакхечира, оцу март беттан цхьайтталгІачу дийнахь. ТІе «Эльбрус-авиа» йаздина, «ЙАК-42» кІайн кема дукха жима хетара, автобус чохь цунна тІе буьгу нах цу

кеманна чу тар а лур буй-техья олий, ойла а кхоллалуш. Кеманна тIе ховшуш, гIиллакхе бара нах: вовшашка рагI кхийдош, цхья а хьалхавала ца гIерташ, бераца болчу зударшна некъ бытуш.

Кеманна тIе масазза хуу, цхьяцца ойланаш кхоллалора, синкхетам ирлора, муьлхха а хIума цхья маIна долуш хетара, мел жима хIума а. Масала, хIинца хIара адамаш сел тIехгIиллакхе гича, лаа дуй-техья иза аьлла, ойла хилира, тIаьххьара гучуйолуш дикалла-м йац-техья иза, стаг, шен хан гергахь хилча, шен дикачу амалшца билгалволу ма олий. Со и тайпа ойланаш ца йан гIертара. Дала йаздинчух вала йиш йац. Дала диннарг хир ду. Везандела, кьинхетам белахь! Везандела, хьуна бу-кх хастам, ЭлхьамдулиллахI! Дагахь сайна хуу кегий сура-таш деша волалора со.

Салон чу хьала а ваьлла, сайн меттиг – 8-гIа мога, «В» – бIаьрсица лохуш, хьалхахья таттавелира со. ДIакхаьчча, сайн карара жима тIоьрмиг а, тIера куртук лакхарчу гIутахь чу а йиллина, цуьнан негIар дIа а кьевлина, сайн метта охьахиира со. Охьахууш, уллехь хиьна Iачу стагах бIаьрг тоьхча, иза сайна цхьанхья гича санна, хий-тира суна. Масане хуьлу тера нах, суна мичахь гур вара хIара аьлла, бIаьргаш дIахьаббина, йуха а сураташ деша волавелира со.

Кема тIомадаьлла дикка хан йаьлча, бIаьргаш схья а биллина дIасахьяьжча, уллерачу накьоста сайн чIога тидам беш хааделира суна.

Со шега хьяьжча, хаттар дира цо оьрсийн маттахь:

– Хьо нохчи вуй?

– Сан хьяж тIе йаздина-м дац иза? – велавелира со.

– Боккьал а нохчи вуй хьо?

– Дера ву-кх, Дала мукьалахь. Бакьволу нохчо-м.

– Со ца вевза хьуна? – гIанта чохь раз а ваьлла, шен йуьхь суна дуьхьал йерзийра уллехь Iачо.

– Цхьанхья гича санна-м, хета суна...

– Гина хьуна, гина хьуна, Салавди...

– Уой, хьуна-м сан цIе а ма хаьа...

– Хьан цIе суна йицIала йиш йац, хьуна со вицваларх...

– ХIетал-металш а ца хIиттош, дуьххьал схьяалахья, мичара вевза хьуна со...

– Дагайайта ахь, Омск ткье бархI шо хьалха

Со ойланца цу замане дIавахара, бIаьра хьалха хIоьттира Сибрехан шийла гуьйре. Накьосташца хIума кхалла цхьана хьешан цIа чуйрчу ресторане веанчу суна, луларчу стоьла гонаха хевшина Iаш кегийнах гира. Церан кьамелаца а, лелочу гIиллакхашца уьш кавказхой хилар тосаделира тхуна. Изза хиьначух тера дара царна а. Цара тхан стоьла тIе цхьяцца хIума йайитира, ларам беш. Иштта, ларамца оха царна а йахьийтира цхьяцца хIума. ТIаккха, тхайн стоьлаш тIеттIа а озна, шиннах цхья шун дира. Уьш гIебартой хиллера, бинчу балхах ача

схъа а делла, и билгалдоккхуш вовшахкхетта. Дууш, молуш, луйш-олуш тхо Iаш, буйса йуккъе йахча, тхо дIасакъаьстира, кхидIа йолчу хенахь гергарло лелор ду вай аьлла.

Кхин ши де даьлча (ло а тесна, чIогIа шийла йара оцу дийнахь), сайн машенца гIали йуккъехула схъавогуш, светофоран цIен бIаьрг а летта, сецча, некъа уллехь эга а веш, чухуладуху духар бен тIехь а доцуш, лаьтташ ресторанехь бевзинчарах цхъаь гира суна.

Кхин цуьнца къамел ца дахдеш, сихха сайн машенна чу хайира ас иза. Текаревийла йиш йацара: светофоран баьццара бIаьрг а летта, тIехьа лаьтта машенаш, сигналаш йетташ, карзахйевлира.

– Ахь хIун леладо? Ло диллинчу дийнахь цхьалха ма ву хьо? – хеттаршдан велира со, тIехьа хиьна Iан иза, наггахь куьзган чохь тергал а веш. Некъахо соьга вистхуьлучохь вацара, куьйгаш бете а даьхьна, гарранехь вега а веш, хаддаза бIаьргех хиш а оьхуш, хаба а хебна, хиьна Iара.

Жимма вохвелча, Хачима (хIаь, дагайеа суна цуьннан цIе, – хIетахь и цхъа тамашена хетта, меттан буйххьехь йисна, кест-кеста йоккхура ас) дийцира шена хилларг.

Накъостех а къаьстина, гIали йуккъе вахана хилла иза, эхашарахь болх а бина схъаделла ахча кисна а диллина, хьаг а велла, йий мала дагахь. Iаьнан йуккъехь чIогIа хьагвелла-м хилла хIара. Шена цу чохь хиндерг хиьнехь-м, йий мала ца воьдуш, урамера Iам мелла а, йайъа реза хир вара хIара хьогалла... ХIаь, йий мала цхъана кафе чу вахана иза. Кхуо цхъа-ши куршка дIамелча, кхунна тIевеана, карахь йий а долуш, цхъа кхо жимстаг. КхидIа девзина, молуш а Iийна... Дикка хан йаьлча, керлачу накъосташа – Коляна, Вована, Толяна – шайга чукхайкхина, довзар кIаргдан, сакъерар марсадаккха... Iуьйранна кхуьнгахь мел долу ахча а, духар а дIадаьккхина, шаьш ца вуьйш вуьту хьо, хьан бIаьргаш кьинхетаме долу дела аьлла, мийра а тоьхна, чуьра аракхоьссина. «Хьуна девзий и цIа, вайша воьду-кх цига. Эшахь, накъосташца цхъаьна», – аьлча, цо элира: «Вайша цига йухавахча а, уьш цигахь хир а бац, со ара а кхоьссина, уьш машен чу а хевшина дIабахара. Хьайн ма-хуьллу сиха со йовха йолчу вигахьа...» Вигира ас иза хьешан цIийне. Сайн барзакъех къастийна тIейуха хIума а йелира, ресторан чохь хIума а кхаллийтира. ТIаккха айрапорте а вигна, Минводы доьдучу кеманна тIе а хаййна, цIа хьажийра. Тхойша дIасакъастале, лаахь а, ца лаахь а, хьайн цIера адрес лахьара аьлла, тIевирзира иза.

– ДIавалахьа, ахь хIун до сан адресах?! Хьан баркаллаш а ца оьшу, ас динарг кхин доккха хIума а дац, хьамма а дан дезарг ду. Цхъа кавказхой дац вай?!

Иштта къамел а дина, цIа хьажийра ас Хачим. Иза, цIа ма-кхеччи, шен гергарнаш а эцна вахна хиллера тхан йуьрта, дуккха а совIаташ а хьош.

Ден бѡаьргех хи даьлла хиллера, уьш шен дас Джабраила хьошал-ла диначу гѡебарточун гергара нах бу моттаделла. Иза цецваьлла а хиллера, да ѡедало дѡалаьцна, тѡепаза вайина шовзткѡа шо даьллчул тѡаьхѡа, кхарна муха карийна ша, и лоцуш, ши шо бен кхаьчна хилла а воцу ша бохуш.

Ткѡа вукхара йух-йуха сан цѡе йохуш хилла. Дада тѡаьххѡар а кхет-тера, уьш шен да бахъанехъ баьхкина боцуш, шен кѡант бахъанехъ баьхкина хиларх.

Дада, дада... Суна дагадогѡу ас хьо кест-кеста хьийзор: хъан да, сан деда Джабраил, цуьнан ваша Абу а лаьцна, тѡепаза вайна шовзткѡа шо а тѡехдаьлла. И шиъ дийна хиллехѡара, тоххарехъ гучуваьлла хир вара. Наха дийриг диэ вай а, цу шинна тѡера сагѡа а доккхуш, ши чурт а хѡоттош: вайна тѡе хѡитта а, мел бала а меттиг хир йара, уллехула тѡехволучо: «Дала гечдойла» а эр дара, бохуш...

Ахъ, Дада, суна дуьхъал хѡумма а ца олура, бай-й корта а лестош, лаьттара, бѡаьргаш чу хиш а хѡуьттий.

Цкѡа цхъана бѡаьстенан йуьххъехъ, Сибреха балха ваха ваьлла со хьо волчу чувеара. Хъайн ваша а воцу дела, соьца, хъайн воккхачу доьзалхочуьнца, хъайн ойланаш а йоькѡура ахъ. Оццул гергарчу ас а хъайн да дийна хиларх дог дилла аьлча, муха хилла хир йу хъан ойла? Ма йоьхна хир йу иза. Дерриге а дахарехъ, цкѡа мацца сайн да гур ву-кх суна боху хъан сатийсам, дегайовхо йохош хилла-кх ас, айса хѡун дуьйцу а ца хууш. Ма йоккха къизалла йу-кх иза! До-хко чѡогѡа велира хъуна со, Дада, къинтѡеравалалахъ суна! Кхин ца хъахийра ас хьоьга иза. Сагѡадаккхар а ца хъахийра йа чарташ хѡиттор а.

Масех шо даьлча, Советан ѡедал мал а делла, леста доладелча, ткѡе итталгѡачу шерашкахъ ѡедало хѡалакбинчийн цѡераш, бехказабохуш (царна стенна оьшу иза, тоххарехъ эхарта бирзинчу царна, дуьххъалдѡа церан гергарчарна, Иийжаме белахъ а, синтем хир бу-кх цунах, царх хилларг а хиъна), газеташ тѡе йетта йолийча, ас цхъа лоьмар йукъах ца йуьтуш, леррина йоьшура и къизалла лайначийн исписка, лакхара охъайоьшуш, лахара хъалайоьшуш. Амма деден цѡе йацара хъахош, стенна делахъ а. Тѡаккха, хьоьгара пурба а даьккхина, со вахара гѡала, республикин коьрта пуркурор волчу. Цо шайн цхъана белхалочунна тѡе хъажийра. Баьхъара стаг хийтира суна иза. Сан гѡуллакхе чѡогѡа леррина ладуьйгѡира цо. Цхъа кѡира даьлча, тѡевола элира.

Дада, дада, суна дагадогѡу, ахъ мел сагатдира оцу кѡиранахъ...

Пхъуьйра-ламаз диначул тѡаьхѡа, хьо вехха ѡара, ламазан куза тѡе а хуий, гѡийлла дѡаса а техкаш, доѡанаш деш. Ёуьйранна мел хъалхе гѡаттарх, суна хьо вайн стоьмийн бешахъ гора, айхъа аннех диначу гѡанта а хуий, ойланаш йеш, тѡаккха гѡоттий волалуш, диттийн гаь-ннашка, йастайала кечѡеллачу церан чѡенигашка хьоьжуш.

Кира даьлча, вахара со прокуратурин белхало волчу. И цхьанхьа вахна, вухаван везаш ву а аьлла, сени чохь, кора хьалха хЮьттина со лаьтта ткьех минот йаьлча, схьавеара Супьян.

Салам деллачул тӀаьхьа, шен кабинетан догӀа дӀадоккхуш а, цул тӀаьхьа шен стоьла хьалха дӀавоьдуш а, цхьана хӀуманых чӀогӀа цец-вуйлура иза:

– ОстопируллахӀ, ма доккха хӀума ду-кх иза!

Цо цкъа а, шозза а и аьлча, хаьттира ас:

– ХӀун ду доккха хӀума?

– Доккха хӀума дера ду хьайн дедех хьо сел чӀогӀа тера хилар, – аьлла, суна хьалха, хено мажжина цхьа папка йиллира цо.

– Хьо паргӀат цуьнга хьажа, со, дукха ца хьелуш, схьавоьгу хьуна, – аьлла, Супьян чуьра аравелира, оцу кехаташца со суо а вуьтуш.

«1936-1937 шш.» аьлла йаздина дара кехат тӀе деден цӀе а, фамили а.

Деден сурт а дара, шина кепара даьккхина – йуьхь-дуьхьал, агӀор.

Супьяна ма-бохху кхин чӀогӀа сайх тера а ца хийтира суна деда. Амма боккьал а тера хиллера, суна хӀуьу хеттехь а: цӀа вахча, цӀерачара а, лулахоша а чӀагӀдора иза.

Кехаташ луьстуш Ӏаш, тӀаьххьарчу агӀонна тӀе а кхечира. 1937 шеран 13 март... ХӀаь, цу дийнахь тоьпаш тоьхнера дедена Джабраилна а, цуьнан вешина Абуна а.

Холча а хЮьттина, йух-йуха а агӀонаш луьстура ас, дедас а, девашас лайна бала сица, цӀийца, дегӀан массо меженашца хаалуш.

БӀаьргех хиш шаьш охьадуьйладелира. Садеттара ас. Амма цӀеххьана гӀагӀ-аьлла охьавилхира. Масех минотехь дахделира иза. Йуха, халла са духа хьаькхира: цӀеххьана туху аьхкенан чехка догӀа санна деана велхар, иштта сиха дӀа а сецира. Кисанара хьаладаьккхина, бӀаьргех йовлакх хьаькхира ас. Супьян, йа кхин чохьваваьлча, товш ма дац бер санна велхар, кху пачхьалкхан петара чу а хиьна. Бакъдерг дийдича, цхьа Супьян воцчун чуван цхьанна а йиш а ца хиллера. Ша араволуш, догӀа дӀахьовзийна хиллера цо.

Супьян чувеача, хьалагӀаьттира, дегӀ нисдеш.

– Дала гечдойла царна! – элира цо.

– Дела реза хуьлда!

– Дера, лан хала хӀуманаш ма ду уьш, шен дедас, дендевашас лайна бала а, уьш хӀаллакбар а цӀеххьана довзар.

Ас дуьхьал хӀумма а ца олуш, папка тӀома кӀел йиллира.

– Законе диллича, хьуна дӀадала йиш-м йацара сан хӀорш... Делахь а дӀахьуо... ТӀера сурташ дахий, йухайа, хӀоккхузахь куьг таӀаде, айхьа хӀорш соьгара дӀаэцна алий. Тахана 13 март ду, 1989 шо. Цо и аьлча, со цецвелира:

– Ма доккха хӀума ду иза!

– Муьлханиг? – хаьттира Супьяна.

– Тахана кхойтталгIа март ду... Сан дедена а, цуьнан вешина а тоьпаш тоьхна де. Тахана со вина де а ду, ткъе йалхитта шо кхочу сан. Оццул хилла сан деден а, тоьпаш тухучу хенахь.

– Тамашена-м нисделла и терахьаш! – цецвелира Супьян.

– Дала нисдина-кх, – аьлла, ара а ваьлла, цIехъа вахара со.

Автобус тIера воьссина, гIаш йуьрта йуккъехула чувогIу со, тхо дехачу урамерчу пхьобханахь Iачу баккхийчу нахана тIе вахара. Церан де дика а дина, могош-паргIат хаьттина, сайн папки йуккъера сурт гайтира ас. Цхьанна а ца вевзира денда. Со дIаваха тохавелча, Исраилан Нанаша йуха а дийхира и сурт. Вехха хыйжира и цуьнга, цкъа бIаьргана улле далош, тIаккха генадоккхуш.

– ХIара Джаби ву-кх, – элира цо эххар а.

– Ву, – тIечIагIдира ас. Нанашана и вовзарх со цец а ца велира.

Цо дукха хьехавора иза, шайн дедех жимма мукъане а тера хила гIорталаш, кьонахий хир ду шух тIаккха бохуш. Амма цо лелийнарш ца дуйцура. Сан а, сан маьхчин Шерипан а чIогIа сакIамделлера, Джабех лаьцна бакъдерг хаа. Амма Нанаш и дуйцуш вацара. Цо дуьхьалдIа: «Джаби хьаха вара дика кьонах, малх кхетачу дуьнен-чохь хир вацара иштта тешаме, дош меттахь долуш, нийсонан накъост!» – олура. Шерип тIаьхьара ца волура Нанашана: «Иштта и дика кьонах велахь, хьан цунах лаьцна дийца дуккха а хIума а хир дара. Хьайн доцу дела ца дуйцу ахь...» Эххар а дийцира Нанаша. Джаби лоцучу хенахь, шен итт-цхьайтта шо дара, олура цо...

Со ца кхаьчча, Дада шен чохь вара, паднара тIе дIа а тевжина, суьлхьанаш а карахь Iаш. Цуьнга папка дIа а йелла, и ша вуьтуш, аравелира со.

Дада, Дада... Ма Iаржделла хир дара хьуна и гIа-бацаца даста кечделла маьлхан дуьне. Хьан дагах, и эзар дакъошка доькьуш, стела-хаьштигах чекхбаьлла лазам, сох а хьакхалуш, вайн бешахь лаьтта бахана, дIатийра. Латта дохделира цунах, цу тIера Iаь гIуьттуш.

Дада, Дада... Ахсахьт а дIаделира, сахьт дIаделира, хьо чуьра ара ца волуш. Эххар а хьо араваьлча, бIаьстенах самукъадаьлла, тайп-тайпанчу аьзнашца олхазарш декара, гIовгIа а аьккхина, бешахула хыйзаш дара кегий бераш, цхьанхьара схьахезаш бIаьстенан Iовраша дестийнчу, йуьрта йуккъехула охьадоьдучу хин гIовгIа йара.

Хьо-м хIумма а хезаш а вацара, Дада. Хьо учахь лаьттара, хIоллам санна, лекха (бан а ма бара хьо хIоллам, шовзткъе кхойтта шо хьалха тоьпаш тоьхначу хьайн дена хIобьттина дийна хIоллам) вогIа а велла, хьайн ойланца чIагIвелла. ЦIийделлачу, кIоргга чуьгначу тIуьначу бIаьргаша гойтура, мел хала лайна ахь ас беана шийла кхаь.

– Нанаше а, кхечу баккхийчу нахе а схьакхайкха. Кхана тезет хIоттор ду вай, цаьршинна тIера сагIа а доккхуш, – элира ахь шийлла.

ШолгIачу дийнахь тезет а хIоттийра, сагIа а даьккхира. Кешнаш-

кахъ, керта уллехъ, кхо чурт а хЮоттийра: дедена, девешина, Казахстанехъ кхелхинчу дейишина а...

Уллерчу накъосто сайна йина муышка а хаайелла, ойланех йукъах-велира со.

– ХУума кхоллий вайшимма? – хобтту Хачима.

Тхан гІанташна уллехъ, йела а къежаш, лабтта йуткъа-лекха кема-аъзни, хьалхатеттина гІудалкх а йолуш.

– Йиъча, бакъахъа хир ду, – сайна хьалхара у, хьала а айдой, дІанисдо ас.

Таккха, сайн йаахУума кІайчу чкъоьрнех цІанйеш, чай кечдеш, къамеле волу со.

– ХІинца хІун лелош ву хьо, Хачим?

– Со хІинца Москвахъ ву-кх... цхъацца йукъарчалла, йохка-эцар лелош.

– Гуллакх хуьлий?

– Хене валлал... ХІинца цхъа гІуллакх дара сан чекхдаккха дешаш... Хьуна Бийсолта вевзий?

– Мила Бийсолта?

– Нохчийн бизнесмен. ЧЮога ларош стаг ву-кх иза.

– ХІа-а, изий? Шозза-кхузза вистхуьлуш, гина суна.

– Цунна бохка цхъа бахам бар-кха сан... Сан аьлча а, и бахам болчо эцархо лаха аьллера соьга.

– ХІун бахам бу иза?

– Пилорама, зІакардаьхнийн ферма, даьхнин ферма, ши бІе узуш болу йетт, шурин завод, цхъа эзар гектар латта, чІерий кхио ши Іам... Москвана дукха генахъ а бац и бахам... нагахъ и бахам эцча, цунна и дІакхехъа а, кхио а урхалча эшахъ, цуьнца болх бан реза а хир вара со...

– Дика гІуллакх ду иза-м. Сайн аьтто хилча, ас цхъаьнгге а кхочу-ьйтур бацара и бахам. Бакъдерг дийцича, хьо урхалча оьцур вацара ас, – бегаш бо ас.

– Стенна? – цецвуйлу Хачим.

– ХІун хаьа, хьуна йуха а йий мала дагадогІий а, – вольу со.

– Йий хІетахъ дуйна маллане а молуш а вац хьуна со... – вольу иза ша а. – БІаьрга гича, мегаш а вац. Наггахъ цІечу чагІарх къурд бо ас...

Кема Нальчикехъ охъадоьссича, Москва йухавеьча, цхъаьнакхетар ву вайша аьлла, дІасакъаьстира тхойшиь.

Исраилан Нанаш

ХІинца хІара вархІалгІа сагІадаккха цІа веана и кІант шен дедена а, дедешина а тІера. Дика тІаьхье кхиьна Джабраилан. Цунна хьакъ а йара и тайпа тІаьхье.

Ша жима волуш, хЮкхо, Салавдис а, кхуьнан шичас – аьлча а, шича вац иза-м, кхуьнан деда Джабий, цуьнан деда Іабий ши шича хилла, кхаьршиннан дай маьхчий хуьлу, ткъа хІара шиь вовхатарш ву-кх. ХІаь, Салавдис а, цуьнан вовхатара Шерипа а хьийзавора со, ас: «Дай-м къонахий бара шун, шух хІуьу хилахь а...» – масазза олу, «Къонахий хилла хІун дина цара, дийцахьа», – бохуш. Ас ца дуйцура. ХІун хаьа, сан дийцар бахьанехь керла зулам долалой а. Хилларг хилла даьлла. Цул тІаьхьа ца гуш хІун диси? Цѐра а дехи, цІа а дирзи. Дужу гІа санна, гергарнаш а, бовза-безарш а дІакхелхи... Дог а дуткъаделла. И хІуманаш меттахьедан а ца лаьа, зулам долиьнарш, куьг бехкенаш а белла дІабевлла. Дукхахболчеран тІаьхьенаш а йац. Хилча а, церан хІун бехк бу? ШарІо чІирана ца кхачабо уьш. Цу тІе, уггаре а бехкениг суна мила ву хууш а ца хиллера. Оцу кІанта Салавдис и кехаташ схьадеача, Джабина йуьхь-дуьхьал тІекхайкхиарг, цхьаьнгга чІогІа вистхилла а, коьртаг ваьлла воцу, цхьа пекъар хиллера, шен уьрда тІе хьаьжкІаш дІайен а, царна асар дан а бен кхин гуьнахь доцу пекъар. Иштта хетар-кха. Ткъа цуьнан къайле йоккха хилла. Ботьа къайле. И харцтоьшал-лаш а деш, цІа оьхуш, шен доьзална нийса къамелаш а деш лелла хир ву-кх иза. Доккха хІума ду-кх, иштта стаг Далла кІелахь лела вахьар! Иза Казахстанехь колхозан йалта лачкъо вахханчохь, хехочо топ а тоьхна, вийра. ХІетахь суна чІогІа къа а ма хийтира хьуна цунах – мас-со а нохчо йадош, лачкъош, катухуш, мацаллах кІелхьаравала гІерта зама йара иза. Суна мичара хаьара, иза иштта ботьа айкх хиллий, бехк-гуьнахь доцчу нахана йуьхь-дуьхьал тІекхойкхуш, Іаьржаниг кІайн ду бохуш, харцдерг бакъ ду бохуш. Цуьнан цхьа кІант вара, иза а вай, ДегІастана цІа даьхкина ткъа шо даьлча, тарахтар а хаьрцина (тарахтар тІехь совхозехь болх беш вара иза, дика болх барна, пачхьалкхо дуккха а мидалш а йелла), велира. ХІинца цуьнан бераш ду – ши кІант, цхьа йоІ. ХІинца баккхий нах бу уьш а, шайн-шайн доьзалш а болуш. Церан хІун бехк бу, церан дедас, йа дендедас цхьана хенахь харцо лелайарх?!

Ас хала сеций, хІара кегий нах, царна коча ца бохуйтуш. Мегар дац, царна цхьа а тайпа зен дан а мегар дац, йа и хІума дІахайта оьшуш дац, эрна ваьснаш, дегабаамаш... Цул тІаьхьа хала хир ду вайна цхьа-на йуьртахь даха. Цул а тоьлаш ду вайна, Дала ма-аллара, куьг бехке боцуруш чІирах хьалха а битина, царна къинтІерадовлуш, вайн синош оцу ца оьшучу гІайгІанех кІелхьарадаьхча. Царах цхьаь гича (оцу Делан мостагІан тІаьхьенах верг боху ас), цергаш а ма хьекхайе, йа царна наьІалташ а ма баха. Цул а пайде ду вайна а, вайн дІабевллачарна а, ламазан бисмилла а, цхьайтта къулха а дешна, мел белча а, йа царна тІера сагІина хІума йелча, йа уьш дага а лаьцна, йуьртан шовда то-дича, йа некъа йисте синтар доьгІча. Иза доккха а хилла, тІе стоьмаш латийча, царах наха пайда мел оьцу, цунах хуьлу сагІа царна, вайн дІакхелхинчарна, кхачийталахь аьлла, Деле дехар а деш.

Хиаъ, цундела ма ца дуйцура ас, и кегий нах сайна сецо хала хир долу дела. Дийца-м дукха хъаха дара Джабех а, цуьнан накъостех а. ХIара Салавди чIогIа тера ву цунах, йуьхь-сибатца хилла ца Iаш, вуьшта меже онда хиларца а, боларца а, къамелаца а. Бакъдерг дий-чича, Джаби кхул мелла а лекха хилча санна, хета суна. Йа ца хилла хила а мега, хIетахь со жима вара, иттех шо бен доцуш, цундела хеташ хила а тарло иштта. Дала аьтто йиэ цуьнан, дуьненах чIогIа самукъадолуш, дуьне чIогIа дезаш стаг вара. Гуттар а хъаьддий-вед-дий вара, синкъерамашкахь, белхешкахь, кегий нах гуллучохь мас-санхъа а. Цунна гонаха гуттар а казахетар а, гIовгIа а, беларш а хуь-лура. ДоттагIех, дуьненах, марзонех хъага а хъаьгна вара. ХIинца ойла йо ас, шена кху лаьтта тIехь йаккха йелла хан кIезиг хилар сино хьохуш, чухъаьддера-кх иза кху маьлхан дуьненах дог Iабо, олий. Вацара хьуна иза, зуламаш, нахана сингаттамаш латтош карзахваь-лла, мелхо а мискачунна шен тIаьххьарлера сискалан йуьхк а дIалур йолуш а, нийсонан накъост хилла, вала а кийча вара. И зама иштта, дог дуьненна а дIадиллина вежа зама а ма йацара. Хала зама йара, сингаттаме. Далла гIуллакх дан а нах ца буьтуш, хала зама йара, кхаа стага лоруш верг а лоций, Сибреха хъажош, йа тIепаза войуш. Джа-бин цIе йаргашкахь йаха йолийча, къизачу Iедало, йа вуочу бIаьрго и лацарна кхобруш цуьнан нанас Шовдас, ца вуьтуш, зуда йалайайтира цуьнга. Цунна моьттуш хир дара, зуда йалийча, и ваьлла леларш, синкъерамаш, ловзарш дитина, иза шен ков-керта воьрзур ву. Мича-ра! Цхъа а хIума хийца ца делира.

Зуда цо иштта йалийра. Цхъанхъара хьошалгIа ваханчуьра цIа вогIуш, луларчу йуьртах волуш, цигарчу шовданехъа йерзийна цо шен говр, цунна хи мало дагахь. БIаьстенан йуьхь хилла иза, малх чубуьзнехь а, маьркIаж-хан хилаза а йолуш. Цигахь, хи йи-стехь, шовдан буха шен кIудал а хIоттийна, иза, хъалайуьзна, хих тIехьохуш йоллушехь, схъайаккха а йицъелла, ойланашка а йахна лаьттачу, кIоштахь а хазалла цIе йахначу йоIана Айдин Пукхина тIеIоттавеллера.

ХIара вистхиллера цуьнга, суьйре дика йеш, говрара вуссуш, хьо ма чIогIа ойлане йоьжна, хъайн йуьзна тIехьоху кIудал а ца гуш аьлла. ХIун хала киртиг йу-техъа хьуна тIехIоьттинар, сел хьо холчахIотта?

ЙоIа дийцинера, ша гIайгIане йожийнар, кхана шайга богIу болу замой хилар, селхана баккхий нах а баьхкина, ша йехар а, дас церан дехарна жоп далар а, шена цу стаге йаха цалаар а.

Джабис аьллера: хъан деца хьо кьийса шен аьтто бац, амма хьо шега йедда маре йагIахь, ша хьо дIа-м йуьгур йу. ЙоI тIетайнера. (ТIаьхьо, шаьшшиь вовшакхеттачул тIаьхъа, Джабис хаьттина хиллера Пук-хе, и ма тамашена хIума дара, хъайна дуьххъара бен гушвоцчу, вев-

заш а воцчу стаге маре йаха хьо резахилар аьлла. Пукхас аьллера, боху-кха, хьо ца вевзаш мила вара хЮкху Нохчийчохь, ткъа хьо суна масийттаза гинера, ахь сан тидам цабарх.) ШолгIачу дийнахь шен накъосташца Пукха дIайига веана Джаби дас дехар деллачу замошна тIеЮттавеллера. ТIаккха Джабис шен накъосташца оцу йуьртана го а биллина, цигара молла вахийтинера, и йоI шайга схъайайта, шайна цо кара йелла хIума а йу, нагахь, и ца деш, шу дуьхьалдовлахь, йа тхо, йа замой дийна кхузара дIагIур бац.

Кхуьнан амал йевзачу йоьIан дас, дуьхьал жоп даийтинера: шен доьзалхо бахьанехь цIий Iанадайтa ца лаба шена, цкъа а кхоссаза йолу ворхIазза йолу тапча схъайайта, ворххIе а патарма чохь а болуш аьлла. Джабин тапча цкъа-шозза кхоьссина хиллера, кхоссазайерг цуьнан доттагIчуьнгахь Хьакхин Межедехь хиллера. Цо шен тапча йеллера урдонна. Иштта Пукха йалош цIа баьхкинера уьш. ХЮкху кIентан, Салавдин денана хуьлу-кх иза.

Дера вацара Джаби шен бIаьрг тIе хIоьттина дуьненан ниIмат нахе кхочуьйтур долуш. ХIаь, каде хьийзира, ша кху дуьненчохь йоккху хан йоца йуйла хууш санна. Иза-м оццул а дика а лелийтира хIетахьлерчу Iедало. ХIаь, нахана йуккъехь дош лелаш волу стаг маьрша ваха вуьтуш Iедал дацара иза. Ткъа Джабис тергал а ца дора и Iедал. И дан а доцуш санна, вехара. Iедало кхин башха тидам кхуьнан а ца бора. Амма гуттара латта йиш йоцуш хьал дара иза. Цкъа мацца а дуьхь-дуьхьал кхета дезаш дара и шиь: самаьрша, нийсо лело гIерта адам а, маршо йоьхкуш, харцонца гIело йо Iедал а. Цъаццамма, оцу Джабин гергарчу нахах болчара олуш хезна суна, хIетахь оцу бIаьстенан йуьххьехь и гIебартой, балкхарой ца веьнехьара цу йуьрта, йа шиь веача, Джабига а ца хьежош, и шиь тIеэца стаг хиллехьара, Джабин Iедалца дов тасалур дацара, иза а, цуьнан ваша Абу а маьрша кхидIа а ваьхна хир вара...

Суна нийса ца хета иза... Бакьду, хIетахь жима волуш суна а хетара иштта. ТIаьхьа, дуккха а шераш дIадевлча, сан ойла хилира: и бахьана ца хиллехь а, кхин карор дара оцу кьизачу Iедална Джабина коча даха.

Ткъа и гIебарто Хватута а, балкхаро Салих а, оцу бIаьстенан йуьххьехь, кхоьлина де маьркIаже лестича кхаьчнера йуьртан пхьоьхане, шаьшшиь а, шайн говраш гIел а йелла, мац а йелла.

Цара дийцинера, шаьшшиь мила ву, шаьшшиь цъхана хенахь ларош хиллачу элех ву, и бахьанехь Iедало хьийзош, дерриге а даьхни а, бахамаш, цIенош дIадаьхча а ца вуьтуш, чуволла гIерташ (шаьш санна дIалецнарш тIепаза бов, йа тоьпаш тухий, хIаллакбо), цундела ваьлла лелар тIедоьжна шайна. Тховса буьйса йаккха, шаьш тIелаца стаг хир варий кху эвлахь, аьллера цара.

И шиь кьамел дина ваьлча, цъацца волуш, йуьстаха волуш,

йуъртахой дІаса а бевлла, йоьхнера пхьоьха. Хьаша тІецаэцаран йуьхьІаьржо тІейогІуш хиллера, эццахь цхьанхьара цІа вогІу Джаби тІе ца кхаьчнехь... ХІа-а, иштта ца хиллера иза-м, со мелла а галваьлла. Оцу пхьоьханехь лаьттахех цхьамма аьлла хиллера, дЮ цІа чохь вехаш Лулин Джабраил ву шуна, цо тІе ца эцахь, шуьшиь хьаша веш тІеэца стаг вац шуна кху эвлахь. Иштта неІаре веанера мехкан воцу ши хьаша. Джабис, ша бІе шарахь и шиь варе хьежча санна, дукха дика, самукьадаьлла тІеэцнера и шиь, цхьа а хамталла йоцуш. И шиь тІеэцча, шена Іедалера цхьа бохам хила тарло-кх аьлла, бІаьргнегІар тухучу йукьана а хьем ца бинера, шина хьешан гІуллакхе хьажарехь.

И шиь тІе а эцна, дууш-молуш, сакьоьруш хІорш (и ши хьаша а, Джаби а, цуьнан доттагІий а буйьцу ас) Іаш, кхо де-буйьса даьлча, доьалгІаниг доладелча, мотт эцна Іедална тІе кху йуьртара цхьа айкх а вахана... гІенахчул дагахь дацар-кха суна а, йа кху йуьртарчу цхьанна а и мотт эцна вахнарг и бежІу хир ву аьлла... Массара а йуьртден Махьмин бехк бора... Махьмас цкьа ала а аьллера шен накьосташка, Джабина а, цуьнан накьосташна а тІекховда ша хІуттур вацара, шегара дац хІара, шел лакхарчара долиьча, и дІа ца кхехьча ца волу ша...

ХІаь, кхо-де буйьса дууш-молуш дІа а даьлла, доьалгІаниг доладелча, цу Іедалан эскар, кхолха гуо а лаьцна, Джабина тІе хабар дайитинера, хьо волчохь сецна ши стаг схьало, тхан хьобца хІумма а дац...

И хабар суна тІедайта шу хІиттарх цецвуйьлу со. И суна тІе а дайитина, сан сий даьга гІоьртина шу. Сайн хьеший церан мостагІийн кара дІа а белла, кху дуьненчохь ваха со хьайба ду-м ца моттту шуна...

Йесаниг йузалаш, аьртаниг ирйелаш, буйьрсачу тІамехь къастор вай тоьлларг, эшнарг, аьлла, тІаме хІоьттинера Джаби шен накьосташца а, хьешашца а цхьаьна...

МостагІийн и кхолха гуо а тІамца хадийна, шен хьеший а эцна хьаннашка, лаьмнашка дІавахнера иза, обаргалла боху и деза дукь шена тІе а лаьцна. Цуьнца дІавахара цуьнан жимахволу ваша Абу а.

Ца вахнехь, вуьтур а вацара Іедало. Церан нана муха йитира а ца хаь, Шовда... МаьркІаж-бода боьлча, дІайовш лаьттаху куьрка хьалха а хуй, кхаьрзина йевлла хьаьжкІаш охьа а хьокхий, гІийлла узам бора бохура Шовдас:

Обарг ваккха ца кхийнера ас шуьшиь,
 Дозалийн дай хилиьта кхийнера...
 Суьйранна довха пхьор ца дууш,
 Буйьсанна кІайчу метта ца вуьжуш,

Берзалоин йехачу хъехашкахъ сецаш,
Декъазчу дахарна шуъшиъ вина ма хилла...

Иштта Ia бохура Шовда, пхъуьйр-ламазан хан хиллалц. ТIаккха чуйогIий, шен чохъ пхъуьйраза дIатевжара, кIентех болчу балано йузайой... Турпала стаг хиллера Шовда, кьонах стаг. Махьмин нанас бахкийтинчу геланчашка цо аьлла дешнаш а тоьур дара, кхин хIума ца хилча а. Цаьрга ала хьакьдерг аьллера...

И хIун дешнаш ду ас тIаьхьуо дуйцур ду шуна... Шен рогIехъ. ХIинца бакьдерг дийцича, тIекIел охья дийца а ца хаьа, йукь-йукьара дагаоьху... Хан дIа мел йели, дагахьлаттам а гIелло... Джаби коьртехъ волу обаргийн тоба, хьаннашкахула, Iаннашкахула, лаьмнашкахула, берзалоин арданг санна, хьаьддий-йеддий, шайна тIетоллучу НКВД-н салтех кескаш йохуш, цкъа цхьанха гучуэккхий, харцонна тохар деш, йуха кхечухьахула гучулелхаш, мискачунна гIо деш хьийзачу хенахъ, кхин тайпа тоба гIаьттира, кхеран цIерш а йохуш, курхалш деш, базара боьлху йа цигара цIа богIу нах ца буьтуш... Уьш Iедало дуйхьалдIа кхеран сий дайъа арабаьхна нах хиллера. Ца хилча, зударийн пIелгех, лергех йохкучу хIуманашна тIе кхийдар бацара. Iедалан и хатI-м девзаш ма дуй, дIо Хорачойн Зелимхина а лелийнера цара изза.

Амма оцу Iедалан наха цхьана хIуманан ойла ца йо. Нехан рицкъана тIе кхийддал, мисканаш хьийззол шаьш осал нах хилча, шайн хьеший бахьанехъ уьш тIаьме хIуттур цахиларан... Иза нахана хаьа, иза царна го. Бакьдерг ца гуш, бIаьрга тIе марха йеанчарна цагарх, дукхахболчарна го.

Джабис-м йеха ца лелийтира и харцонан тоба. Цкъа Шалажи йистехула схьайогIу церан тоба тIеIоттайеллера цхьана воккхачу стагана. Куьйгашца корта а лаьцна, хийистехъ хиьна Iаш хиллера иза... Шен иттех уьстагI а, пхи-йалх газа а хьалха а лаьллина, уьш йажош волчу воккхачу стагера уьш дIа а йаьхна, лаьхкина дIайигнера кхаа беречо. Царах цхьамма, вуха а вирзина, аьлла хиллера, воккхачу стагана тIе шедакхаж а лаьцна: «Тхо кхоъ мила ву хаьий хьуна? Со Лулин Джабраил ву хьуна, иза Iабзин Хьасин и дIогарниг – Хьакхин Межид. Ахь тхox цхьаь багах ваккхяхъ, мегар дац хьуна!» «Ткъа баккъал а воккхачу стагера даьхни даххал, ледара кьонахий хетий хьуна и цо цIерш йаьхнарш?» – хаьттира Джабис.

«Деллахъ ца хаьа суна-м, жима кьонах, – аьллера воккхачу стага. – Адамаш чIогIа хийцаделла-кх вайна тIаьххьарчу хенахъ... Бакьдерг аьлча, шеко-м кхоллайелира сан».

«Хьан шеко нийса кхолайелла, воккха стаг. Цо цIераш йаьхна кхоъ тхо ду хьуна. Пурба дац хьуна, воккха стаг, кхузара меттахвала», – аьлла, Джабис шен говр дIачовхийнера. Ма-воьдду, шен шина накьоста-

ца цхъаьна эвла йистехъ вехачу Байсин керта хЮьттинера иза. Iабзин Хъасин цецваьллера: «Цуьнан нана мила йу хаьий хъуна?» «Хаьа, вайн гергара стаг йуйла хаьа, амма цуьнан кIант йамарта хIума йуйла а хаьа. Схъаараваьл, цу чуьра!» – аьлла, неIарх шедакхаж тоьхнера цо. Араваьлла Байса, воьхна, хъаьвзинера, марша догIийла, схъа чу дуйла бохуш. «Хабарш ца дахдеш, схъааравалий, говра тIе хаал! Ахь «иь-миь» алахь, ас хъерадаьлладчу жIаьлина санна, топ тухур йу хъуна», – аьллера Джабис. Важа мича хIутту цунна дуьхьал дош дахьа?! Хьалхаваьлла, цхъана хъуьна йуккьерчу ирзу тIехъ вехачу шен накьост волчу бигнера цо кхайкхаза баьхкина хъеший. Цигахь дитна хиллера цара, шайш воккхачу стагера схъадаьккхина даьхни. Даьхни шен долчунна духадерзийнчул тIаьхьа, Джабис Байсе аьллера: «Хьан ненаца болчу лерамна ас вуьту хьо, амма кхин хIара тайпаниг далахь, цуьнан дуьхьа а вуьтур вац... Хьайн кертан хIазарна ара ца волуш, баттахь Iийр ву хьо!» ВаллахI, Iен а ма Iийнера Байса баттахь чохь, вуоне, дикане а ца воьдуш, зIарин керта йуккьехула хъаьжча гург бен, кхин дуьне а ца гуш. Хаьара цунна, Джаби шен дош кхочушдеш вуйла.

ЭйтI, маржа дуьне йаI! Маржа дуьне йаI! Цхъана а стагана вуо болх бийр боцуш, нигат цIена долуш, нахана дечу гIуллакхна вала вижна волу иза, и синкьераме жима стаг, цIехъана тIехЮьттинчу харцоно шен некъах вохийна, галваьккхина, махо хьош йолу комал колл санна, цунна дагахь а ца хилладчухула, дIаваьхьнера.

Дера дара уьш хала хIуманаш, цара лелийнарш, оцу инзаре-йоккхачу харцонна дуьхьал а девлла, нийсо, шайн синойн маршо латто гIерташ, и хала, декъаза некъ идош лелар...

Иштта лелаш цхъа шо а даьлча, Абус аьлла хиллера шен вешага Джабига:

– Джаби, хIара когаш лозуш, со дика дIа а ца лелало... Вайн йуьртдас Махьмас хабар дайитинера, герз схъа а луш, Iедална тIевеанарг мукъа волуьтур ву аьлла. Со тIегIур вара, ахь бакьо йелча. Нанна цIентIехъ накьост а хир вара.

Джаби, вешина дуьхьал вист ца хуьлуш, вехха Iийнера, корта охьа а таййна. Цо корта хьалаайьича, цуьнан бIаьргаш чу хIиттина хиш хиллера.

– Абу, суна дагахьбаллам бита воллу-кх хьо. Ас ма гIуо аьлла, хьо сайца сацийча, хъуна цхъаь хилахь а, дагахьбаллам хир бу суна. Ас гIуо а аьлла, хьо царна тIе вахча, цара хъуна цхъа тешнабехк бахь – йуха а дагахьбаллам. Цундела, ас хьоьга гIуо а ца боху, йа ма гIуо а, ца боху... Хьайн даго кьобалдиннарг диэ.

Абу шолгIачу дийнахь тIевахнера, шен герз а эцна. Йуьртсовета цIа чу ма-велли, хиьнера цунна, шена тешнабехк биний. Амма теша ца лууш, бухарчара боххург деш, муьтIахь хилла сецнера. «Хьо

тЕваран хьокъехь кехат ду хІара хІоттийнарг, кхузза, куьг йаздан де-
зачохь, хьайн пЕелг таІабе!» – аьллера цуьнга Махьмас, и кехат стоь-
ла тЕ охьа а диллина. Абу тЕваханера. Стоьла тЕ и охьатаьПашехь,
тЕбеттабеллачу йамартхоша вихкина, охьавиллинера. ХІара ларван,
цхьа хехо а витна, вуьйш дехьа чу бевллера. Хехо томка оза воьл-
ча, шена а хьарчайехьа хьаьжкІийн луьйдигах гІели, аьлла хиллера
Абус. Хехо кьинхетаме хиллера. Абу пенаца хьала а хайна, латий-
на гІели йиллинера цо цуьнан балдаш йуккье. Амма, шозза-кхуз-
за кІурбаькхина валале, сехьа чу ваьллачу Махьмина гинера томка
узуш воллу Абу. Цо лерга йуххе тІара тоьхна, багара гІели а йожош,
дІакарчийнера иза. ТІаккха Абус аьллера:

«Велла ма вала хьо, Махьма-миска, вихкинчу стагана тІара тоххал
ледара стаг хьо хир ву аьлла, цкъа а дагадеана дацар-кха суна».

Махьмас дуьхьал хІумма а ца олуш, катоьхна шен йийсар, ши
говр йоьжначу вордан цІа чу а кхоьссина, йуххе ха а хІоттийна,
МартантІерачу набахте дІакхачийнера, кху йуьртахь буьйса йаккхий-
та а тешам бац, Джабраил шен гІеранца йуьртсоветана тЕлатаран
кхерам бу аьлла.

Жимма а кхетам болу стаг, шегара оццул доккха зулам даьлча,
жимма охьатаьІна а, ларлуш а хир ву. Ткъа хІара... Мичара! Тоь-
хна Абу чу а воллийтина, цуьнан Іабзин девешин йоІана Байанна
тЕхьийзаш ву ша бохуш, чІогІа сонтаваьлла хиллера. Кхин иза Іанне
а ца Іийча, Байана шен несе, Пукхе, дийцинера иштта а, иштта а ду
аьлла, оцу марчашла хьерчаваро ша йала а, йола а ца йуьту аьлла,
шена нахах эхь а хета. Пукхас дІабийцинера Джабига цуьнан шичин
бала. Джаби чІогІа оьгІазваханера, вусавелла, кхохкийнера, хьем ца
беш, йуьртсоветана тЕлата ойла хиллера. Іабзин Хьасина сацийнера
иза, иштта мегар дац аьлла. Сихалло йуьхьІаьржахІоттаво, сихва-
ла мегар дац. Пукхе аьллера, Байане дІаала, ша цо бохучунна ре-
захилла кеп хІоттайе. И тешош, цуьнан шеко ца кхоллайолуьйтуш.
ТІаккха шовдана йисте кхайкха, малх бузуш, хан йилла йоллу алий.
Динера Байана шеге несе аьлларг, ша оцу захалонна резакхилла кеп
хІоттийнера, йухавеьача, кхана сарахь хан йуьллур йу аьллера, на-
гахь Махьмас шен вежарий Іедалехьара маршабаха гІо дийр делахь.
И тІаьххьарниг Махьма шех тешийта тЕтоьхнера Байана, цуьнгара
цхьа а тайпа гІо хир доцийла шена хуьушехь.

ШолгІачу дийнахь Махьма, де суьйренга лестича, шен кІайчу
динна йуткъа шед йетташ, иза, йухауьйзуш, тЕхьарчу когаш тЕ а
хІиттош, шовдан тЕ ваха ваьллера. Шайн кетІахь, чубузу малх тер-
галбеш Іачу цхьана воккхачу стаге, пешхочуьнга, аьллера цо:

– Муха хета хьуна шен гІуллакхаш? Обаргийн йише хан йиллийта
воьдуш ву-кх ша...

– Хьаштдоцург леладо ахь... Сонталло бIарзвина хьо... ДIа-м гIур ву хьо, амма вухавогIург хиларх со тешаш-м вац хьуна...

– Цунна са ма гатде ахь, дIа а гIур ву, обаргийн йиша кирхьан тIехьа а латтор йу, – шед тоьхна, дIаэккхийтинера цо шен говр.

Ломах чубузучу малхаца цхьаьна гучуьрайаьллера Махьмас чехош йоьду говр. Цул тIаьхьа йа иза а, йа Махьма а ца гинера цхьанна а. Бакьлуйш хиллера пешхо. ЭйтI, маржа сонталла йаI! Дакъазвала хьаьхначу стагана даг тIе тосу боху иза хIума хуучара. Махьма сонта лелар стенна дуьйцу, гу буьххье а ваьлла, вир санна, Iоьхуш вара. Иштта Iоьху вир, дийна диса йиш ма йац. Мецачу барзана ца хезаш ца буьсу иштта хьобкху мохь.

XIаь, цул тIаьхьа кхин и кIайн говр а ца гира, и Махьма а ца гира оцу пешочунна а йа цхьана а стагана а... Говр, урс хьаькхна, берамала йоьллинера. И Ia чекхдаллалц баа кхача хиллера обаргашна. Ткьа Махьма докъаза вайинера. Билггала цунна хIун дина, суна ца хаьа, наха тайп-тайпана дийца-м дуьйцура. Уьш кхузахь хьехо ца лаьа суна, къиза хIуманаш ду. Къизачу замане хьаьжжина, къиза хIуманаш.

Махьма вайна цхьа бутт белира, ши бутт а белира, кхо бутт а белира. XIумма а хийца а ца делира. Йуьртан доладан керла стаг хIоттийра. Ткьа Махьмин нанас МинегIаза Шовда йолчу, Джабин, Абун нана йолчу, нах бахийтинера, бIаьрг тоха цIет а доцуш, дIайолла гола а йоцуш, шен цхьаь бен воцу кIант вайчаьхана, дуккха йилхина бIарзйелла ша, гергарчарна ган цIет а, дIайолла гола а йайтахьара аш аьлла.

Шовдас дуьхьал жоп ца луш, сискал-туьхий хIоттийнера, хьешийн ларам беш. «XIан-хIа, сагIа хуьлда, шаьш меца дац, шаьш жопе хьобжуш ду», – аьллера баккхийчу наха. Кхо воккха стаг хиллера уьш, Махьмин ненан генаро гергара нах. Дехой-м цуьнан кху эвлахь бу моьттуш а вац со, йа уьш мичахь бу а ца хаьа суна-м хIинца а. XIаь, иштта аьллера баккхийчу наха. Шуна жоп чохь лур дац ша, араьх лур ду ша, уьш новкьа бохуш, тIаьхьа йаьллера Шовда. КетIа бевлча, цо аьллера, Махьмас, тешнабехк а бина, чуволлийтина шен кIант цIа вайтахь, бIаьрг тоха цIет а, дIайолла гуола а хир йу ала МинегIазе... Шайна лаахь, хIумма а ма ала, амма и тайпа дехар дохьуш хIокху зилал сехьа кхин стаг валахь, мегар дац шуна – аьллера Шовдас. Дера аьллера иштта-м, кевна хьалхахула шен карарчу гIожаца зил а беш.

Цул тIаьхьа и дехар дан кхин стаг гучу а ца ваьллера.

ЭйтI, маржа наной йаI! Гуттар а хилларш дагальоьцуш, Шовдех санна къахета суна Махьмин ненах МинегIазах а, цхьаь бен воцчу кIантах йаьллачу, тIе хIотта кошан барз а боцуш. Цхьана а нанас, зуламхо хила олий, ма ца кхиаво шен кIант. Оьзда хилалахь, йахь йолош хилалахь, баккхийнаш ларалахь бохуш, кхиаво...

ЭхI, пхьюьйр-ламазан хан а хуьлуш лаьтта, со Iашшехь, ойланаш йеш! ХIор а шарахь, март баттахь, и кIант сагIадаккха Москохара ца вогIуш, йух-йуха а карладовлу хилларш-лелларш...

Махьма вайна кхо бутт а, Абу чувобллина бархI бутт а баьлча, Джаби а Iедало дIалецира. И хезна йуьртахой чIогIа цецбевллера. Нахлахь даьржинера, цо ша дийна а волуш Iедална кара гIур вац аьлла бохуш. И-м дагахь а ца хиллера караваха, амма цхьана а стагана хаа йиш йац-кха, шега кхана хIун хьобжу, йа шен Iожалла муха хир йу.

Цхьа-ши меттиг хиллера, хьаннаш йуккъехь орцаца Iохкучу кIотаршкахь, Джабина тешаме а хеташ, буйса йаккха наггахь и соцуш. Иштта шена тешаме хета цхьа хьаша волчу воьссина хиллера Джаби Iаьнан цхьана шийлачу буса. МаьркIаж-ламаз динчул тIаьхьа, хIорш пхьюьйре хьевшина Iаш, цхьа нах хIиттинера кетIа, хьеший тIеобций аш аьлла. ГIенахчул дагахь ца хилла Джабина, шен хьаша, дукха хенахь дуьйна вевзаш, шена гIо-накьосталла деш хилла волу, кIотарара Хьенапи, шен мостагIашца бертавахна хир ву аьлла. Цундела, хьеший чубогIу аьлча а, шек ца волуш Iийна иза, баьрччехь хиьна. Чохьабевлча, хьешийн лерам беш, хьалаайавелла, дуьхьалваьлла, цара салам делча, салам схьа а эцна, куьг кховдийча, куьг схьа а лаьцна... Амма... Цул тIаьхьа цуьнан куьг дIа ца хобцуш, кьевллина и мара воьллинера, чубаьхкинчех хьалхаваьллачо. Онда хиллера иза, ча санна. Цундела хьалхавалийтина а хиллера. Шена тешнабехк биний, тIаккха бен хиьна ца хиллера Джабина. Оццул чIогIа хиллера цуьнан нахах болу тешам. Эццахь, тохавелла, караваьлла иза, амма чубаьхкинчара, тIебеттабелла, вожийна, чилланан машшашца вихкинера. И воьхкуш, шеддаш чIагIдеш, массарал а каде хьийзаш хиллера хIусамда.

Джаби вихкина, Iедале дIавелча, ша массо а киртигах хьалхаволу моьттуш, кхетамна бIарзвелла хиллера Хьенапи. Амма дукха дах ца делира, цо шен хьешана тешнабехк а бина эцна зовкх. Джаби дIалаьцна ши бутт а балале, хьерадаьллачу жIаьлина санна топ тоьхна, шен кетIахь вийра иза Джабина накьосташа. Цул тIаьхьа, цхьана-шина шарахь Iедалца хиллачу тасадаларшкахь хIаллакьхилира уьш шаьш а. Амма кара цхьа а ца вахара: Джабина тешнабехк бинчул тIаьхьа, уьш, адамех ца тешаш, буйсанаш йахар тоьланашкахь, хьехашкахь долуш бехира.

Ткъа Джабех, Абух хилларг хIун ду ца хууш шовзткъе итт шо а делира. Дийна хир вац-техьа бохуш сатийсам а бара. Къабсттина Джабин кIентан Супьянан. Чувобличул тIаьхьа, дукха дахделла ца хиллера цу шиннан дахар а. ВорхI шо хьалха оцу кIантана, Салавдина, Джабин кIенткIантана, хиира царах хIун хилла. Суна сурт схьа ма-гиннехь вевзира иза. Цхьанна а ца вевзира, суна вевзира. Вовза

муха ца вевза, оцу шовзткъе итт шарахь суна дагараваялла а ца хилча?! Къонах иштта хила везар-кха. Со мича кхачалур вара цуьнга, хIетте а цхьа киртиг тIехIоьттича, гуттар а и дуьхьалтосура суна...

Кхана ворхI шо кхочу цунна а, Абуна и тезет хIоттийна, дуьххьара сагIа даьккхина. ХIетахь дуьйна, и шиь Далла дуьхьалвахана де тIекхочуш, ца vogIy Салавди. Кху эвлара а, дехьа-сехьара а нах а кхойкхий, сагIа доккху, зикарш а дойту. Ткъа суна мел хилларш, селхана хилча санна, карладовлу, дагна ницкъ хилахь а, хIетахь мел хилларг ойланца ца литгича, Iа ма ца ло... Хьалха ца дуьйцура ас царрах лаьцна, хIокху кегийчара цхьа зулам дарна кхоьруш... ХIинца ца кхоьру со: тIекхиьнарш хазанеха санна кхетаме а бу, бусулба динехь а бу. Цундела, вовшах мел кхийти, ас дуьйцу царна оцу къонахех лаьцна сайна хуург. Цаьрга шайн берашка а дийцийта. Дуьненан хIума а, шена хуьлу пайда а дахарехь коьрта доций, коьрта къонах хилар дуй, йахь йолуш, тешаме хилар дуй а хаййта. Дош ца дохош, шен даша тIехь чекхвалар дуй хаййта. Лаха дуьне доцуш, йа и ца дезаш ма вацара Джаби а, цуьнан накьостий а. Амма цара а, и санначара а нийсонан оьздачун гIо ца лаьцнехьара, хIун хир дара ДегIастаныхь?

Диснарг а мел галдер дара вайн гIуллакх?! Дера, шаьш цхьа даккхий гIуллакхаш деш ду бохуш, ма ца лийлира уьш. Церан кхечу кепара лела йиш а йацара, боггIушшехь дуьненчу, и некь бохьуш, баьхкинера уьш.

ХIинца кегийчийн ойла йича, царна йуккъехь и тайпа адамаш дан а дуй-техьа олий, ойлане вужу. Хьо дайшна деза, сийлахь хеттарш дийца воьлча, уьш-м дIадевллера, шена пайдехь дерг лело деза олурш а нисло. Дуьненан пайда коьрта ца хеташ, сатедина, хIинца санна карзахбевлла а ца хьийзаш, дерриге дуьне хьалакхалла гIерташ санна (мел чогIа чуьравийлахь а, Дала йаздинарг бен кара кхача йиш йоцийла ца хаьа-кх царна) ... хIаь, иштта ойла Далла тIе а йерзийна, шайн дош а, гIуллакх а шаьш тоьхначу зилаца нисдина баьхна дай Iовдал хилла-кх! Ма бакь дацара иза! Ма хила йиш йац сийсазниг сийлахь, хьарамниг хьанал, осалниг оьзда... Цхьа а хIума а эрна довр дац. Массо хIума а ду хьесапехь, массо хIума а дуьллур ду терзан тIе. Иза иштта дац бохург йуьхьIаьржа а ма хIуттур ву, тахана дуьненахь ца хIоттахь, кхана догIу долчу эхартахь. И хаа дезаркха кегийчарна.

Молла ву ламазна кхойкхуш. ХIинца, ойла, саца хьо, Далла тIе а йерзий! Говрана санна, бага гаьллаш йухкуш хьуна йелахьара, ма дика хир дара, харцахьа чухьаьвзича, дуьрста йуха а озийна, нийсачу новкъа а йоккхуш. Амма ойланна ца йохкало гаьллаш. Иза, хьан лааме ца хьобжуш, дIайоьду, хиллачун аренгахула кхерста. ЭлхьамдулиллахI, Дела, хьуна бу-кх хастам! Мел вахарх кIордор а доцуш, ма тамашена ду-кх ахь кхоьллина хIара дуьне, хIара дахар...

Салавди

ХІор а шарахь, иштта цІа а вахана, йухавеъча, цхъана-шина кІиранна со гІайгІано дІалоцу. Айса кхузахь, Москвахь, мел лелориг цхъана а маъІне а доцуш, эрна йойъу хан хета. ХІор а шарахь йуъртарчу баккхийчу нехан тоба нилхайолуш го, цхъаь-шиъ ца къаь-сташ, цхъа а шо а ца долу... ХІинца цІа вахча-м, йалх ца ги суна: виъ кхелхина хиллера, шиъ кІелвиснера. Баккхийчарна чІогІа ницкъ бина махкахь хиллачу тІемаша, могошаллаш эшийна. Къаьсттина хала лайна хІара тІаьххъарлера бохамаш цІерадахар гиначара. Цхъана стагана ши къемат лан хала ма ду, оццул доцачу дахарехь. Воккха мел хуьлу а хаъа хъуна, иза доца хиллий... Дан а дац-кха. Бераллехь, хьо цхъана гила-кеман чу а хаавой, дІахобцу. Цкъа хъалха хъуна и хи доьдуш дац моятту, лаьтташ ду, хъайна луьучухула дІахеца йиш йу хъан и гила-кема: лаахь малхбале, лаахь – малхбузе, лаахь – къилбе, лаахь – къилбаседе. ДІахахка, тІетаПий пийсигаш хьобкхуш, сихло хъайн ирсе кхача. ЭхІе-хІей! Ма хаза ду-кх хьо, маьлхан дуьне!

Амма хан мел йели а кхета хьо, хъан гила-кеманан некъ цхъаь буй – малхбузе, маьркІаже, буйсане... Хи доьдуш дуй а хаъа хъуна, цхъана агІор, ахь пийсиг ца хъаькхча а, кино ша а дІавуьгу цу агІор, Іожаллин махка. ТІаьххъарчу хенахь цунах ойланаш дукха йан ваьлла со, Дала диканна дойла. Цхъа хІума ду со цецвохуш: хІора денна аьлча санна го вайна, вайна уллернаш Іожалло дІакхобхуш, хІор а вайх кхета, иза вайга массаьрга хьобжуш йуй... Амма оцу бакъдолчух кхета а кхетта, иза, и Іожалла, и тІейогІу Іуьйре а, и схъакхетта малх а санна, атта тІе ца эцало... Дала ца делла-кх вайна иза. Эвлай-аашна, гуттар а Далла Іамалйечу нахана делла хир ду иза... ХІетте а уьш а кхийрина-кх Іожаллах. Маржа дуьне йа!

«Цхъа а хІума а эрна ца дов», – олу-кх кест-кестта Исраилан На-наша. Бакъду-кх иза. Суна гина а ма вац сан деда. Суна муха го иза, и дІалоцучу хенахь сан ден ши шо бен хилла а ца хилча?! Вийцарца бен, вевзина а воцу деда суна йуххехь лаьтташ санна хета. Цхъа хала киртиг тІехІобьттича, суна хІун дан деза хьобхуш. ХІетахь Омскехь и гІебарто, Хачим, машин чу а хаийна, цуьнан гІуллакхе хъажийтинарг цуьнан аз дара, сан кхетамехь дека доладелла. Джабин аз дара.

Цуьнан аз дара, Советан Іедал доха а доьхна, цуьнан метта хІиттинчу наха, милцойн хъаькимаша, шаьш дина къола (Россин эскаро дитина герз доьхкинера цара) бежк-гуьнахь а доцучу нахана коча дахийта гІерташ, кхечаьрца цхъаьна хІара нанас дена винарг чувобллича а, цул тІаьхъа боьхху мах лур бу аьлча а, луьург дийр ду аьлча а, цара иза ара ца хобцуш, чохь валлош, шина батте ваьккхича а со цунах, Джабех, кест-кестта дагаволура. Цо хъийхира суна, кхин иза дІа хъиэ ца волуьйтуш, цу чуьра араваккха веза аьлла а. Цул тІаьхъа, набах-

тин хехошца (цара боьхху мах хьалххехь дIа а луш) барт а бина, цара иза, лазартне вугуьйтур волуш, «доIах лаза а даьлла, воьжча», цига дIакхаьчча, валош баьхкинчаьргара, дуьйлина герзаш тIе а лаьцна, схьа а ваькхина, цIа вига везар а цо, оцу озо, хьийхира. ХIетахь и кхо милцо а, вовшашна баккьаш тоьхна, дIахIоьттича, дуьйлина герзаш тхуна тIе а дерзийна: «Мила ву хьо? ДIавала кхузара!» – бохуш, мохь бетташ. Цара иштта мохь тоьхча: «Тхо а ду хьуна кхузахь», – олуш бодашкара кхечу агIор сол жимахверг гучуваьлча; цул тIаьхьа «кхузахь тхо а ду хьуна!» – олуш, кхоалгIачу агIор со а дIахIоьттича, уьш мелла а боьхна хьаьвзира, шайна гуобинарш дукха а нах бу моьтгуш.

ТIаккха со вистхилира, со аьлча а, сан кхетамера Джабин аз даркха и лийнарг.

– КIентий, и аш лазартне валийнарг тхан ваша ву, бехк-гуьнахь а доцуш чувобьлина. Иза шун карахь а витина тхо дIагIур хилча, тхо кхуза догIур а дацара. Цундела шуна ши некь бу: йа тхан стаг схьа а велла, тхо дIадахийтар, йа герзаш дIаса а тоьхна, зулам дар. Кьа-стамбар шуьгахь ду.

Цхьа а вист ца хуьлуш, гIеххьа хан йелира. ТIаккха царех цхьамма элира шен накьосташка:

– КIентий, хIара дIадаьлла, дIадоьлху вай! – уьш шайн герзаш охьа а дахийтина, дIабахара.

ТIаккха ваша а эцна, тхайн цIа хьаладахана (тхо цIа кхочуш, сатесна, дикка серлайелира), и де а, тIаккха буьйса а дIайаьлла, шолгIа де делкьанга долуш, мацах Джабис, кертал аравала мегар дац хьуна аьлла, баттахь шен чохь йийсарехь латтийнчун кIентан кIант веара керта (иза хIетахь милцойн коьртачу гIишло чохь болх беш вара), Дада а хьаттина. Стенна делахь а ца дезаделира суна иза, Дада чохь вац, цо дийрдерг ас а дийр ду, айхьа деанарг схьадийца аьлла, йуххе хьаьвзира со. Дан дезаш хIумма а дац, боху цо, милцойн министерствехь кхиэташо хилла, боху, цигахь сацам а бина, шайн эскарца баьхкина, и шун ваша, чуволла, дIавига дагахь бу уьш... И шуьга дIахайта веанера со. Айса цуьнга хIун эр ду ца хууш, со сацавелча, йуха а орцах-делира Джабин аз. Иза новкьавоккхуш кел ара ваьлча, элира оцу озо:

– Бакьдерг дийцалахь, хьо боккьал а и схьаала веана йа кхузарниг цига дIадахьа веана?

Халонга делира иза вукхунна:

– Ма хьаштдоцуш эли ахь иза! Со шуна и дIахайта веана-кх, шуна тешнабехк ца хилийта.

– Хьо бакьлуйьш ву-кх, нагахь ас бохург цигахь, хьайн министерствон коллегехь, ахь дIаалахь, – боху ас чIагIделлачу озаца. Важа цецвуйлура собгахь хиллачу хийцамах. Со хIинцалц иштта гина вацара цунна. Гутгар а кIеда-мерза велаькьежна, тIекере йолуш гинера. Цунна мичара хуур дара, шена хезарг, сан аз доцуш, Джабин аз дуйла.

– Дера эр ду-кх. ХІун ду иза? – боху цо гІелделлачу озаца. – Ца алахь, вуо цІе ма йу суна тІе йогІург.

– Тхайн стаг шуьга дІавуьгуйтур хилча, оха иза схьа а ваьккхина, цІа а валор вацара ала. И дийр ду аьлла, шу хьалагІортахь, доккха зулам хир ду ала. Кхуза ван новкъа волучунна дІахаййла, ша зуламна араволуш хилар. Цунна иштта дІахаййла, ша йуьрта чу а ца кхача тарлой. Йуьрта чу кхачахь а, кху ураме ца кхача тарлой. Цара схьакховддинчу некъана тхо кийча ду алахьа.

ДІааьллера лулахочо шега ас ала мел аьлларг. Цхьа а стаг хьала а ца велира, тІом бохьуш...

Телефон йетта. ХІинца дІадоладели хьуна хІара Махьмин ловзар. Хьалха заманахь телефонаш йоцуш нах муха Гийна а ца хаьа. Цхьана агІор Дала бина боккха аьтту бу хІара телефонаш хилар. Вукху агІор, синтеме хила йиш йац хІара йерг.

– Алло ладугІуш ву. Ву, со ву – Салавди. Селхана схьакхаьчна. Дера ца вицвелла, Хачим. ГІур ву-кх вайша Байсолта волчу. Цкъа тахана тилпо а тоьхна, и цІахь ву-вац хьожур ву со. ЦІахь хилахь, кхана гІур ву вайша. Дика ду. Іудикайойла.

Хачимца къамел динчул тІаьхьа, сихха, вицвалале аьлла, телефонаш йетта волавелира со. Цхьадика карийра. Со вовза а вовзийтина, Хачиман гІуллакх дІахьахий ас. Кхана, цхьайтта даьлча, офисе вола эли. ГІали йуккъехь йу хьуна эли, адрес а дийци.

Цо ма-аллара, шолгІачу дийнахь цхьайтта долуш цуьнан офисе воьду со Хачимца цхьаьна. Офис хила ма-йеззара йу. Сира духарш дуйхина, галстукаш йихкина, къона хехой бу, лила тоьхча санна сийна, ира бІаьргаш а болуш. Чувеанарг коьртера когашка кхаччалц вустуш, цунах чекххьожуш, хьан ойланаш йеша гІерташ санна. Карара тІоьрмигаш лахахь дита дийзи. Хьалхаваьлла цхьа хехо тхойшинца цхьаьна лифт чохь кхоалгІачу гІат тІе хьалаволу.

Тхойшиь неІарехь а сацийна, хехо чувахара. Дукха хан йалале, чуьра араволу иза, тхойшиь чукхойкхуш, шуьйрра неІ а йоьллуш.

– Ассаламу Іалайкум! – салам луш, чохьавели со.

– Ва Іалайкум салам! – шуьйра велакъежна дуьхьалваьллачу Байсолтас, хІоранга а куьг луш, чувигна, жимачу стоьбла хьалха охьахааво тхойшиь, ша дуьхьал охьа а хууш. Байсолта сол цхьа корта лекха, зоьртала, гІеххьа тІингар а йолуш, тІуьска бала болабелла, амма коьрта тІехь хІинца а гІеххьа месаш а йолуш, самукъане стаг хилла.

– Чай? Кофе? – хотту цо.

– ХІумма а ца оьшу

– Цхьаь ца мелча-м йиш йац. Маша схьада чай, кофе! Рудакис аьлла: «Ахь дІаделларг дисна, ахь дІадиллинаруг – дайна», – воьлу иза.

– Цо дийцинаруг чай ма ца хилла, цо дийцинаруг деши, дети, ахча хилла, – бегаш бо ас.

– Ахча а лур ду, дала дезаш меттиг йелахь, – йуха а догцІена воблу Байсолта.

«Со цагучун ши бІаьрг балахьара!» – бохуш санна, кечйелла, лекха зуда йогІу чу, лила-басахь, сийна бІаьргаш а болуш. «Байсолтас шен санна сийна бІаьргаш берш эцна моятту суна кхуза балха?» – оила хуьлу сан. Мояттур дара, и зуда, чай дохьуш йеана а йоцуш, подиум тІехь йолалуш, духарш гойтуш йу.

И чурьа арайаьлча, тхайн гІуллакх дІадуьйцу ас. Байсолта йуха а велало, ас дийцинарг анекдот долуш санна.

– Ойлайан йезаш хІума ду хІара. И бахам болчуьнца дуьйлийша, тІаккха хьовсур ду вай, – боху цо шен велар сацош, кофех кьурд а беш.

Со обгІазвоьду. Сан кхетамехь йуха а дека долало Джабин аз.

– Байсолта, и бегаш соьца ма белахь, – олу озо нохчийн маттахь (Джабин аз нохчийн мотт бен хууш дац) – И пал суна дика бевза! Тхойшиь кхосса дагадеана хьуна.

– Делан салам хуьлда, Делан Элчано аьлла, хьайна дезарг, хьайна уллерчунна а дезийла хаа. Хьуна а ахча деза, суна а деза. ХІара вайн мотт хууш-м вац? Вац. И дика ду. ХІара Іадда а витий, хьуо схьаволахьа. Йукьарачалла лелошберш, кІезиг мел хилий а, вайшинна кхочург алсам хир ду. Цхьа-ши де даьлча, вухаволахьа, – боху цуо соьга, Хачиме хьобжуш, вела а кьежаш.

– Хьо нийса ца кхетта хьадисах – боху ас...

– Ца кхетта? Ткьа муха ду цуьнан маьІна? – боху цо йуьхь тІера велакьежар ца ходуьйтуш.

– Хьо кхето ца веана со... ХІораннан шен-шен некь бу... Амма хьобга цхьа хІума хоттур дара ас. Уггар чІогІа луьра Іедал долуш, бехк-гуьнахь доцуш нах хІаллакбеш... Оцу Іедалх лечкьаш кхечу махкара ши хьаша веача, шашь тІеэца аьлла, царах кьаьхкина пхьобханара нах дІасабахча, и шиь тІеэцнера цу эвларчу цхьана стага, сту бийна, доккха той а деш. ТІаккха, и хьеший схьало аьлла, шен цІийнан гуобича, и шиь дІа ца луш, салташца тІаме а ваьлла, церан го а хадийна, шен хьешашца хьуьнха дІаваханера, обаргалла боху и декьаза некь йуьхьар а лаьцна. Алахьа, дукхвахарг, дуьне ца дезаш вахнера иза? ХІунда ца белла цо шен хьеший дІа?

– А-а, иза цхьана хенахь хилла рыцарски культура йу, и дІа ма даьлла... Тахана бизнес йу... – гоьл тІе ког боккхуш, миндар-гІанта чу дІатаьІира иза.

– Кьонахийн культура дІайала йиш йац цкьа а...

– Хьо поэт хилла, Салавди. Со поэзийезархо ву, ткьа хьо хьуо ву поэт... Хьо иштта лелахь, капитал вовшахкхетар йац хьан.

– Суна йаздина рицкь цхьанна а карадаха йиш йоцийла а хаьа хьуна суна... Хьан Іудикайойла... – Со хьалагІаьттира.

– ... «Все пройдет, как с белых яблонь дым» – аьлла Есенина. Бакъ-лудыйш ву иза. Дерриге а дӀадер ду, – йуха а вольу Байсолта.

Тхойша араволу. Араваьлча, Хачиме боху ас:

– Цуьнца вайшиннан гӀуллакх хир дац, кхин стаг лаха веза.

Иза кхета ас бохучух.

Со йуха а гӀайгӀане вужу: «Ванах, тхан тӀаьхьенах цхьа а хир вац-техьа, сан кхетамехь Джабин аз санна, сан аз хезаш, цуьнга ладугӀуш стаг? Йа массо, хӀара Байсолта санна, «хьекъале» хир ву-техьа, дайшна сийлахь хетта хӀуманаш, ширӀелла «рыцарски» культура хеташ? И иштта хилахь, ма телхина ду-кх тхан гӀуллакх».

Асаран бутт, 2009 шо.

БЕКСУЛТАНОВ Муса

Хъаша

Га дуожа кечделлачу 1936-чу шеран гуьйренан йекхначу сарахь, чӀожаца хъала, хин некъ санна хыйзаш, коьрта богӀучу ламанан готгачу новкъахь, геннара схъа цхъа некъахуо гучуволу, тӀехь чӀога беркъа а гуш. Латта тесначу бедана тӀехь гӀулгех ловзуш Iачу къаношна гӀашлочун кочахь сагӀадоьхурган тӀоьрмиг го, йуткъа йеха Iаьржа маж а къаьста, коьртахь кхакханан куй а, хьокханах кхозуш санна, бухара шуьйра мокха оба а хаало, ког масазза боккху, дIаса а лесташ. Iасана метта дечиг го, тIера шеддаш а хьадаза.

Къаной кхетта йа ойла йина бовлале, нийсса бухара хъала тӀехӀоьттинчу некъахочо цхъа деха салам ло: «Ассаламу Iалайкум варахьматуJлахаIи таIала вабаракатухIу», – олий, шина куьйга схъалаьцна Iаса чIениг кIел гIорторца лаьттан бIаьра а вогIалуш.

Къанойн карара гӀулгаш оьгу, беран буйнара къола санна.

– Делан лена пхьор дала цхъа бусалба стаг... Байтамаран цIе-м йаьккхинера вайна, ДегIастанара арадовлуш, – хьешо аьлча, шай-шай ву-кх Байтамар олуш, вовшашна дIа хьалхалелха баккхий нах – Байтамар доьналца вуьйцу, хьеша-дена комаьрша а, дехъа-сехъара нах а лаьтташ.

Хьеше йаахIума а кхаллийтина, уьстагI а бийна, галнаш схъайовлучу барамехь, Байтамар а кхочу цIа, хьеше пхьор доуьйтуш, собар а дой, шен хъаша дIа чу а вуьгуш. Хьешо Байтамарца Iарбийн мотт болабо, Имам Шемалан цIе а хеза йохуш, сих-сиха гаурш дош а эkkха хьешан багара, гIазкхашна луьйш.

Байтамар мелла а вуху, хьешаца нийсса шен доцчу Iилманан ойла а йеш.

Пхьуйр-ламаз хьешо дойту, ламарошна цхъана аттана йол йаккхал йолу зама моллалла кхайкха а ца тоьуш. Йуха, ламаз дIадерзош, доIанна тIаьхъа «Фатихъа» аьлча, нIаьнеш кхойкхуш хеза Iуьйранна.

Хьешан цIе Махьма хуьлу – цо дуйьцу иштта – Махьмудан воI Махьма ву ша, – Хъажмурдан гарах, хIух а волуш, олий.

– Шен дайх а, шен орамах а дозалла Iесачу стага бен дийр дац, – олу хьешо, – йуха – Далла хьалха жехIал хир ву иза, – олуш.

– Дала кхобуш, Делан лай ву ша олу, тIаккха, – дуйьш а, оруш а вац ша, хи чуьрчу чIерал башха... шен рицкъ, нехан комаьршуо йу, олуш.

Цуьнан хьехамаш, – делкъахан тIе а кхаьчна, цхъана ханна лахбелча, ламарошна шайна а, йа шайн ворхIе дена а цахезнарг хеза: бахарехь, дийцарехь бусалба дин тIе а эцна, АллахI цхъаь а вина, Цуьнан пайхамар Мухьаммад (с.а.в.с.) бакъвина долу шаьш, дин чIагIдеш эгначу асхъабел дезох дуйла, – Махьмас олу кхаьрга иштта.

Цхьаццаберш боьлху, вукхьарга маьхьарий довлу: «АстагІфируЛлахІ, астагІфируЛлахІ!» – олуш.

– Кхачаных кхеташ хьан цергашна йуккье йаханчу хІумано хьуна беш болу сингаттам йолана йазбеш ву-кх вайн АллахІ, – дерзадо хьешо шен къамел, нахана шайн дегІах йохку шайлтанийн а, шокъалийн а чевнаш дага а йохкуьйтуш.

Ткъе кхойтта дийнахь-бусий – шайга-шайга вуола бохуш, – ша наха дІасхьакхийлинчул тІаьхьа, хІусамда Байтамар лоцу хьешо, массо а пха, даг тІе санна, хІор а ву боху къонах а, вьоду-вогІург а хаддаза шен хІусамехь лаьтташ волу ГІушакъан Байтамар.

Хьешан цІе йаьржа тІаккха чІожаца хьала, ламанца дІа, цхьаболчара декъехь а вуьйцуш, кхечара – эвлайаь.

ГІан тидийта оьху нах, хеттарш дан, дагабийла – жоп доцуш цхьа а ца вуьсу. Цо къола а магадо, керстанна дичахьана, зудайалор а ца доьхку, къам а, тайпа бен а доцуш. Хьаша чІогІа веза а вуьйцу, хьешан диэкхар, цуьнан хьашташ.

– Делан вазлор, – олу цо цкъа, цхьана тезетахь ша хьехам беш, – цхьана хьешана цкъа пхьор делла волу къонах Дала декъалвийр ма ву, цуьнан тІаьхьарчу тІаьхьешна а пайда а хуьлуш, – олий, – хІара тахана вай Делан эхарте кховдийна волу хьенех гІазотехь а ма ву шуна! – олуш.

Наха бахьана хьаттича:

– Шен доьзална хьанал рицкъ лаха араваьллачохь садалар хилла волу муьлхха а да шахІидан даржехь ву-кх Далла хьалхажь! – иза тоьий шуна? – баьра хьожу иза нахана, – йа цуьнга хоттуш хІумма а ма хир дац, декхарх дерг доцург, дуьненчохь иза дІадала ца кхийна волу декхар.

Наха йуха а хотту тІаккха: «Цу декхарх кІелхьаравер вуй иза, муха, хІун дича, гІолехь ду?» – олий.

– ТІаьхьа бисначу доьзало дІаделча, мега, – олу цо, – марехь йоцчу йоІа а, нагахь и доьзалш шайн доьзалш болуш белажь, цаьрга хетта а ца оьшу, – олуш.

– ТІаьхье йоцчо хІун дан деза? – мохь туху цхьана хІу хьаддачо.

– Ша йинчу Іамалх АллахІера шена хилла йал токхур йу-кх цо декхаран метта, – доцца жоп ло хьехамчо.

Ламарой буьсу, кхин хатта хІума а доцуш йа хатта а ца хууш.

Цхьана хІусамдас кхечуьнга луш, цо вукхуьнга кховдош, Хилдехьахула а, БІовлахула а, ТІерийчухула а, Мелхистахула а чекхволу хьаша, ша дІакхьач-кхьачначохь – дагахь Къуръан дешарца – нах инзар-цец а бохуш, шега хьаттинчу хаттарна пайхамаран (с.а.в.с.) хьадис а далаш. Цунна биь-пхий мотт а хаьа, суьйлийн меттанаш доцуш: нохчийн а, Іарбийн а, гІезалойн а, ногІийн а, эдыгийн мотт а хууш.

– Ша вол-волчохь гІазот дехка диэза хІора бусулба стага, – олу цо, – хІокху ДегІастана тІехь лаьтгачу копарийн харцонна дуьхьал летта, шахІидан даржехь АллахІана дуьхьалваха, – олий.

Цо нахана – шен-шен тайпана йукъехь – къонахий бу, аьлла, гIарабевллачу нахана Къоръанаш а дохьу, ша буйса йаккха сецначу хIусаман доьзална Iарбийн элпаш а Iамош. Иза НКВД-ес «лохуш» а хуьлу, лар толлу жIаблеш санна, цо буйсайаьккхинчу хIусаме – иза йуьртах ваьллий – ца ваьллий бохучу мIаьргонна – жIаблеш санна – чу а лелхаш.

Нах цецбуйлу шайн хьешах. Цхьаболчара иза эвлийайин даржехь вуьйцу, стигалхула лиэла йиш йолуш, Дала ницкъ белла ву, олуш, вукхара – цо набарха къамел деш хезначара – маликаша лелош ву а бохуш.

Байтамаран йоIарех, уггар жима йолу ПетIамаг – дейтта-пхийтта шеран бер – шен хIусамнана хила лаар хьахадо хьешо цхьана кхечуьнгахула.

Байтамар наха а ца вуьту, йоI цуьнга ца йахийтича, гон-гонахьара дуьйцуш, бехкаш дохуш.

Цо цкъа а тур-тапча а йа топ ца лелайо, тIекхоьллинчу машех – ши га тIеттIаузуш – боьллина гуш дечиган зайл боцург.

Куогахь хулчеш* бен ца хуьлу.

ХIума кIезиг йуу, цициго санна: «ДегI мостагI ду, са дегIе Iехадайта мегар дац!» – олуш.

МаьркIаж-бода къовлалуш кхочу ша воьдучу хIусаме, Iуьйра-ламаз дIадерзош лучу саламца цигара дIа новкъа а волуш. Iедал гуттар а иза дIавах-ваханчу кхочу йа, хьаттича, хIара ду ала, дIадийца хIума а ца хуьлу нехан – цо ша стенга воьду а, йа мичара вогIу а ца хоуьйту цкъа а цхьаьнгга. Иза массо а меттехь хуьлу, цхьанхьа а кара ца во.

Дийцарш даьржа, хабарш: «ХIаваэхь лиэлаш ву, – дегI ца къаьста, аз бен – маликийн даржехь ву», – бохуш.

Массаьрга а хобгту Iедало, – гиний, хаавеллий, – бохуш, – мичахь вара, хьанна гина. ДIавийцича, тIаьхьа ца бовлу, дIагайтича, ган ца го.

Иза воц-воцчу боьлху, шерра гушшехь – гуш а ца хуьлу.

Ткъе вуьрхIитталгIа шо схьахутту.

Цхьаболчу ламаройн тобано Махьма устаз лоцу. Устаза – ламаз, мархий, лаилахIа-илЛаллахI боху пхи эзар зукьар ло шен мурдашна. Масех стаг дIалоцу, Махьмин хьешех боцурш. ДIалаьцначарах шиь цIа вогIу, шений-шений Махьма гIенах ган ма гира: «Кхера ма лолахь, кIант, хьан рицкъ цIахь ду хьуна, олуш, шега кхаь баккхарца!» – бохуш.

Нах гуттар цецбуйлу и хабар шайна хезча, бакъдина, тIе а ца лацалуш йа, харцдина, дIататта а ца баьхьаш.

Йуха цхьамма-шимма Къуръанах дуй буу, набахтин учахь, эпсаран хормехь Махьмех бIаьрг ма кхийтира шайн олий.

Хезначара бакъ ца до: «АллахIах кхера, бусалбачу стагана и тайпа цIе ма кхолла!» – бохуш.

Цхьана тобано иза Макка дIавахна олу, кхечара – маликийн орцанца къайлаваьлла ву а олуш, ницкъболчара шайца дIавигна, адамашна ган

*Хулчеш – льямнашкахь лелайо мачаш (чувяки)

йиш а йоцуш.

Кобрт-кобртера ткъе кхо стаг д'алоцу цхъана тайпанах, иштта пхи-пхийтта йа ткъа-ткъа кхечу тайпанех а лоцуш. Уьш берриш а к'юшта охъабугу, гулам а, царна дала лерина совг'аташ а дуьйцуш, кобртехь шайн йуьртадай а болуш. Охъабигначарах цхъа а йуха ца вогу, йуьртадай а цхъаьна. Нах, мозий санна, бойуш хуьлу Соьлжа-Галин набахтехь, муьлхха а дов т'е а лоцуьйтуш. Махьмас деанчу Къуръанех боккха бала хуьлу, Туркойн паччахьца СССР йохо барт бина хилла аш, бохуш, теш-айкх воцуш, тоьпаш а йетташ нахана – Къуръанашна т'е тоьхна туркойн мух'ар хуьлу.

Веданан к'юштарчу йарташкара нах а хуьлу и къоръанаш бахъанехь д'алецна, чохь бохкуш, туркойн мух'арш а гина къоръанаш т'ехь.

Цара вуьйцург изза Махьма а хуьлу, кхечу ц'арца вуьйцуш.

Байтамар т'аьххъара лоцу – уггар а т'аьхъа – ведда, идда лела к'орда а дина, шен гергарчу цхъана Iедалан стагах кхета Итум-Кхаьлла охъавогуш, цхъаь-м лаца йа вен йобдучу «операцина» т'е а Iотталой.

Соьлжа-Г'алахь дуьйцу ца хезна кьиза Iазап до Байтамарна т'ехь, п'елгийн баххъашна – генна чу – мехий а оьхуьйтуш, бехкечу меттигах охъа герканаш а ухкий, аьчкан морзахца – сеттош – багара цергаш а, кхелаш а йохуш, йуучух мотт ца тохуьйтуш, мацалла к'ел а вуьтий.

Цу чохь Байтамарна Махьма, шен нуц хилла а ца Iаш, кхин кхааннан а нуц хилла хилар гучудолу. Байтамар х'етта, кхета-а-аш кхета волало, х'ара тешнабехке зулам мичахъара, маца доладелла ламаройн к'отаршка, Iедал – Махьма д'авах-ваханчу минотехь кхачаран, – ойла а йеш. Байтамара даре ца до цхъана а х'уманна йа цхъаннан а – цара бехкевечу стеган ц'е а ца йоккху: иза оьшуш а ца хуьлу – ц'е йаккхар, цайаккхар – терахъаш Маскохара охъадеана хуьлу, оцу-оцу районера х'окх-х'оккхул стаг д'аваккха, олуш, нах т'аьхъах'уьттурболчу нехан орам хадабеш.

Т'ехь, когахь х'ума а доцуш, верзина ц'енна – т'ехь бедар йоцчу стеган девнан ка йуху, ц'окий, да'лахкаш бен, дилхан хъаса боцу Байтамаран дег'ан чарх, шимма – текхош, схъа а йоххий – дов хотгучу хъаькаман стоьла хъалха охъакхуссу.

Хъаькам, ц'ена йаьшна гуш маж а йолуш, ирххъаьвзинчу Iаьржачу мекхийн ира йуьхьигаш беснеш т'ехула, мехий санна, ирх а йахна, йетталуш гучу моччаг'алин пхьидаш а йолуш, тапчин хумпар т'ехь Iуьллуш аьтто куьг а долуш, стоьла т'ехъа лаьтташ го воьжна Iуьллучу Байтамарна.

Байтамарна шен нуц вевза, шен санна кхин а кхаа ден нуц цу ламанца. Байтамар кхиета, шен кхетарх дохко а волуш.

– Копар! – долу Байтамаран багара. – Дала хъакхин сибатехь г'аттавойла-кх хьо цу Махьшарехь, ва Абу-Жех'Iал! – олуш.

Махьмин мекхан аьтто ма'иг жимма меттаххьов, к'айчу цергийн лакхара мог'ла гучу а болуш.

– Хъан йоІ дика йара, – маьтгаза дешнаш хеза Байтамарна шен йоІах Махьмас олуш.

– АллахІца махбина йолу хъайн зуда йу-кх ахь сийсазыйриг тахана, сан йоІ йац, – хазадо Байтамара халла.

Махьмас йехха папирос схъайоккху даточу гІутакх чуъра, баттана бухара хъалахьокхуш – сирник а лата а йой. Боккха кІур боккху, йуха чІагаршца – цхъацца чІуг йеш, – бехха дІа а хьоцш.

– Мича къомах ву хьо? – хотту Байтамара шен невце, цо лурдолчу жьопх шена синхъаам хир болуш санна, – Хасавйуьртахь Дуйн Іума шен кІантаца ирхьуллуш, Іумин когаш кІелара гІант дІадаьккхинчу къоман хІу-гайпанах-м вац-те хьо? – олуш.

Кхузза тапча йолу, – дегІ метгах а ца хьов, – кхьо а патарма Байтамаран коьртах а боьдуш.

ЦІий дукха ца долу. Бос а ца хуьлу цІийчух тера. Цхъа тІеда, мокха тІуналла къабста, цІенкъахула схъашершина. Патармийн чкъуьйригаш а Іохку, кхийс-кхийсаллуш – Байтамаран дакъа санна, – дІатийна.

– Вынести, – мохь туху хъаькамо, – и в яму! – олуш.

Цу тІаьххье: «Следующего!» – ома а хезаш.

Чувалошверг, араакхош долу дакъий дуьхь-дуьхьалкхета неІарехь – кхузахь гІиллакхаш ца леладо – некъ ца буьту вовшашна.

Кхузахь некъаш хедо меттиг йу, Іожалан, дахаран йукъ хедош долу некъаш.

1983-2022 шш.

СУЛЕЙМАНОВ Абубакар

Забаре дийцарш

Клантана кхъачна йаьни

Кхехкийна котам, галнаш а йууш хилла доьзал.

– Дада, суна ца кхочу-кх цкъа а гIогI! – аьлла кIанта.

– Вай, хьуна муха кхочур ду и, кIант? Цуьнан шиь бен ма дац уьш,
– аьлла дас.

– Цхъаь бен йоццушшехь, гуттар а и йаьIна-м ма кхочу суна, – эли,
бохура кIанта.

Кланте хаттар

– Кланте хаттал, зуда, – аьлла хIусамдас, – хьалха зуда йалайо вай
цунна йа машен оьцу? Оцу шиннах цхъаь кхочушдал бен ахча дац вай-
гахь.

Дехьа чохь ладугIуш волчу кIанта мохь туйхи, бохура: «Зуда-м ца
йалийча ца йолура, машен эца аш!» – аьлла.

Цхъа гIогI долу котам

Керла далийначу нускало, кхехка а йина, хьалха йиллина котам цхъаь
бен гIогI доцуш хилла. Цунах бIаьргкхеттачу майрчо хаьттина:

– Кхуьнан гIогI стенга дахана? – аьлла.

И шега делла хаттар лан а ца делла, нускал, гIагI-аьлла, дилхина.
«Хьо йелха-м йелха, меца а йолуш-м ца йоьлху-хьуна хьо!» – эли, бо-
хура, майрачо.

Там тIера кехат

Там тIе ваханчу шелахочуьнгара, хье а делла, цIа кехат деана. Цу
тIехь йаздина хилла:

«Цхъана баттахь цIерпоштахь, тIаккха цхъана баттахь машенаш
тIехь некь бира оха, оцу мостагIунна тIекхача гIерташ. ТIе а кхъ-
чна, цхъа буьрса тIелатар дира оха. ТIаккха, тхаьш шина баттахь бина
некь нийсса кхаа дийнахь – гIаш, йухабира оха. ХIара гIуллакх иштта
хаза дIадодахь, тIедогIучу кIирандийнахь, Дала мукъалахь, Шелан ба-
зарахь а хир ду-кх тхо!» – аьлла.

Сайна лаахь, шийла йу а эр ду...

Балхара цАвеанчу майрачунна хьалха чорпа йиллина зудчо.

– ХIара ма шийла йу хьан? – аьлла майрчо. ОьГIазйаханчу зудчо тIара ластийна. Майра, охьа а таьIна, коьртара куй а бужуш, араиккхина. Цхьа хан йаьллачу хенахь, корах чу а хьаьжна, майрчо аьлла хиллера:

– Сайна лаахь, шийла йу а эр ду, сайна лаахь, йовха йу а эр ду. Сайна лаахь, чу а веана, сайн куй схьа а оьцур бу!

Тилделла нускал

Гуьйранна йетт дIалалла дахана керла далийна нускал. Йуха йогIуш, ша муьлхачу кертара арайаьлла ца хууш, ков-керт ца девзаш, дIасхьа а хьобжуш, урам-новкъахь лаьтташ хилла. Цхьана кертара кхуьнга схьа-хьобжуш лаьтташ воккха стаг хилла. Цунах бIаьргкхеттачу нускало хаьттина:

– Воккха стаг, селхана зуда йалийна нах муьлхарнаш бу, хаьий хьуна?

– Зуда йалийнарш муьлш бу-м ца хаьа суна, хьо Ювдал йалийнарш-м тхо ду! – эли, бохура, воккхачу стага.

Со мила ву

Жима волуш дуьйна гIийла а, гуттар а охьаоьхуш марш а йолуш хилла цхьа кIант. Цундела, Маршок аьлла, йуьртахь цIе а тиллина, массара а хьийзош хилла иза. Армехь кхо шо а даьккхина, ондда стаг хилла, цIа веана иза. Ша цIа ма-кхеччи, шен нийсархойн керташкахула волавелла иза.

– Хьенех, авалал цкъа. Со мила ву? – олий, хоттуш хилла цо. Вукхо: муха, мила ву?! Маршок ву-кх хьо! – олий, жоп луш хилла. Лергай-уххе хIума тухий, иза охьа а вуьллий, дIавоьдуш хилла хIара. Туху-у-ш схьавогIуш, уггар а ша чIогIа хьийзийначун керта кхаьчна. Цуьнга а хаьттина, ша мила ву аьлла.

– Ойн, Iусман вац хьо?! – аьлла вукхо, бIаьргнегIар а ца тухуш, кхуьнан бакьйолу цIе йаьккхина.

– Со мила ву боху ас хьоьга?! – аьлла, йуха а хаьттина.

– Хьенехан-минехан кIант Iусман ву-кх хьо! – жоп делла йуха а вукхо, кхуьнан ворхIе ден цIераш а йохуш. Кочаван хIума а ца карийна, иза дIавахча, зудчо хаьттина:

–ХIай стаг, ахь хIун дуьйцу?! Маршок вацара иза?

– Ва-м, хьаха, вара, ала йиш йацар-кх! – эли, бохура, майрчо.

Цигахъ хила ца йеза пеш...

Шен чохъ пеш йан хЮбттина цхъа накъост. Хъалайобттина воллучу хенахъ, чувеанчу лулахочо:

– Хьо хЮн деш воллу? – аьлла, хаьттина цуьнга.

– Пеш йеш ву, – аьлла, жоп делла цИийндас.

– Ойн, пеш йо цИенкъа йуккъехъ, дЮгарчу кора уллехъ хила ма йеза пеш! – аьлла лулахочо.

– Нийса боху ахъа-м – аьлла, ша йан йолийна пеш вовшайаьккхина, цо аьлладохъ йеш воллуш, чувеанчу кхечу лулахочо:

– Ойн, кху кора уллехъ йан ма ца йеза пеш, дЮ корана гергахъ хила ма йеза! – аьлла. Вовшайаьккхина, йухайотта волавелла стаг. КхоалгЧо кхечахъа хила йеза аьлча, цо бохург а дина. ШолагЧу дийнахъ, йуха а, пеш йуттуш воллуш хАра а волуш, чувеанчо, нийсачохъ ца йо ахъ пеш – аьлла, шена хъехар динчуьнга кхуо хаьттина:

– Мичхъа хилча бакъахъа йу иза?

– ДЮгахъ! – аьлла, дАгайтина вукхо.

– Дера йу вай цига дА-м хЮттор, – аьлла, хаьхккина цига дАйиги бохура – кхуо шен пеш.

Уьш кЮрда а бина, чкъургаш тЕхъ йина хилла цо пеш, бох-бохучу дАсхъатетта атта хилийта.

Ца деза-кха царна вай...

Теркал дехъара реманаш а, бежанаш а кхуьйлуш, вехаш хилла цхъа накъост хьалха заманчохъ. КИант воккха хилча, шеца иза а вигна цо. Терка чухула дехъа а бевлла, говрийн рема а лаьллина богЧуш, гАлагАзкхашна хаабелла хЮрш. Уьш тАьхъабевлла, герзаш а кхуьссуш. Дуьххъара веана волу кИант кху балхах дика кхеташ ца хилла, цундела сиха а ца хилла. Дас:

– Сихлолахъ, кИант! Лахкалахъ! – аьлла.

– Дада, хЮн боху оцу гАлагАзкхаша? – аьлла, хаьттина кИанта.

– Совца, боху-кха, – аьлла, жоп делла дас.

– Вайна тЕ а хъежош, тоьпаш хЮнда кхуьссу цара? – аьлла, хаьттина кИанта дега.

– Ца деза-кха царна вай, кИант! – аьлла, жоп делира, боху, дас.

БугIас даьхъна декхар

Цхъана пекъарера духалург ахча даьхъна хилла БугIас. Дикка хан дА а йаьлла, БугIа вистхуьлуш а ца хилла, хъахо бегIийла ца хеташ, Iаш хАра а хилла. Эххар а, дан хЮма а ца хилла, схъадеха деза ша аьлла, ваха новкъа ваьлча, дуьхьалкхеттачу накъосто: «Давала, декхар

схьалур долуш вац иза, челакха стаг ву. Мелхо а хьобца дов доккхур ду. Ма гГо цига!» – аьлла, йухаверзийна. Йуха а, цхьа хан йаьлча, Iен а ца велла, сайн декхар бахьана долуш, вуьйр хир ма вац цо со, аьлла, вахана хIара. Церан йуьрта чуволале, хин йисте а хиьна, цу чу берзина когаш а бехкина, туйнаш кхуьссуш Iаш цхьа накьост хилла. Дукха ойланашка вахарна, цуьнга салам ца луш, тIех а ваьлла, дIавахана хIара. БугIин керта а вахана, мохь тоьхна, иза ара а ваьккхина, цуьнга декхар хьахийна кхуо.

– Ахь хIун декхар йуьйцу? Кхин, декхар хьахийна, кху керта вагIахь, ас и настарш кегийна, охьавуьллур ву хьо. Йахийтта кхузара! – аьлла, эькхийна хIара. Дог доьхна, ойланашка а вахана, йухавогIуш, важа накьост, ша ма-Iарра, Iаш хилла, хи чу когаш а бехкина. Йуха а, вист ца хуьлуш, тIехволучу кхуьнга:

– ХIей, йоьдург, дIайоьдуш а, схьайогIуш а, салам-Iалам доцуш тIех ма йолу хьо?! – аьлла, хи чу когаш а бехкина Iачо.

– Делан дуйхьа, бехк ма биллалахь, хьох бIаьрг ца кхеташ, дIасхьавелира со, – аьлла, бехказавала гIоьртина пекьар, «ХIокху доьхначу дийнахь хIара кочавар а дара хьуна суна оьшуш», – аьлла, шен дагахь.

– Схьадийцал, хьо хIун гIуллакх дохьуш веанера тхан йуьрта? Кхуо дIадийцина ма-дарра. Вукхо аьлла:

– ДIавалол, БугIа волчу а гIой, ахь суна декхар схьа ца лахь, ДIончIас шена чIогIа халахетар ду бохура, алал цуьнга. Ца водахь, хIара коча вогIур волуш, водахь, важа латарна а кхоьруш, йуха вахана пекьар. Мохь а тоьхна, аракхайкхина БугIа. ХIара ган ма-гиннехь, важа йаппарш йан воьлла, ша йуха ма вола ца аьллера хьобга, бохуш.

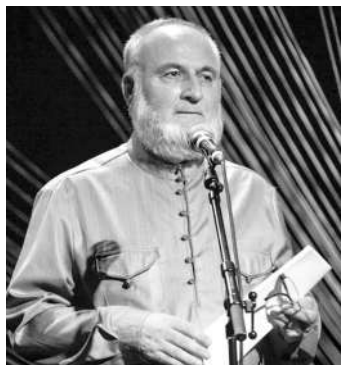
– Сих ца луш, цкьа ладогIахьара ахь. ДIонча ву ша, бохура. Ахь декхар схьа ца лахь, чIогIа шена халахетар ду а бохура-кх – аьлла кхуо.

– Хала-м, Делан дуйхьа, муьххале хетар дацара цунна, сан коча ван бахьана лобхуш лелаш ву-кх, аьлла, сихха схьа а деана, декхар схьаде-ли, бохура БугIас.

МУТАЕВ Муса

Ваха

Роман

(Тиаъхье. Йуъхь йеша 2022 шеран №2
«Орга» журналехь)

13

– Тахана Ваха вуьйр ву! – элира Коровас.
– Тахана вуьйр ву?! – цецволуш, Асвад кьуйшка хьаьжира. И шийла кхаь хезна, Асвадана уллехь хиьна Іачу Бочакхан хьаж тІера цхьа пІелг биллал болу муо, ши дакъа хуьлуш, бекъабелира.

– Хьан вуьйр ву иза?! – аьлла, хаьттира Асвада.

Асвадан цецвалар хазахетгачу Коровас сихха пІелг ластийра. Чоьхьавелира эчиган лом, чимчаргІа санна сеттош хилла волу, дерзина дегІа дина, бугІа.

– И виэн кечвина стаг хІара ву. Кхуо кагвийр ву-кх иза! – дуькъа даьккхинчу чайнах кхо кьурд а бина, буьрсачу нохчийн хьажаршна дуьхьал гІеххьа ши балда дІасхьатосуш, велакъежаш, Коровас меллаша тІетуьйхира: – Иштта, тахана Іуьйранна кхиэл йина, нохчийн тобанна хьалхаваьллучу баьччан беттах тІара тоха деза. Асва, хьо нохчийн баьчча ву. Иза кьуйн кхиэл йу. Хьо цу кхиэлана муьтІахь хила веза. Хьуна тоьхначу тІарано бехкбоцу нохчийн тутмакхаш бекхамах бохур бу. Ткъа цу тІаранна, Асва, кьарвелла хьо сацахь, тутмакхашна гергахь нохчий лагеран низамна кІел богІу аьлла, цІе гІур йу. Вай дов соцур ду. Хьо хьайн йуьхьах дайн тІара хьакхадайтa реза вуй?

Стоьлана гонаха тийналла хІоьттира. ХІинца хезаш дацара, араьх шийлачу дарцо шен карчолаг а керчош, коран ангали шелоно схьалоцуш. Баракана гонахара кІохцалган серий цІийзаш дара. Ткъа барака чохь мел волу тутмакх тап-аьлла, дІатийнера. Асвад велавелира. Асвад велавелча, нохчий белабелира. Нохчий белабелча, стоьла хьалха хевшина Іаш болу кьуй а бийлабелира. Кьуй бийлабелча, барака чохь волу маситта тутмакх а велавелира. Баракан чохь болу хьадалчаш боьлура. Цакхеттарг а, кхеттарг а воьлура. Уьш, сахаьдда, боьлура. Эххар а, бІаьргех оьху хиш дІадохуш, Асвад меллаша вистхилира.

– Оффай, Дала диканиг дойла! Дала диканна доьлуьйтийла!

– ХІун олу аш?

– ЧІогІа дийли вай. Оха хІун олу аьлча, тхо реза дац тхайн йаххьаш тІе куйгаш Иттийта! Цул сов, соьгара даьлла гІалат дац. Кьуьннан законаца а, адамиин законаца а йуьхь тІе тІара деттийта, бехке вац со. Вахас кьуй бойу бохуш, тхох пІелгаш Итта шу бакьо йац! Ткъа шайн чІирах

дерг Вахица листа. И бакъ ца во ас. И бахъанехъ вайн тасадаларш сих-сиха хуьлу. Вай вовшийн дайна а дайина. И тоьуш ду аьлла, хета суна. Вахина оха таIзар дийр ду, тхайн нохчийн Iедалехъ кхийл а йина, нагахъ санна шу резаделахъ. Шу резадацахъ, аш боххучу агIор къастор ду вай!

И тIаьххъарлера дешнаш деза а ца делла, шех куьг Iоттаделча, кIохцалгаш гIиттадо зу санна, дIатебира къуй.

– Вайна йукъахъ, хъайн бесни тIе тIара а тохийтий, дIадерзаде цхъа-долу дов, – дийхира Губас, – Тхан кхийл йохо ма гIерта!

– Оха дош ло хъуна, – аьлла, тIегуьйхира Коровас, – И хъуна тоьхна тIара цхъаненна а хуур дац аьлла! – Коровас, воккхавеш, шен ши бIаьрг къерзош, дуькъа меллачу чайх тоам а хилла, цигаьрка латийра.

– Иза-м тIара дац, – аьлла, Асвад тебан хIоьттира Губа, Бесни тIе керайукъ хъакхийчхъана...

Асвад велавелира. Хъалха санна чохъ мел верг велавелира. Сецира. Бьлурш а севцира.

– Шуьга ас дика ладуйгIи. Болатан собарца, гIиллакхах ца воха гIерташ, тхайн дайн кица: «Собаро лам баьккхина, сихалло садаьккхина» – дагаоьхуш, эвхъаза ца вала гIерташ, Iий со. ХIара хъалхадиллина шун а цхъана вочу дашца ца бехди. ТIара боху аш? Со-м реза хир вара, ткъа хIорш хир бац-кх! – аьлла, бIаьргаш нохчашна тIехъ совцийра Асвада, – Дера, со къарвеллачух IадIийча а, нохчий тутмакхаш Iийр ма бац! Цул совнаха, суна-сайх эхъ хетар дара, ишттаниг ас шуна магийча. Нохчийн баьччанашна тIараш деттал, къонахий а ма дац шу! Шуьга хIара къамел а дойтуш, Iаш волу къонах со а ма вац! – аьлла, дIаваха дагахъ, хъалагIатта тохавелча, Коровас дуьхъал куьг тесна, Асвад сацийра. ХIинца, дов а до-цуш, хIара вовшахкхетар доьрзур цахиларх Асвад кхийтира.

ЦIийх вуьзна Ваха, урс буйнахъ а къуьйлуш, вогIура. Цхъа гIулч раз. Цхъа бIаьрг раз. Цхъа хъажар. ХIинца цIе йац кхерташ, кIур бац гIуьттуш. Цхъа Iеха тесна, цомгуш хилла, пенаш. Нехаш. Ченаш. Копастан хьожа. Даккхий, кIайн Iеха тесна йайнаш, шаш а дина. Вахас бIаьрг бадабо. Буьрса неIарш. Шаш дина. Шелигаш цхъа кIаже дIалаьцна. Йеха сени, мехаша муьшкаш йеш, цIийза. Цхъанхъа цхъа гIийла-гIийла аз. Вахин лергашна дика хеза и аз. Дуткъа. Къамкъарг йакъайелла. Малхехъ йеттина гуьйриг санна, сонехъ цхъа гужам. Уллехъ цхъа гIант. Цистина. Це йиттина. Вахас сенделлачу корашна тIехъ бIаьрг сацабо. Бода. Вахина цу корин зIаьнаршца буьрса бода гуш бу. Маса тутмакх, цу куьзган чохъ шен дахъийна йуьхъ-сибат дуьтуш, шийлачу гIовланна тIе корта охъабиллина, вилхина хир ву? Маса? Сингаттаме дог ду. Цхъа гIайгIане. Меллаша набахтин сени чухула дIаволало Ваха. Меллаша охъахуу. Сихха, дададой, чай схъадоху. Сихха – цIазамаш. Шекар. Довха чай дIамолу,

кегийра кърдаш а деш. Іаьнан малхо дашийначу лайно санна, тІуьначу тІулгийн пенаша йетта шелонан Іаь дегІах чекхійуьйлура.

– Ваха-а! Хьо вацара тхан доттагІ?! Хьо вацара, тхо санна, кьу? ДагадогІий хьуна, вай Калымехь цхьаьна кехаташ дІасхьакхуьссуш? Шийлачу хьаннашкахь цІераш летош? Вай Манголе некъ буьллуш, Чейболсанна жІаьлеш ца диьна?! Вай кьаьркьанаш ца мийлина?! Дага ца догІу хьуна?!

И мохь хезча, Пивваров... Сийдоцу Пивваров, гай а лаьцна, вольлучуьра ца соцуш, аркьалвелира. Цхьа гІийла-гІийла шега хьобжуш болу тутмакхаш тергал ца беш, вольура иза. Йуха Пивваровн цхьа ира ши бІаьрг гира. Йа урс дар-теша иза?! Ткьес санна сиха! Цхьаь! Шиь! Кхоь!

– Ва-аха-а... хьо... хІу-унда ваьлла-а... дуьненчу-у-у... цхьа а тамашена дешнаш делхош, Іеха тесна тІеда пен льцуш, цхьа гІийла-гІийла йир. Кьуйн йир:

Хьо дІаьхна кІеззигчу ханна.
Вай вовшахкхетарх Дала лардойла.
Ткьа со цІерпошто дІавуьгу Бадайбо.
(Ты уехала на короткий срок
Снова свидится, ах, не дай Бог
Но меня товарный на Восток
Да по чужой Бодайбо.)

Цхьа Іаьржа сени. Йеха-йехачу сени чохь чиркх бу гІийла богуш. Цхьа акха а, цхьа сийдоцуш а. Вахас урс лестадора. Цхьа, веччалгаш санна, кІожехьа коьжалгаш а хилла, тутмакхаш Іохкура. Суждане эгна. Дохуш. Цхьа вац-теша гІо дан? Орцаха ван? Цхьа а вац? Йа хІара урс дац? Йа хІара ницкъ бац? Со хІунда кхоьру Вахех? ХІунда? Йа хІара вац, со санна дилханан? Йа хІара вац, со санна, цхьа хан тоьхна, хІокху дуьнен чу веана? ХІуш санна отуш, охьабохкуш тутмакхаш. Тешамаш ширбелла. Шеконан амалш ирийелла. Тодакхаша санна, кортош лаьтта-ра ца ойу. Уьдуш бІаьргаш. ХІорш! Йаьсса хІуманаш! Корова аркьал охьавуьйжира. Ваха цунна тІе вахара. Коровин ши бІаьрг шорбелла, хье тІе баьлла бара. Ваха Іебаш вацара. Урс тесна, Коровин лерг схьа-даьккхина, бага а кхоьссина, сегІаз санна, Іуьйшура цо. ЦІий балдашна тІехула охьауьдура. Лагерехь мел волу тутмакх, хьаькам, салтий а, Іада а вина, хьобжура Вахига.

– Асвад! Ва-а Асвад! – аьлла, Вахас, шен гІора ма-дду, лагерь а Іадош, мохь туьйхира. – Асва-ад, хІорш бу-кх вайна дуьхьал лата сакІамделларш! Кхара лаьттахула текхош йолу голаш гац хьуна? Со муха кІант хета хьуна?

«Доцу арсаш! Датоха йоцу ира хIума! ЭхI, ма нийса луйш хиллера шу, кIентий! Къуйша араволуйтур вац. Ткъа воьхна вуй хаахь-м мухалле а волуйтур вац!» – ойлано Асвада корта дIасхьаластийра.

– Асва, хьо дика стаг ву! Хьо къуйн доттагI ву! Хьо нийса стаг ву! Хьо къуйн накьост ву! Хьан дагахь дерг тхуна хии! Хаза къамел дара иза! Сих ца луш аьлла дош хьекъале ду! Оха, тIара туху бекхам тIе ца лацахь аьлла, кхин цхьа кхиэл йара йина. Гой хьуна хIара ши стаг? – Губас куьг ластийра. Шаверриге а хьешна, иралла Иттина, горгам санна тIадийна, легашна гонаха, лаьхьа санна хьовзийна эчигаш а долуш, схьавалийра Бочакх а, Висха а. Церан йаххьаш йистина йара. Бочакхна тIехь ондда болх бинчух тера дара. Хьайбанаша тухуш санна, нохчаша бIаьргаш тухуш дайна, Асвад цецвелира:

– Вай, Висха а, Бочакх а вац и шиь? – аьлла, Асвадан дегIах цIе йелира.

– Вай-хIай! – аьлла, стоьла хьалхара гIоттуш, цхьа-ши стака, бохшап, Iайг, мIара лаьтта а божош, хьалаиккхира Зайнди. – И хIун ду шуна тIехь динарг?!

Барака чохь болу тутмакхаш, сахаьдда, белабелира. Ткъа чимчаргIаш кепара коча а хьарчийна льямаш дайна, къуйшкара беларш лилхира.

– Гой шуна?! – гIеххьа стоьла хьалхара айалуш, шен цигаьркано мажбина буткъа пIелг нохчашна тIе а хьежош, мохь белира Губан, – ас бехирий шуьга! Ас бехирий шуьга, шайн къомаха волу стаг цIийлахь керчаш гахь, чохь йетIаш бу хIара акхарой!..

– Охьахаал, Зайнди! – аьлла, ткьес санна сиха, стоьла хьалхара гIоттуш, дера мохь туьйхира Асвада. Цо мохь тоьхча, чохь долу гIартата дайра. Асвадан аз дера дара. ГIеххьа бахьийна къуй бара. – Ас хьалагIатта аллалц, ха хорцур дац ахь! – Йуха къуй болчу агIор воьрзуш: – Со кхетавейша! – элира.

Губа, велакъежаш, шен зьортала дегI техкош тIе а вахана, Бочакхан логах, лаьхьа санна, хьарчийначу льяма тIехула куьг а шаршош, меллаша вистхилира:

– ХIара бекхам бу! Къуйх куьйгаш Иттича, хуьлуш болу! Вахина оха бина болу! Ахь бесни тIе тIара ца хьакхадайти, ткъа кху шинна оха таIзарш дина! Шуьга коча хьарчийна лом дIадаккхалур дац! Хьуна лаахь, Асва, ас Кабане эр-м ду и дIадаккха!

– Ца оьшу! – ур-атталла дашца ца вухуш, вистхилира Асвад. Йуха шен шина накьосте хьаьжира. Эмкал санна дегI а дина, неIаргехь шен пхьаьрсийн оьзгаш а ловзош, Iаш вара Кабан. Кортош а охкийна лаьтташ Бочакх а, Висха а гуш, схьахетарехь, чIогIа воккхавеш вара иза. Асвадан кийрара дог тIах-аьлла, кхоссаделла, когашка а доьжна, детталуш дара.

– У-у-у – деш, узарш дора Висхас.

– Висха, хІун хилла? – леррина хьобжура Асвад. – Гевлангахь Иллингчу хІуманан санна ма ду хьан хатІ?! И хІун ду ахь хьайна тІехь дайтинарг?!

– ХІумма ца дина...

– Ой, декъаза гуш ма ву хьо? – мохь белира Зайндин, – Бадайбо лагерехь, сахиллалц валенкаш тегна стаг санна, ма ду хьан и бІаьргаш!

– ХІумма ца хилла...

– Хьовоьхнамахетасуна? – аьлла, шаволчохь бІаьрзе дІасхьахьаьвзира Зайнди.

– Вац шуна со воьхна, Асвад! – аьлла, шен багара детта цІийх дуьзна туй лаьтта охьакхьоссира Висхас. – Со, кхеравелла, кІелвисна вац хьуна! Ницкъ цакхачарна, кІелвисна! Кисаняхь урс цахиларна висна кІел!

Асвадан лов-аьлла, кийрахь мел долу хІума тІекІел а долуш, коьрте цхьа йийцалурийоцу йовхо хьаьдира. Кхаьрга арсаш даима охьадохку-йтуш волу ша бежке хетара Асвадана.

– Ас йуьхьанца, вай новкъадовлуш, олуш хезна хир ду шуьшшинна, – аьлла, шен йуьхь тІехула дайн куьг дадош, вистхилира Асвад, – шуна тІедеана эхь дац! ХІара шадерриге а суна тІедеана! Шуьгахь арсаш цадитинарг со ву. Ас дош ло шуна, шуьшшинна тІехь динарг дІа ца доькхуш, кху чуьра дийна ара ца вала! Йа цара вай, йа вай уьш! Цхьаь дийна вуьсур вац вайх!

Асвадан багара и дешнаш довлушшехь, ткьес санна сиха, ша волчуьра хьалакхоссавелира Зайнди:

– БІаьрзвелларг а, бІаьргаш дІабиллича, кхетар волуш, шайца къамел дича, шу ца кхийти, хІинца хаь суна, хІун дан деза, шуьга хІун дийца деза! Тхан нохчийн цхьа кица ду: «Динах лата цаваьхьнарг нуьйрах летта!» – олуш. Нагахь санна бекхам бан шуна лаахь, оха Вахига схьакхойкху! Тхо кьуй ду бохуш, гІийлачу тутмакхашна хьалха лелаш дац шу? Ткъа шаьш лагеран дай а, тутмакхийн низам ду бохуш, лелаш делахь, Вахица шайн чІир йерзор йу-кх аш! Оха Вахига схьавола аьлла, хабар дахьийта шу реза дуй?

Кьуйн дай, кортош а таІийна, резахилира. Ваха лата схьакхайкхар Асвада гІалат лорура. И ШаІмин-Йуьртара Іовдал дІахецавелча, цо дийр долу вон а, дика а хууш волу, гІеххьа ойлане вужуш, дан дезарг ца хууш, цхьана йуькьана, вист ца хуьлуш, охьалахвелира Асвад.

– Асвад, чено шен кІорни йаа дог хилча, ченала хьакхийна боху, – аз лагІдеш, вистхилира Зайнди, – кху лагеран хьаькамаш вайх тайнигаш йина, йалсамане баха гІерта-геша? Суна-м, цара тесна питана ду моьгту ХІара. Ваха ма вац гучуволуш. Цхьа орца ца кхачахь, вай гІуллакхаш тиша-м ду!

– Вохий ма хыйзахъа, Зайнди, – аьлла, Асвада куйнан ши лерг йуьхъ тГе охъадина, ши бӀаьрг бен ца гойтуш, йовлакх хьарчийра. – Сихделла хи хӀордах ца кхетта. Сих ма лохъа. Кхочур ву хьуна, хьераваьлла стаг санна, цхъа метр урс даьккхина. Хьуна гурдерг ду-кх и, хьо сих ца велчхъана!

Асвада ма-аллара кхечира. Ткъес санна, сиха кхечира. Ваха ма-вайннехъ, мекхаш тГера шаш дӀадохуш, велавелира.

– Зайнди, муха ду вай гӀуллакхаш? – хаьттира Вахас, чохъхаволлу-шехъ.

– Дера ду, котаман бун чохъ санна... – аьлла, дера жоп делира Кантис.

– Котаман бун чохъ муха хуьлу гӀуллакхаш? – ца кхетта, ши бӀаьрг кьарзийра Вахас, нохчийн коча хьаьрчинчу лобмех катухуш.

– Хьайна уллехъ волчунна зӀок тухуш, хьайна бухахъ волчунна тГе бехлуш, мелла а лакха хьалавала гӀерташ хуьлу бун чохъ гӀуллакхаш – жоп делира Зайндис. Стоьла хьалха хевшина Ia кьуй макхбелира, Ваха, ча санна дера, чохъхваьлча. Царна хаьара, Ваха, борз санна майра, цхьогал санна хӀилла долуш вуйла. Ваха гиначу Губас, шена довха чай а доттийтина, цхъа тамашена воьхна, чухула сиха бӀаьрг бадийра.

– Бедан кӀорнеш! Тахана сох бахъана а дина, аш нохчий лазийна! Со шуна хьалха ву. Вай къамел дийр ду. Тахана ас чӀагӀо йина: кху лагерера цхъа кьу дийна ца вита! Аш, со Iедална дохкаделла зуд ду, боху. Ткъа шаьш кьуй ду, боху. Ткъа мичахъ бу кьуй?! Вай летар ду! – аьлла, тГечевхина, логах хьарчийна лом схьадаьстина, ткъес санна сиха, шен логах дӀахьарчийра Вахас. Йуха, тап-аьлла, дӀатийра. Башламана буьххьера, Ин чу беанчу шагатӀулган санна, «хӀо-ов» аьлла, лергаш а Iадош, тутмакхийн гӀовгӀа йелира. Кабан, корта айбина, кхиссалуш йолу пхьаьрсийн озьгаш а сецош, сехъавелира.

– Летар ву вайшиь!

– Мичахъ лета вайшиь?! – хаьттира Кабана.

– Бизн-башха а дац, – аьлла, велакъежира Ваха.

– Вайшиь, уьйтIа а ваьлла, лата веза, – аьлла, Кабана куьйгийн пӀелгашка кьаршт-кьиршт алийтира. Зоьртала дегI долу Кабан, бӀонгара бӀаьргаш а керчош, кху шийлачу арахъ, ахверзина а ваьлла, кочахъ, чимчаргI санна, хьарчийна лом долуш, Вахех лата аравелира. Сийначу шекъанца, дерзинчу дегIа тIехъ дехкина зезагаш, акхарой, зударий а бара.

– Ошедшебилла, Асвад, сайн гинарг бен ас дуйцур дац! – Асвадан лере вахара даккхий мекхаш долу Усайра, – налхана йуьккьера чо боккхуш санна, парх-олий, бӀаьрг схъа ма тосуьйту цо!..

Асвад велакъежира. Паккха, Асвад кхетта хир вац-кх хьуна аьлла, Вахин лере а вахана, Усайрас шена гучудаьлларг охьадиллира.

– Ваха, тешшуьйте, бӀаьрга пӀелг Iуттий, бӀаьрг боккхуш ву хьуна и

къу! Ткъа ша мел йоккху хан, леташ, ши бѡаьрг баьккхина олий, кхиэло бехкевеш, йоккхуш йу хьуна цо. И хууш болчу тутмакхаша, дар-дацар хилча, цуьнан куьг тѡе ца кхоччу йукьаметтиг йуьтий бен, къамел ца до хьуна цуьнца!

Ваха велавелира. Ца вешаш. Ткъа Вахин йеха чѡениг, шуьйра хьаж, йаккхий кѡайн цергаш, баьшна корта а гина, къуй бийлабелира. Ницкъ. Машар а, тасавалар а доккха Іаламат ца хетара цунна. Йистйоцу ницкъ. И ницкъ цуьнан некхаца чубиллина а, дегѡаца, цѡийца, садеІарца а бара.

– Усайра, схьадийцарехь, хѡара-м цхьа наьрт-аьрстхо ву! – элира Асвада. – Ларор вуй-техьа хьо? Хѡара онда оьрсий сацо ницкъ тоьур буйте? Дела, тхо йуьхьѡаьржа ма хѡиттадайт ахь!

– Тоьур бу, Асвад! – элира Вахас, гѡеххьа шех шекваьлла Асвад гича, – Ас цхьа хѡума дуьйцур ду хьуна. Цхьана дийнахь тхан деца дечиге ваханера со. Ког шершина, Іинах воедуш, ас катоьхна схьайаьккхина ножан диттан коржам йайча, хиира суна, сайгахь мел ницкъ бу. Хьо шек ма валахьа, вайгахь ницкъ бу-кх хьуна, цунна дуьхьалбаккха! – аьлла, Ваха лата аравелира. И шиь лагеран уьйтѡа велира. Къуьно шена тѡера барзакъ лайн тѡе охьакхоьссира. Вахас шена тѡера барзакъ лаятта кхоьссира.

– Ваха, шашшинна йуккъехь пхи-йалх гѡулч хиллал йукъ йитий бен, ма делахь цуьнца къамел! – тѡаьхьа мохь туьйхира Усайрас, – оьрсичо бѡаьрга пѡелг Іоьттина, бѡаьрг баьккхина Ваха вевзий шуна бохуш, цѡе гѡур йу хьан!

– ЙоІ хьенан йу боху хан йара, Асвад, дика, – элира меллаша Катис, – Шовзткъа шере кхаччалц стага мекхаш тѡе кайетта, амма шовзткъа шерал хан тѡехьиккхича, сихдинна, бѡаьргашна ка детта. Варийлахь, Ваха, виэ ца вуьйш, дѡадерзо гѡорталахь хѡара ца оьшу тасадалар. И мера кѡелара Усайрин мекхаш шен хье тѡе девлча а, цунах тамаш цабаллал шераш долуш ву хѡара?

Дарцо дуьззина дош ала ца вуьтуш, даккхий синош дохуш, къахьоегура йовхарийн цамгар йолчу Усайрас.

– Кати, тамаш бу-кх, Усайрин мекхаш Вахин хье тѡехь вайна гахь, кхуо лелориг лелош, – аьлла, кхахь-кхихь-кхахь бохуш кегдечу дакъаделлачу диттан гаьннаш санна, са а ийзош, йовхарш туьйхира Усайрас. Цуьнан лепаш долу бѡаьргаш хих дуьзира, ткъа можачу лога тѡе девлла сийна пхенаш, хѡинца-хѡинца хеда-кх хьуна бохуш, хьоежура цуьнга Кати. Дикка Усайрин бѡаьргаш чу хьаьжча, гур дара, иза шен цамгар лечкъош лелаш хилар.

Вахин зоеьртала дегІ а дайна, Кабан велакъежира. Стаммийчу пхьаьрсийн оьзгаш кхиссалуш йара Кабанан. Шуьйра ши белш сийначу шекъанца седарчийн пагонаш йехкина йара. И шиь чуччавахара. Койша санна, вовшашна дера хьажош, кортош а туьйхира цаьршимма. Ондда вовшийн пхьаьрсаш схьалаьцна, и шиь чуччавахара. Сийна пхе-

наш дусаделира. Лаьхъа санна, ши дегI вовшах а хъаьрчаш, кIайчу лай тIехула, жима ши бер санна, керчира. Къуьнан кочара стомма, йеха, детин жIар, цкъа-шозза лаьттахула гуо а тосуш, гонаха гулбеллачу тутмакхийн когаш кIел кхечира. Шийла са чууьйзуш, сацкъарара, озийна схъайоккху гомаш санна, ондда гIодайукъ схъалаьцна, лаьттара хъала-айбина, цIеххъана чIераша туху муьрг санна, тохалуш, къаршт-къиршт аьлла, гIовгIа а йоккхуш, Вахас Кабанан букъсурт кагйира. Хи чуьра берда тIе кхоьссина чIара санна, кхин дош ца олуш, бага гIиттош, сенвелла, шийлачу лай тIехъ Iуьллура иза. Iаьнан шийлачу махо шен ка-мIараш хъоккхуш, гIиттайора Кабанан, дукха лерина кечийна хилла никIапа. Къамкъарг йетталуш йара. Йаьссачу йуьхъ тIе шийлачу дарцо лайн чимаш эгош, лилула-сийначу бIаьргашца гонаха лаьтгачу накъостийн йаьххъаш лобцуш, Кабанан дегIа чуьра са дIаделира. Цуьнан докъа тIера Ваха хъалаайвелча, барзах озайелла чагIалкхаш санна, кхерабелла, шаьш болччохъ дIатебира тутмакхаш, законехъ къуй хила кечбелларш а.

17

Ши де ца даьллера, шен гIабакх санна болчу боккхачу, цIармата баьшначу корта тIе, баьхъа санна даккхий куьйгаш хъоккхуш, кIарула-Iаьржачу машен чуьра Ваха воьссича. Хьалхалерра Iаьржа чамданаш йара. Йуткхий йаххъаш йолу гIаролаш дуьхьал уьдура. Бухта-Ванинехъ набахтин хъаькам Царьков, кIамдар деана гомаш санна, Вахина там бан гIерташ, социйла а дайна, ведда лелаш вара. ЙаахIума. Цхъа бIе грамм къаьркъа. Йуха къамелаш. ДIадевлларш. Хиндерш. И къамелаш, доцца а охъадехкийна, Вахас чамда дIайиллира. ЦIесташ керла дина арсаш дара. ХъастагIа Читахъ гIаттам хъошуш, шена кагделла цхъа урс йуьстаха а теттина, шен тIера Ахъяда йелла пхуьйшадоцу хIума Вахас стоьла тIе охъакхоьссира. Йуха, сих ца луш, йалх урс ира дуй хъожуш, нана-пIелг тIехула бадийра. Ира ду. Уьн тIе охъадилина дакъа санна, арсаш керчош, стоьлана го а тесна, ши урс эткин чу а, ши урс бага диллина муха дуй хъаьжна, йуха диь урс каралаьцна Ваха сени чухула дIаволавелира. ГIорийна дитт санна, вуткъа-лекха волу Бухта-Ванин набахтин хъаькам, кIажахъа лаьтгаш вара.

– Уьш ма дукха бу. – Схъахетарехъ, набахтин хъаькам воьхна, ша хIун дуьйцу а, ша хIун леладо ца хууш, хеталора, – ницкъ кхочурий-теша?

– Тоьур бу. – Вахин аз къора декар ду. – Ца тоахъ, Пивваровс, айина, аравоккхур ву.

Набахтехъ тийна ду, тайнигаш карайелча, дIатийна кегий бераш санна. Ваха вогIий хууш, тап-аьлла, дIатийна. ГIароло сени чуьра неI дIайиллича, цIеххъана дистина деанчу хинан йуьхъан гIовгIанах тера

гловга глѣгтира, орцане маъхъарий а довлуш. Сени чухула, глѣхъа Пивваров хлѣгтина, Ваха воглѣш вара.

– Воглѣ-уш ву-у! – аьлла, цхъа шийла адамийн аьзнийн тулгѣ, глурнене а йаьлла, даш санна йазйелла, лаьтта йуьйжира. Къуй чохь болу набахтин неглароло длаьеллаза йара. Глароло, царна глѣкхачале йолу нег длаьиллира. Цуьнан куьйгаш дегош ду. Глорасиз куьйгаш сетташ, ши глѣлч йухаваьлла гларол, доккха садоккхуш, Вахин букъа глѣхъа длаьлѣгтира. Блѣргаш шуьйра длаьбиллина бара. Даккхий-деха догланаш карахь долу гларол вегош а вайна, Пивваров велавелира. Стаммий неларш даккхийчу догланашца длаьиллира. Иаьржа сени. Вахас шен деглан буюто меженаш, пхьидарчий санна, кхиссайолуьйтуш, арсийн макъарш ондда буйнахь къуьйлуш, мохь туьйхира:

– Губа, хьо хезаш вуй?!

Тийналла. Луьра тийналла длаьлѣгтира. Набахти длаьтийра. Иадийна лаьтгачу Пивваровн, Иаь йетташ, хъаж глѣра хъацар глорийра. Йуха Губага аравала аьлла, Вахас глѣддаха мохь туьйхира.

– Хлун боху ахь, гѣдална доккаделла зуд! – аьлла, дуьхьал Губан аз деара.

– Аравала, сох лата!

– Ваха! – Назаран аз лере деара. Вахина девзира иза. – Ваха, тхо санна, тутмакх вац хьо а?! Кху боьхачу гѣдало бохург хлунда до ахь?! Оха хьобца къуьйсуш цхъа хлума ма дац! Тхуна дуьхьалара длаьвала! Хьо хезаш вуй?!

– Со хезаш ву!

– Вай цхъа доттаглий ду бохуш, лелла дацара?! Кху боьхачу гѣдало бохург деш, тхуна дуьхьал хлунда вуьйлу хьо?! Кху гѣдало шу шадерриш, нохчий, цлѣрадаьхний хаьий хьуна?!

Ваха, Иадийча санна, воглѣ а велла, ша воллучохь лаьтгара. Вахина нохчий цлѣрабахарх дерг тахана дуьхьъара хезаш дара. Ткъа девно вахийна а, вахийна а волу Пивваров, велакъѣжаш, карахь долу ши урс ловзош, цлий мала кѣделла цлѣбдар санна, синтем а байна, неларе глѣртара. Цуьнгахь собар дацара. Иза цлий мала кѣвелла вара. Ткъа Ваха... Ваха, ирча кхаь а хезна, сецира. Цкъа а сецна воцу, тахана сецира. Оцу глѣхъъара Назара тоьхначу маъхъаро ондда халахетаран тулгѣ кийра а тоьхна, са легашка дадийна, кхоччуш воьхна вацахь а, шен клѣжтуьйсуш, кхѣккаш йолу ойланаш, сеца ца луш, длаьккха кѣйелла говр санна, лаьтгара.

– Назар! Хъан дог лозий, хаьа суна! – мохь туьйхира Вахас, – сан мискачу халкъах, хъан дог лозий, хаьа суна! Тахана вайга, цлий ца гѣнадойтуш, белхалойн букъа глѣхъара арадовлий, машарца суна глѣ дуьйла! Вайшиь цхъаьна стоьла глѣхъь йаахлума йиьна ши стаг ву. Шун бѣк бац. Шу гѣхийна нах ду. Хлара галаггѣжа йезаш къуй бу. Шуьца сан цхъа а дов дац. Шу арадовлахь, нег длаьиллина йу. Ма деттийта соьга урс! Тахана суна ца лаьара урс лесто!

Цхъаберш, шайн буйнара арсаш, эчиган серий, кибарчигаш лаьтта охъакхуьссуш, набахти чуьра арабевлира. Уьш гIароло набахтин уьйтIа дIахIиттийра. Шийла дарц, тутмакхийн гIийла хъажар сецош, каде йорт йетташ, набахтин сир тохазчу пенаш тIехула тIамарш а йаржийна, жима бер санна, тийжара. Назар ара ца волура. Иза кьуй Iачу набахти чохь вара.

– Назар! – йуха а мохь туьйхира Вахас, – хьан кьуйшца гергарло доций, суна дика хаь! Губа доттагI ву алий, хIаллак ма хила! Араволий хьо?!

Назара дуьхьал жоп ца делча, Ваха меллаша, гIулчаш а йохуш, кьуй чохь боккучу набахтин неIаре волавелира. Кьуйн неIарехь сецна, ладуьйгIира. Тап-аьлла кьуй дIатийнера.

– ДIайеллал неI! – аьлла, мохь туьйхира Вахас, арсаш а кечдеш. Ши урс цергашца схьалецира цо. ГIароло даккхийчу догIанийн гIовгIа а йоккхуш, неI дIайиллира. Йуха Вахига а хъаьжна, меллаша ши балда дIасхьа а хьедеш, ларамза багара дош дожийра:

– Ваха, неI дIайиллина йуьтий? – аьлла. Ша аьллачух кIелхьара ша хIун дича вер ву ца хууш, цIийвелла, гIароло корта охъабахийтира. ЦIеххьана Ваха шега дера хъаьжча, кхеравеллачу гIаролан кьамкьарган шад, пхьид санна, кхоссабелира.

– Ца йуьту! – аьлла, дера тIечевхира Пивваров. Кьуй болчу набахтина чохьыволуш, Ваха цкъа а неI йиллина йуьтуш вацара. Шен букъа тIехьара эчиган неI ондда тIетухий, дIачIогIуш Iедал дара цуьнан. Цхьа а ара ца эккхийта. Йа ша, йа мостагI, йа доттагI ара ца эккхийта. Цхьа эзар мостагI дуьхьал лаьтташ велахь, шен букъ тIехьара неI ондда тIечIогIура Вахас. Иза-м хIинцца хаттар динчу гIаролана а хаьара. Шена хуьушехь динчу хаттаро чахчадо гIаролан дог. – Ца йуьту! Эткийн бертигаш чу ши урс таIадой, карахь ши урс а долуш, набахти чу волу Пивваров. ГIароле а ца хьожуш, шен букъ тIехьара цхьа бIаьрг болу неI Пивваровс тIетуьйхира.

– Кьуй! – мохь тухуш, велавелира Пивваров, – мичахь бу кьуй?!. Хи чу гIаж тоьхча дIатийна пхьидарчий санна, дIа ма тийна шу?!

Набахти чохь волу пхи-йалх кьу лакхарчу нараш тIера гIаьттира. Пивваровс Вахин букъах шен букъ товжийра, даима санна. Чохь тийна дара. Вистхуьлуш цхьа а вацара. Цхьа а вац, йа гIоттуш, йа саламаршалла, йа дош олуш. Цхьа шийла-шийла йаххьаш. Кхунна гуш ду церан кьена бIаьргаш. Акхарой. Вахас дош ца олу. Пивваров вац букъ тухуш. Тужуркаш хьалайобьттина кIажа. Ваха тIеволало. Цунна ца хаьа, кIажехь хIунда гулйина и тужуркаш. Генахь цхьа орца. ЦIийзаш. ХIа! Велакъежа Ваха. Дерриге сиха ду. Цхьа, ткъес кхетча санна, сиха. НеIарна тIекхачале, цхьана кьуьно, цIийзаш, зурма йолайо. Соцу. Цхьа тешнабехк. Мичахь? Ваха дIа а, схьа а хьожу. Цхьа а вац. Гуш цхьа а вац. Йуха цхьа гIулч... Хьалхарчу кисанахь, цIийзаш, дIа а, схьа а боду дах-

ка. Сиха. КІелонаш. Ваха гІароле хьожу. Важа... важа, корта а оллийна, цхьа тамашена дІаволало... Тешнабехк! Мичахь? Муьлххачу кІожахь? ЦІеххьана лакхарчу нар тІера чулилхира тутмакхаш. Арсаш дегташ, хьаьрчира. Кхин цхьаь! Кхин цхаь! Вахин цІий дац гуш! Цхьа зарал дац! Ша цхьаь! Сила йолчу набахтина дуйхьал! Букь тІехьа Пивваров. ХІинца уьрсан иралла. ХІара дуйне уьрсан буйххьехь! Тоха! Тоха! Цхьа адам дац-кх кхунна дуйхьалдала. Шайерриге Сибрех йоьхна. Йаьржина. Меца цхьа мох. Меца. Корех леташ, сингаттамечу набахтин кораш тІе тхин тІадамаш эгош. Губа, велла стаг санна, аркьала вуйжира. Йуха, хала-атта керчира. Дежаш долу бежана санна, йуьхь шийлачу лаьтта-хула текхош, цхьана кІожахь дІалетира. Шена чойже тоьхна урс Вахас схьаозийча, охьахецайелла чуйраш шина а куьйга схьалобцуш, угІуш, ши бІаьрг шорбелла, гатделла бІаьрса кІарула-Іаьржачу набахти чохь ирделира. Ведда дІаваха некь боцчу готтачу кІажахь, шен ма-хуьллу хІаваь чуоззна, парггІат садаккха гІерташ, уьрсо цистина йоьхьаш йуьстах а тоьттуш, Губа йуха а аркьал охьавуйжира.

18

– Сан шовзткье шийтта шо ду. Іедало чохь йаккха тоьхна ткье пхи шо хан йу суна. Дала тоьхна хан кхин а кІезиг хила мега. Иза суна дика хаьа. Цундела лаьа суна вада. Ас ца боху шуьга, сайца довда. Со оьрсийн эпсаршца аравала хьажа воллу кху жоьжахатера. Цхьадика, Кати вац вайца. Зайнди вац. Ваха, шен йорт йетташ, лелаш ву! Бочакх селхана Сыктыв-каре дІавигна. Висха, Усайра шуьшшиь бен ца висна... Кхана тІелетар ду вай салташна. ТІом биначу оьрсийн салташа а, эпсарша а Сибрехахь мел йолу лагерш мукьайаха йеза, боху. Со шек ву. Ас йуьхьдуйхьал дІааьлла: «Со ДегІастане кхача гІуртур ву. Со шуьца лагерш мукьайаха ца вогІу». ХІинца, вовшашка куьйгаш а делла, дІасакьаьстар ду вай. Дала динарг шадерриге дика ду, – элира Асвада нохчашка.

– Со цхьа хІума хаа лууш ву, – элира полковнико Пивваровс, – кьуйшна хІун дийр ду вай? Цара ленталош лелор ду-кх арахь! Вайна гІо дийр долу маьрша нах дуйхьалбохур бу-кх цара.

Бакьду, кьуйн бала бацара. Церан йааран, маларан, сакьераран а бен, кхин бала бацара. Цара таханенан бен, кханенан ойла ца йора. 1947 ша-рахь, ноябрь беттан тІаьххьарчу деношкахь, доккха охьадиллина ло а долуш, тутмакхаш гІевттира. Кхин тоха са а ца хилла, гІевттира. ТІамах чекхбевлла эпсарш гІаттамна хьалхабевлла бара. ЦІаьххьана тІекхетта, герзаш схьадохуш, пхьаьрсаш хьийзош, салтий охьабехкира. Уьш ца байира цара. Салтий цхьана жимачу цІа чу боьхкира. Йуха, машенаш тІехь лецна нах дІасакхоьхьуш болчу салташна тІелатар дира, герз схьа а доккхуш.

– Шуьца тхан кьийса хІумма а дац! – элира Пивваровс. – Дуйхьалонаш ца йеш, оха бохург де!

Салташкара схъайаьхначу машенашна тIе а хевшина, лагераш йолчухъа бахара уьш. Цхъа тамашена схъакхетта беттаса. Йис, йистйоцчу дуьненан анайух лаьцна, охъалахйелча... и охъалахйелла анайух, йуткъа йуьхъ дIалачкьийна, къа доьхуш, лахйелча, тIелетира. Цхъанхъара схъакхеттачу цигаьркан кIуьро, ши мерIуьрг йусош, Асвадан ши ког сацийра. Салти генахъ вацара. Дитт кIелахъ лаьттара иза. КIеза санна лаьттахула керчаш а, текхаш а шен букъа тIехъа воIу Асвад ца гора цунна. Цаьпцалг санна кхиссалуш, дечиган жимачу цIийна тIехъахула гуо а тесна, букъа тIехъа, ИндагI а хилла, дIахIоьттира иза. ТIаккха, цIеххъана цунна тIекхийтира. Салти охъавиллира. Гаьннаш дIахецна лаьттара доккха дитт. ШолгIачу салтичо шен карара пхоьаззайолу топ лаьтта охъакхоьссира. Хинца Асвада мелла а сиха, керта тIехула а икхина, дIайиллира лагеран дечиган йоккха гIап. Сихха, салтий лаьтта охъабохкуш, лагеран даккхий кевнаш дIадиллира. Некъаца йолчу лагерш чохъ болу тутмакхаш арабевлира.

19

Йалх лагерехъ болу тутмакхаш дIахийцира. Эзар тутмакх шерачу аренашкахъ дIасаваьржира. Полковник Пивваров Воркута агIор дIаволавелира. Воркута даима а лагеран коьрта гIала лоруш йара. Цуьнца цхъаьна Асвад вара. Воркутахъ йолу бIе сов лагерь маьршайаьккхича, боккха ницкъ хир бара леьцначу нехан шайн Iедал Сибрехахъ дIахIотто. Йуха Ухтара, Сыктывкарера, Калымара, Магаданера, Иркутскера а дIахеца ницкъ хилча... Кхин хIумма а ца оьшура Пивваровна. Сихха тобанашка бекъабелира тутмакхаш. И доккха гIалат дара. Къуй цхъана агIор дIабахара. ТIом бина салтий а, эпсарш а кхечу агIор дIабахара. Ткъа къуй кегийчу тобанашца Уралан дазонехъа. И къуй, некъаца схъабогIуш, цигахъ дехачу кегийчу къаьмнашна тухуш, Iуттуш, церан йерг схъайоккхуш, гIарабевлира. Шерачу аренашкахъ Iачу къаьмнашна хаьара, бевдда богIуш боьха тутмакхаш буй. Хиллачо Iадийначу Iедало, ша меттадеача, Сыктывкарера, Котласера а салтий хъалагIиттийра. Дукхе-дукха сиха салтий Чум станце схъабалийра. Цхъаь дийна ма вита аьлла, буьйр дара салташка дIакхачийнарг. Лагерера бевддарш власовцаш бу, царах цхъаь дийна ма вита бохуш, дийно сарралц Сыктывкарера зIенехула беш хаамаш, тIедахкарш а дара. Салтий дарбеллера. Бакъдерг дийчича, салтий дарбинарг йетташ йолу зIе йацара, ткъа лагерера арабевллачу къуйн къызалла йара. И жоьлгаш, тобанашца дIасхъа а йаьржина, ненцойн, чукчийн йарташка а лелхаш, къызаллаш лелош, схъайогIура. Тутмакхех кхерабеллачу цхъаболчу инарлаша танкаш а хьовсийра Чум станце. Йерриге лагерш а йара кхерайелла. Бакъду, кхузахъ танкаш лелалур йацара. Почта, ахча, газеташ а дIасхъакхоьхьучу кеманашна тIе сихха пулеметаш хIиттийна, тутмакхаш хIаллакбан салтий кечбира.

Шийлачу дарцехула, генара автоматаш а йетташ, теш лаца да воцчу пана махкахь, кхетта эга де а доцуш, когаш тЕхь халла а лаьтташ, дуьхьалтийсалора тутмакхаш. Хин кьурд а база. Дааза а, малаза а, тЕдухуза а. Шийлачу аренашкахь, кхача орца а доцуш, шаьш дуьхьал летара. Чевнаш хилларш а охьяобгура, цИйх йуьзна дегІан меженаш а, чуйраш лай тЕхь йаьржина. Церан меженаш кьийгаша дІакхоьхьура. ГІаддайначу царна кхочуш орца дацара, мел дехарх, мел кхайкхарх. Кеманашна тЕхь болчу салташна дика гора лайлахула бевдда богІу тутмакхаш. Салташа, кеманашна тЕра пулемѳташ а йетташ, эгабора уьш. Цара ницкьбора. Уггаре чІогІа ницкьбийраш кеманашна тЕра чукхуьсу гранаташ йара. Лаьттахула тІаьхьйаьлла йогІуш спецназ йара, шина дийнахь тутмакхаш хІаллакбе аьлла, дина буьйр а долуш. Цара чевнаш хилларш, лазийнарш, гІора а кхачийна охьяэгнарш а бойура. Цаьргахь кьинхетам бацара. Кьиза бара уьш. Карахь герз доцу тутмакхаш дукха бара, цаьрца тІом бан хала дацара. Арсаш бен карахь доцчу тутмакхаша, лайна кІелара а гІуьттуш, хІаллакбеш бара салтий. ТІамехь хилла салтий а, эпсарш а ондда дуьхьалонаш йеш, дІаобхура. Салтий хьаннаш чухула схьабогІура. Гонаха мел дерг лерина тергал а деш, схьабогІура уьш. Тутмакхех цхьа а дийна виса везаш вацара. Елецк станце схьабалийначу салташна кьовламе тЕдиллар дира, тЕмадаьлла догІуш хьоза делахь а, тЕх ма далийта аьлла. Кеманашна тЕхь болчара лаьттахула богІучу салташка зІенехула йуьйцура тутмакхаш болу меттиг. Гонаха мел дерг тидаме эцарна, кхеран лорах богІура салтий. Шайн ницкь макхоччу Варкутахьа дІаобхуш бара тутмакхаш. Воркута кхузткьа чаккхарма бен йацара. Воркутахь йолу лагерш паргІатъяхаелча, боккха толам бара. Полковник Пивваров кхетара, лагерш мукъайаха ницкь тоьур цахиларх. Лагерш мукъайаха Іалашо йерш а кІеззиг бу тутмакхашлахь.

Кхетта бутт, анайистан йух а лаьцна, бердашца дІаболабелча, бІаьрг-негІарш тЕгтІа а кьуьйлуш, шийлачу бІаьрхишца кІайн верта тЕкхоьссина бедда боьдучу кІайчу мархийн динан йуьхь а лаьцна, лаьттара ийалуш. Пхоьаззайолу топ нийсса хьаннийн варшашкахь дІалечкьинчу ІиндагІан суьрташна тЕ а йоьгІна, лаг ийзош вогІура Асвад. Ма-валлало сиха вогІура иза. Лайх йоьгттина йолчу шерачу аренех вала лаьара цунна. Даккхийчу чимашца догІу ло тергал ца деш, вогІура иза. ЦІен-можа схьакхетта шийла малх. КІеза санна цІийзаш доьлхучу

дарцо кийрара чов хилла Иийдало дог гИтгадора. Іаьно Іадийна Іалам когаш кІел цІийзаш дара. ХІинца малх бацара. Бецийн хьожа а йацара. Дарц. Шийла дарц дара. Асвадан дагахь, ненцойн йуъртахь садаІна, йуха, цаьрга гІо а дойтуш, кхузара генавалар дара. КІуьран хьожа йеттало. Цхьанхьа цІе йу йогуш. Дагахь а доцург хилира. Къуйша байина карийра Асвадана сеш дажош хилла Іуй. Дагийна четарш, цІийш а дара. Асвад охьалахвелира. Цхьа шатайпа барзах угІуш, логашад а къуьйлуш, ша санна шийла дарц йуьхьах детталора, кІохцалша санна, лаза а веш. Аре схьалаьцна даьржина, девдда лелаш сеш а дара. ХІинца Асвад кхийтира. Кхийтира, дахар чекхдаьлла хиларх. Шен бала балхош санна, мох шен шийла узам а беш, тийжаш, боьлхура. Асвада, мокха бушлат охьатесна, цу тІехь ламаз дира. ДоІа дира, шена а, беллачарна а АллахІ-Деле къинхетамбар доьхуш. Бетгаса ма дац гуш?! Стенга дахана иза? ХІинца цІе йац. ХІунда хир вацара хьо нохчо, хІунда хир вацара, хІара саннарг лан доьналла ца хилча? Мила хир вара хьо, нохчо а ца хилла? ТІаккха, къахетта. ТІуьйлиг тІе мехкдаьтта а доьттина, цІе тесча санна... ЭхІ, жолам-йаІ-кх, кхана ма паргІат хир ву хьо, хьенех! Ма паргІат хир ву хьо! ХІинца цхьа а вац. Йаьсса аре йу. Йуткъа аса го Асвадана. Кхин цхьа а хІума дац гуш. Гуона йукъахь дисна экха санна, хІара ву-кх... Сихха, сеш а доьжна, биь сай салазна тІехьа а тесна, Асвад шен накьосташца Обь хина йистехула дІавахавелира. ЦІеххьана цхьана кІажара араиккхина кема, гуо а тесна, йуха, аьрзу санна, чухахкаделира. Висхас, дикка хьажа а йина, кеманна автомат кхоьссира. ЦІеххьана, тІам бойна хьоза санна, кема разделира. Летчикна автомат кхеттачух тера дара. Сихха цхьана дитта тІехьа охьалахвелира Асвад. ХІинца, цхьа Дела бен накьост а воцуш, цхьана шерачу арахь цхьа жима лайн кІаг карийна, Асвад цу чохь садаІа охьалахвелира. Кеманна тІера тоьхначу пулемѐто чевнаш йиначу белш тІе шийла ло а Іуьттуш, корта аркъалтесира цо. Ши Ёаьрг дІакъевллира. ХІинца дан дезарг ца хаьара. Ши Ёаьрг дІахьаббича, кІарула-Іаьржа кемсаш гира цунна. Йе-ха-йе-ха кемсийн беш. ХІара жима бер кемсийн бешахула догІуш ду. Асвад, куьг а лаьцна, валош ву. Кхуьнан диь шо ду. Даьсса дакъа ду. Асвад даима цу декъа тІе вала лууш ву. Цу чохь Іаш мила ву ца хууш, холчохь ву иза. И, къухдаьлла, даьсса дакъа гуш, Асвад даима гІайгІане ву. Иза даима сахьийзаш ву. Цу цІийнан даккхий, ши неІ йолу дечиган кораш гуш, синхьийзаме ву. Ткъа нана, сих-сиха куьг лоций, цу цІенна йуххехула чекхйолуш, цу чу ийзайора цо. Амма нана, Асвад воьлхуш а вуьтий, дІайоьдура. Цхьана дийнахь, нана хІара а витина, дІайахча, Асвад керта волу. Йаьсса йу уьйтІе. Къух а даьлла йу уьйтІе. Йе-ха-йе-ха учи йу. Дечиган диь кор долуш йу учи. «Ас тІаьххьара деш ду хІара... Кхул тІаьхьа кхин ага дийр дац вайшимма! – цІеххьана цхьа аз хеза Асвадана. «ТІаьххьара деш долу ага, дуьххьара деш санна, хета суна! – олу вукхо. Цкъа а, шозза а жов тухуш хеза Асвадана. Йуха, хІара а гой,

велало цхъа пхъар. «Хьо хъенан ву?» – олий, хотту цо. Асвада шен ден цIе йоккху. Йуха, кхуьнан куьг а лоций, чувуьгу цара. «Хъажал, хIокху агане!» – олий, цхъана пхъеро куьг Iутту цхъана аган тIе, «Гой хъуна хIара ага? ХIара санна ага дара хъуна динарг а!» – олий, тIетуху пхъеро, – Хинца туюканаш йоьгтина ду аганаш! Вай бина болх оьшуш йац йурт!», Асваде а хьобжуш, пхъар велакъежаш ву. Йуха, цхъа тамашена дIавоьрзий, жIов йетта волало. «КIант, массеран а шен-шен ага хила дезаш ду! – олий, йеттачуьра жIов сацайой, Асваде хьожу къена пхъар. Ши бIаьрг гIийла бу цуьнан. – «Каш, эхарт ду хIоранна а шен-шен!»

22

Ткъе шолгIа де дара тIом дIавоьду. Асвад, шеца кхо-виь стаг волуш, Обь йистехула, кхоьссина пха санна, сиха дIавоьдура. Йоцпачу меттиге, цхъана эзаран шеран некъ хеташ, хьалхахъа хьожура Асвад. ДIаваха, детпачу герзо ца вуьтура. «Йа галваьлла-теша со?! Йа шайтIано Iехийна, вуьгуш ву-теша со шен кара?!» Асвада схьалоцу хъажар. ХIетахь санна, Усайрас хеттарш ца до. Кхунна-м гIенах а ца гинера хIара саннарг. ТIехула хохкучу кеманаш чохь болчарна гуш бара тутмакхаша мел боккху ког. Кеманаш чу а хохкуш, пулемёт йеттара. Хинца гуотесиара. Салтий, могIа бинна, тIебогIура. Хинца даха дог а дацара. Гаддайна. Ши бIаьрг раз-пурх а тосуш, маьхьарца, аьлча а, доцца: «Сихха дIадовла деза вай кхузара!» – аьлла, цхъа дош багара далале, Асвад аркъал вуьйжира. Дитташ тIера гIов эгош, охъавуьйжира иза. Цхъанхъа – дIатийна. Цхъанхъа – Iадийна. Цхъанхъа – баларш. Цхъанхъа – белларш. Цхъанхъа – цхъа а хIума дац. Цхъанхъа – дерриге Iанадахана. Шийлачу махо хорша а йеана, Iуьйренан йис тесна некъаш шакаршца лийчадора. Асвад, сих ца луш, охъалахвелира. Асвадан гIийлачу буйнахь, гаддайна, дуьйжира жил-Iалам. Анайист йилхира. Йистйоцу ананур даьржира. «Ва Дела-а! Ва Дела-а!» – аьлла, баьржира тутмакхийн инзаре мохь. ДIанехъа, дIанехъа, букъа тIехъара. Елец станцина тIехъахула, хуьлйелла кIайн дохк, хир а хаьдда, суждане йуьйжира. Текхарг санна, сийначу стиглахула хуьлдина шен дегI а сеттош, цIийх дуьзначу Асвадан деган дуьрста ондда схъа а лоцуш, тIе-кIелкхийтира бос байна дохк. ИндагIех кхерайелла чов хилла ча санна, йуьхъанца, цец-акъ а йаьлла лаьттина, йуха, йу тоьхна дегIан меже санна, лазаро Iовжийна чов лечкъош, дIаволавелира. Хинца цIийх дуьзна шен дегI шийлачу хи чохь керчош, цхъана варшан кIажахь сецира иза. Гонаха цхъа а садолу хIума йацара. Гуьйренан доцца де а дерзийна, лаьтпачу толана тIехула шен, цIазам санна цIарула-цIен долу дашо дегI гIорийна, гIовгIа гIаттийна, шашна йуккъехула охъадедда догIу Обь, букъ а тоьхна, дIахIоьгтира. Хъаннийн хьийкъина стоьмаш чуберзо арадаьлла Iалам, Iадийна, лаьттара. Бердашца гуо а бина Iаш болу салтий, догIмаш а нисдеш, хьалагIевттира.

Вохна хеталора Усайра. Хинца, дийца ца оьшуш, кхийтира и шиь. И шиь вовшашка хьобжура, бляьрг-неглар ца тухуш. Тлаккха, схьакхетта малх а ца гуш.

– Асвад, ган йобгІна ца хилла-кх вайна ДегІаста! – аьлла, автоматан йехк хийцира Висхас. – Эццахь, цкъа а эр доцу дош, ца хууш, шен багара доьжча, чов хилла дархо санна, сица цхьаьна дІаййна, шовкъ къамкъаргехула, къа-бала а балхош, охьаІенара. – Цхьа тІеххийза йоІ йисна сан, Асвад, цІахь. Хьох долу эхь-бехк Дала лорийла! Соьга йобгІур йу ша аьлла, дош а делла, йисна!..

– Хьан цу йоІана гатлуш долу са хьан сингаттамечу бляьргаш чохь гуш ду, – аьлла, велаькежира Асвад. Тлаккха: «Бераллехь берд льцуш ваханчунна, къанвелча, Іаса ца оьшу», – олуш, цхьа кица ду вайнехан. Хаац, къанделча а, вайн карара топ дІайаьлла йац. Бераллехь бердашца йорт йиттийна йоцу дела, ца йобгІна хилла-кх вайна Іаса лело къаналла! – элира Асвада.

Йетта автоматаш совцуш йацара. Эзар шеро къеждина. Къардина. КІаддина. Къемат-де. Бляьргашна хьалха Іаьржа марха. Усайрас, ша охьавоьжча а, дІа ца хобцура пхьобаззайолу топ. Ши бляьрг Асвадана тІера ца боккхура. Къамкъаргехула арагІертара: Іодикайойла хьан, сан доттагІ! Іодикайойла! Бляьргаша гойту, буйнахь детталуш долу хьоза санна, синхийзамечу узамашца тийжаш долу хьан дог. ЦІа а, кхерч, Даймохк а байначунна муххане а хала ду хІара лан! Іодикайойла! Йорт йетташ лелачу хенахь, къаьсттина хьагаме гучудолу хьан ІиндагІ. Іада а дой, дужу когаш кІел. Дуьсу. ДІагоь.

Машен чурьа араиккхина полковник Пивваров, чов хилла ког а текхош, Асвадана генавоццуш вуьйжира. Шен карара автомат охьайиллина, хи мелира цо. Воьжна полковник гина, спецназ чухахкайелира. Лайно гаьннаш а сеттийна, йуьстахо лаьтгачу попана кІелахь Асвад дІатебира. Стиглахула, лубрачу беттасин сица хьесталучу зІаьнарийн асанна тІехула схьакхийтира ІиндагІ. И ІиндагІ, диттийн баххьаш тІехьахула хьулдина шен шийла дегІ а такхийна, баьшна корта уьйуш, угІуш доьлхучу дарцана дуьхьал, хІоз хилла дегІ а карчош, аркъалдуьйжира. Шийлачу мехашца, тийжамечу узамашца малх чубузуш, суьйранна ижуна арадаьллачу цІобкъаломо санна, Асвадан бляьргаша схьалецира дитта кІелахь полковникан Пивваровн лаьтта дуткъа-деха ІиндагІ. Пивваровн гІаддайна... Аьлча а, тІаьххьарлера къахетар дІадаьлла. Дагца чІагІлуш. Къамелаца дарлуш, Пивваровс эккхийтира:

– Хьакхарчий! Со, Сталин царца тІом бина волу! Со, диь шарахь фашисташна дуьхьал тІом бина волу... хІинца со вен гІерташ ду шу?! Сан дахар даима а тІам тІехь чекхдаьлла долу... хІинца со вен гулйелла

йу шу, хьакхарчий?! Со кьу а, бандит вац! Советски армин полковник волчу сан са хинца схьаэца даьхкина шу?! – аьлла, нийсса бага автоматан биргIа йахийтина, лаг тIетаIийра полковнико. Хье, атабелла, дIасабаьржира.

24

Гаттам хьаьшира. Дийна адам эзарнашкахь дара. Чевнаш хилла салтий а, тутмакхаш а, узарш деш, цIийделлачу лай тIехь керчаш бу. Чевнаш хилла тутмакхаш хIор а дийнахь бойуш бара. Чевнаш хилла салтий Елецки станцера схьакхобьхуш бара. Салтий, тIе а хIиттина, лаьтгара. Шийлачу дарцо ца гойтура салтийн бIаьрг-негIарш. Ца гойтура салтийн белакъежарш. Чевнаш йиначу полковникна уллехь Iуьллу капитан велавелира. Салташа капитанна тоьпаш туйхира. Меца кIеза. ЦIийзаш. Леташ. Меца кIеза когах хьаьрчира. Цхьа шийла-шийла малх. Меца. Макхбелла. Салтичо логгах тесначу зIенаца сецочу мокхачу жIаьло, сих-сиха полковникан куьйга тIе муцIар Iуьттуш, хьожа бохура. Да виса! Да виса, хьан дела! Кхин хьежа ницкъ а ца хилла, Ахьйада жIаьла дIатеттира. Цкъа мацах санна. Цкъа мацах. Жима волуш. Кхеран уьйтIахь цхьа кIеза, Ахьйадана марахьерчаш. Хьежарх кIордордоцу сурт. Туьйра санна. Дерриге догадогIу. ДогIа. Можа гали коьрта тIе озадо. Ага. ПIуммагI. Къена Дада. Нана. Цхьа бежа некъ. ХIара-м цу некъа тIехула дIаволало. Ша-а цхьаь... Уллехь цхьа а вац. Цхьа а адам. Доккха хIума дац и, уллехь адам цахилар. Сирла схьакхетта малх бу. ХIара урамехула... Берзина ши ког... ТIехь цхьа майка... Берзина когийн пIелгаш, цхьацанхьа дIадиттина, кIомарш дина ду. Цхьа а ара ца волу. Цхьа а вист ца хуьлу. Цхьа. Даима а цхьа. ЦIа доцуш. Кхерч боцуш. Ков-керт йоцуш. Тхов боцуш. Даима а цхьа. Хинца тIаьхьа ду, кIант. ТIаьхьа ду. Хаза къамел эрна ду. Йуха, ага техкош цхьа зуда йу. Уллехь цхьа стаг ву. Кхин дIанехьа салтий бу. ХIара дIатакхаво. Цхьа шийла узарш довлу кийрара. Цхьаь цхьанна тIе а дазлуш, аьзнаша гIаттаво. Цо, ойланийн кIежтуйсуш, дIайоьллу машенан неI. Меллаша охьавуссу. Куьг четара дIа ца доккхуш, петарийн берте кхочу. Iаьржа бода. Ши ког соцу. Ши куьг тхьуздобьлла, пIелгийн даьIахкаш ийзош, детгалуш ду. Хьаж тIе хьацар кхета. Кийрара са дIадолу. Хинца хаь хьуна... Караваха... Даго хьийхи. ЦIеххьана кIарула-Iаьржачу бодаш-кахула сихха куьг догIу. Хьаж тIе тапча хIоттайо.

– Майор, вист ма хилалахь! – Асвадана уллехь Iуьллучу майоран лерехь сиха цхьа-ши дош олу цхьана салтичо, – Вайшиь цхьана тIамехь хилла ву. Цхьа а дош ца олуш, Iелахь! Хьо вист ца хилахь, дийна вуьсур ву... Вистхилахь, НКВД-ен салташа тоьпаш тухур йу хьуна!..

Iуьллуш ву. Декъаза. Дог меллаша детгалуш ду. Байина салтий буьй-санна цIерпоштанна тIехь схьакхобьхуш бара. Уьш санна, цIерпоштанна

тЕхь схъакхоьхъуш болу байна тутмакхаш, охъакхуьссуш бара. Тутмакхашна гуш дара иза.

– ХIара саннарг хир ду-кх веддачунна! – бохура салташа, когаш лъоцш, тутмакхаш лаьтта кхуьссуш. – Хьовсал кхаьрга! Гой шуна!

Схъалецна, схъакхуьйлуш болу тутмакхаш лерринчу набахтеш чу кхуьссуш бара. И Ia чIогIа шийла дара. Набахти тIанк-аьлла тутмакхех йуьзира. Лазийна Асвад а буйсанна схъавалийра. Асвадан дегI цIийх дуьзна дара. Цхъа бIаьрг сагуш бацара. Балдаш лелхийтина дара. Схъахетарехь, куьйгаш а ду кегдина. Москвара схъабаьхкинчу следовательша, йетгаш, ницкъ бан болийра. Когаш тЕхь латталург бартхатта дIавуьгура. Паттаман Iалашо схъайийца бохуш, хьийзош бара. ШолгIачу буса, суьйранна, ворхI сахьт долуш, неIарш дIайоьллу. Чоьхъабовлу салтий. Къаьркъанаш мийлина бу, бIаьргаш а керчаш. Буйнахь стаммий гIожмаш йу. Белакежа. Йуьхъанца, лерина хьоьжуш, лела. Чевнаш хилла тутмакхаш лаьттагь Iохкура. Араваьккхира майор. Цунна тIаьххье араваьккхира Асвад. ГЕххъа кхетта беттаса дара. Шийлачу сени чухула, хала текхош ши ког болуш, дIавуьгура иза. Гонаха кIохцалган керт йолчу арахь севцира. ХIинца – беттаса цхъа тамашена цIеста. Кийрара са дIадада гIерташ ду. Ма сиха... Ма... ма сихлолахь! ХIинца а хан йу. ХIинца а буйса йац. Бутт къегаш бу. Белакежаш. Лайн тЕхь, дашо зIаьнарийн аса а хецна, бутт белакежаш бу. Собардехь! Сих ма лохъа! ХIинца а буйса тIейан дукха хан йу. И саннарг лелор хир ма дац салташа. И саннарг... Асвада шен багара дуьйлу цIий туйнашца дуу. Салташа тоьпаш туху. Асвадан кхозаделла дахаран га дужу.

25

Арахь, ца карош, дукха бисира тутмакхаш. Хъанна хаьа, тутмакхаш мичахь бара? Йа дийна, йа белла. Ца карийначеран меттана тоьпаш йиттира цабевддачарна. Бевддачеран терахь дIанисдира байинчаьрца. И кехат Москва дIадахьийтира. Царна йукъахь Асвадан цIе а, фамили а йара.

– Асвад, ма дукха хан йаьллера вайшиь ганза! Хьо-м дукха къан ца велла. ХIетахьлерниг ву! – Ваха охъалахвелира. И ма-аьллинехь, Асвад велакъежаш санна, хийтира Вахина. Ткъа Вахига хьоьжу лагеран хъаькамаш, тутмакхаш, салтий, къуй а, Iадийна, лаьтгара. Вахас, голаш тIе а хIоьттина, Асвадан лере а вахана, меллаша къамел дора. Асвадан цIийх буьзначу коьрта тIе куьг хьоькхуш, вехха хиьна Iийра. – Вайшиь ши лулахо ма вара. Цхъаьна. Диканна а, вонна а цхъаьна. Ма зама йара иза! Ахь даима дов дора суна. «Дуьненчу волуш, пийло йуьхь тIе ког баьккхина хилла хьуна», – олура ахь. Вай-н, иштта ирча хетара хьуна хьайн лулахо?! – бохуш, жоп доцу хеттарш деш, хиьна Iара Ваха. Генавоццуш, шен вешин Николайн докъа тIе хиш Iенош, Василий Пивваров Iара

– Мичахь ду и кхахьпа?! – аблла, Вахас дера мохь туйхира. Шайн тапчанех ка а йетташ, КПП чохь мел болу эпсарш шаьш Iачуьра хьалалилхира. Церан букъа тIехьа набахтин хьаькам, вегош, дIахIоьттира.

– Ваха, Iадвитахьа иза! Хьажахьа цуьнга, керла веана ма ву иза. Цунна хIумма а ма ца хьаьара! – бохуш, эпсарша дехарш дора. Мийлинчу къаьркъано церан цIийдина бIаьргаш кхерамца хьоьжура Вахига. – ЭхI-хIай, тхобгара йаблла ледарло... Хьан гергара стаг вуй хиьнехьара, дийна вуьтур ма вара оха!..

И дешнаш багара схьадовллушехь, корта стоьла тIе буйжира.

– Вайна кхин хьаькам карор ву! Ас лохур ву шуна! – элира Вахас. Меллаша лагеран уьйтIа ваьлла, доккха садаьккхина, дIаволавелира. Хьийзош хьоькхучу шийлачу дарцо цуьнан лараш йойура...

ЮСУПХАДЖИЕВА Аза

Цен тай

Керайуккъехъ санна, гуобабккхина лаьттаху лаьмнаша хазийна, дахар тайна Гуьллура сан жима йурт. Йуьрта йуккъехула Бас хи а доггуш, гуондIахьарчу исбаьхьчу Iаламо хаздинчу ламанан исбаьхьчу суьртах мел хъежарх ца Iебара бIаьрг. Суна-м, суо жима йоллушехъ, хIор а лам, баса, маштакх а, Iин, шовданаш а девзара. БIаьстенан зезагаш: тобалкхаш, кIайдаргаш, петIаматаш маца, мичхьа хьаладовлу хаьара. Дуккха а стоьмийн дитташ, кондарш а йевзара суна. Суна шуна довзийта лаьа сайн дахарера цхьа де.

Гуьйранна гIоттучу малхаца гIоттура нана хьала. Цуьнан дукха дара центIехъ деш долу, Бабина а дайна, цейоцу дезарш. Масех Гуьйранна хиллера со ненаца божлахъ, и лохуш, цунна тIаьхьайахча.

Гуьйранна божлахъ дохк хуьлура. Суна мотталуш хиллера-кх, и дохк йу. Сахиллалц бежнаша садеIарах хIоттийна тов дохк тарлуш хиллера суна.

Нанас узучу Зойкас, со шена йуххе гIоьртича, ласттийна суна тоьхначу цIогано Iовжийна бIаьргаш хIинца а дагаоьху, наггахъ, сайн ойланаш бералле дIайахча.

«Йалохьа, чугIохьа, наниниг! ГIуллакх далла йелахьара, иштта хьалхе гIоттур а ма йацара хьо!» – олий, нанас сайна дов дича, чу а йоьдий, дIайуьжура со.

Сай-бодий къаьсташ, наггахъ самайолура со. Цул тIаьхьа кхетта наб къаьсттина мерза а хуьлура. Суна чIогIа чомехъ хетара Гуьйранна молу шура. Нанас, цIий а йой, чу цхьацца бецаш а тосий, молуьitura тхобга, дIамалалаш, дарбане йу шури чохъ йолу хьожайогIу буц, а олуш.

Къаьсттина дика хуьлура шурин берам. Гурахъ кечбора и, Iаьнна олий.

БIаьста, гурахъ а йуьртахъ Гуьйре а, суьйре шийло хуьлура, Iай-м, хьала-охьа а, гIорайора.

Суна аькхе къаьсттина дукхайезара. Аькхе, Беса чохъ луьйчуш, баса-сешкахъ ловзуш, дIайолура.

Бераш бай тIехъ ловзура. Некъа йистехъ цхьа хаза аре йара, йуххе-хула охьадобдуш Бас а долуш.

Цу хенахъ, со хьейелла цIа йеача, нанас олура соьга, йела а къежаш: «ТIаьхьарниг цIа кхеташ, цIа йирзин хьо а, Азар?»

Сан ловзар цхьа башхо дара. Тхо лечкъардигех ловзуш, со дIалачкъа йезаш хилча, со сайн денана йолчу а йоьдура.

Сох уйтIахь бIаьрг кхетташехь, бабас мохь тухура: «Дала йалий-кха хьо, бабин Бунгул! Ахь бешара чIийш деача, ас хьокхам боттур бар-кха, цхьогалан ког санна, цIен а болуш, хьан деда цIа вале». Хазахеташ, со-м дIа ма хьодарий, со дIалачкIа йар диц а лой.

ЧIийш лахьош, хьокхаман, тIобераман а чам дага а тосий, цергех хи хьодура.

Баба-м сан дахаран йовхонех йовхо йара. Бабин ков-керт, беш а хаза дара, сийна бай, кемсийн рагIу, чомехь кегий цIен Iежаш, хохийн саьрамсекхийн хаьснаш а долуш.

Сан а самукIадолура куьрках. Сих-сиха лула-кулара зударий богIура куьркахь хаьжкIаш кхарза. Дуккха а бераш гуллора чуьппалгаш йаа.

Цхьана доккхачу гIалакхца Бебис куьркара чуьппалгаш схьахьокхий, чамица схьаоьций, хьаьжкIашна аьлла охьадаржийначу гатанна тIе охьайухкура, йела а кьежаш, берашка: «хIан, гIоза йаарш, йаа шайна!» – олий.

Баба йолчохь сан кIаьсттина самукIадолург хIума тоьгу чарх, бохча, тукар, тIара, тай-махий дара.

Чарх Бабас ца лелайойтура соьга, жима йу бохуш.

«ХIан, хIара бохча ду хьуна!» – олий, чохь шортта цуьргаш а долуш, бохча лора соьга.

Цуьргех ас сайн тайнигна дуккха бедарш йора.

«Маха охьа ма тасалахь, и дегIаца боду хьуна. ТIаккха валаран сахьт дац». Бабас иштта аьлча, со чIогIа кхералора. ЦIен чиллан тай дара Бабас чIогIа лардеш. Суна хIетахь ца хаьара, цо и ишта лар хIунда до. И хиллера, Бабас йургIа охуш, лелош тай, онда а долуш, механа деза хиларал а сов, эца атта карош а доцуш.

Цуьргашка, тешка а чIогIох йара сан шовкь, чомечу кхачанашкачул а.

ЦIен-ал панбархатан цуьрг дара бохчи чохь. Со Баба йолчу массазза кхочу, керла цуьргаш хуьлура бохчи чохь.

Цуьргийн шорто йара самукIадериг. Ас бабига хоттура: «И цуьрг ас сайн тайнигна дIадахьа мегий?» – олий. Бабас цуьрг дахьа магадора суна, бохча дIахьарчо дезар суна дага а доуьйтуш: «Йиц ма лолахь, бохча дIахьарчо», – олий.

Со дукха самукIадаьлла, цIа йаха арайолуш, суна дагадеа-кха, Бабин цIен тай жимма даккха деза ас аьлла. Сайна Бабас дахьа пурба деллачу цуьрга тIе а хьарчийна, тай, хадо дагахь, куьйга озийра ас. Тай хадалур ду бохург-м аьттехьа а дацара. Чиллан тай чIогIа онда дара.

Тукар бохчи чохь ца карийча, Бабига деха дийзира сан. «ХIун до ахь тукарх?» – аьлла, Баба сехьачу йелира.

Тай даккха хилла ойла сан йаьржира, йухь йагош. «Тукар бохчи чохь хиллехь, Бабига а ца хоттуш, хьора-кх ас и тай», – ойла хьаьдира коьрте.

И тосаделлачу Бабас дов дира суна, цхъана кехат тIе тай а хьарчош, хьо миччахь а хиларх, хьайн куьйгийн доладелахь, йоI, – аьлла.

Со цецелира цо аьллачух. Куьйгийн дола муха до? – Сан ши куьг хIорш ма ду» – аьлла, со цаьрга охьахьаьжира.

Некъан бохалла, цIа йоьдуш, дагара ца долура бабас аьлларг: – «Хьайн куьйгийн доладелахь!»

Болар сихдина, со тхайн чу кхечира. Нана чохь йацара. Жимахйолу йиша йара, маьнгин йисте а хиьна, цхъа чомехь хьожа йеттало, нанас дина ахьаран худар дууш.

Айзан, шен жималле хьаьжна ца Iаш, хабарна чIогIа къена йара. Соьга схъа а хьаьжна, Айзана элира: «Худар даа, чекхдалале, тайнигех а ца ловзуш!»

Цунна йуххе охьалахьелира со, сайн дагахь, со цIа йеана дуккха а хан йолуш санна кеп а хIоттош.

Ас хIоттийна кеп йохийра, йуха а шен къена хиларца Айзана: «Ши куьг дила, хьо охьахаале! Бисмилла а даккха, йуург йаа охьахиьча!» – аьлла, хударх буьзна Iайг бете а хьуш.

И сайга иштта йистхилча, суна цIеххъана дагадеара и аганахь йолуш айса цуьнан худар дIа а диьна, и, йетшура мала бохуш, чехор.

ХIинца чехайойла дацара, хIинца сихха нене дIаэр дара кхуо суна.

Иштта со ойланаш йеш Iаш, нана чуйеара, ков-кертыхь шен гIуллакх а дина.

«Азар, хьуна хьайн цIа хилар диц-м ца деллера? Хьо хье хIунда йеллера? – аьлла, хаттар дира соьга нанас.

«ХIан-хIа, нана, ца дицделлера. Со Баба йолчу йахнера. Цуо чIийш лахьо гIо аьлла, цунна гIо деш, хьейелира со.

Пеша тIехь лаьтгачу наштаран боккхачу йай чу ведар чуьра хи а дуттуш, соьга а хьаьжна, хаьттира нанас:

– Хьуна хIун хилла хьо кхохкийна ма йу? ХIумма а лозуш-м йац хьо?

– ХIан-хIа, йац – аьлла, жоп делира ас.

– Цхъа хIума-м хилла хьуна... Схьадийцал, цхъаь йохийна йа Iанийна йеана хир йу хьо?!

Нана... аьлла, сецна, кхидIа дийца йоьлча, сайн цIен тай новкъахь дайний хиира суна.

ТIаккха и тай а ца хьахош, хаьттир-кха ас нене: «Нана, хьайн шина куьйган доладелахь бохург хIун ду?» – аьлла.

И хьехар хъа дина хьуна? – аьлла, хаьттира нанас.

«Бабас... аьлла, жоп делира ас.

«Цул нийса дина хьехар карор а дац, Азар. Ахь деана цуьрг, Бабига хаьттина, деана дуй?» – кIеда элира нанас.

«Ду. Дера ду», – аьлла, жоп делира ас.

«Бецан хелиг бен дацахь а, цуьна шен да ву хьуна. Хатгаза и схьаэ-ца мегаш дац бохург ду-кха. Хьо кхеттий?! – элира нанас.

«Кхетта» – аьлла, бехкала а йахана, жоп делира ас.

«ХIун хайр хир дара цуьнах, дан ца дайна? – цIечу тех ойла хьовв-зира сан коьрте. МаьркIажа-хан йара, Дада а кхечира балхара чу.

Айзан, йахана, Дадина маракхийтира. Со лаьттара, ойланашка а йаьлла.

Азар, хьо хIумма а лозуш-м йац? – аьлла, хаьттира соьга Дадас.

«Йац»... – аьлла жоп делира ас.

«Сарралц махехь, малхехь уьдуш лелча, цхьаь ца лезча йолий кхуь-нан? – аьлла, жоп делира нанас, Дадина йуург охьайуьллуш. Пешаь йогучу цIере хьовжжучохь набаро эшийра со.

ХIор а Iуьйранна корех чухьовжучу дашочу маьлхан серлонца гIоттура со. Сан нанна а дайна: гIуллакх далла йелахьара, гIоттур а ма йацара.

Нана Iуьйранна чохь ца хуьлара. Божлахь, бежанашка хьожуш йа хесахь хуьлура и хIор а дийнахь.

Дада-м садаьржаш, воьдура балха. Айзан, ша нанас гIаттайаллалц, йижина Iуьллура.

Сихха сайна тIе хIума а йуьйхина, со кетIа йелира. Тийна лаьт-тара со, бIаьрг а ца ойуш. ТIаккха меллаша, бабин кетIа кхачччалц, дIайахара со.

Тай дацара. «Махо дадайна хила а мега» – аьлла, дагатесира суна.

Айса дIабина некь йуханехьа бира, зIарийн кертаца тай дуй а хьо-жуш. Суна ца карийра сайн цIен тай. Сихха чу а йеана, сайн метта хьала а йаьлла, дIайижира со.

Дукха хан йалале нанас мохь туьйхира: «Азар, Айзан, йуьхь йилий, тIе хIума а йухий, схьайола ший а хIума кхалла!

Нанас гIаймакхаш дина шуна, хIинцца моз а кечдийр ду». Ас сих-ха гIаттийра Айзан. Нанас ма-аллара йуьхь-куьг дилина, йишина тIе хIума а йуьйхина, тхойша рагIу кIел схьайеара.

Пешаь йогура, цхьа хаза суйнаш кхуьссуш, цIе. Сан чIогIа лерина хьовжуш Iедал дара цIере.

ЦIерна йуххе диллинчу дечиган хьожа чIогIа тара суна. Схьай-етталучу хьожанца цхьаьна бIаьрг хьовстуш бара, нанас динчу гIаймакхийн барз.

«БисмиллахIрохьманирохIим!» – олуш, нанас тхойшинна хьалха диллира гIаймакхийн шун, моз чохь кад а, гIоза дуийла аш, олуш.

Цхьа вон тата делира тхов тIехь, цхьа хIума тоьхча санна. «Нана, и хIун йу?» – олуш, кхерайелла, хьалаиккхира Айзан.

«Хьайн хIума йаа. ХIумма а йац! Цициг хир ду дитта тIера тхов тIе кхоссаделла, – элира нанас.

Йуха цхьа тамашена, хьарчийна горгам санна, тхуна хьалха, бай тIе цхьа хIума охьайуьйжира.

Нана цунна тIе йахара, и хIун йу хьажа.

И кхокха хиллера, тIомах тай а хьаьрчина, гIорасиз а хилла, охьабожна.

«Белла ма бала хьо, ма ницкъ бина-кх хьуна хIокху тайнан хелиго, – аьлла, хьаьстира нанас кхокха.

Тай олуш хезча, со кхокханна тIе йахара.

Суна гушдерг цIен тай дара, селхана новкъахь ас дожийна долу.

«Цхьаь хир ву-кх, тайнан хелиг дIа а кхоьссина, хьо бале лаьцнарг», – аьлла, нана тай схьадаста йолайелира.

Ца совцура сан бIаьрхиш, кхокханах къахеташ, суо бехке а хеташ.

«Йалолахь сихха, йелха а ца йоблхуш, тай хадо тукар схьадалахь! Дика хьаха ду, хIара циган кара ца бахана, – элира нанас.

Со тукар дан дIахьаьдира. «Тукар, тукар...» – бохуш, сайна и мичахь ду сихха дагадаийта гIертара со.

Ас сихха схьадеара тукар. ТIомах хьаьрчина цIен чиллан тай тукарца хада а дина, нанас паргIатбаьккхира кхокха.

«Азар, йалолахь, диканиг, чIобна чуьра канахь кIа да кхунна!» – нанас аьлча, дукха чехка йахана, кIа а деара, цхьа пхьегIи чохь хи а диллира кхокханна улле.

«Цкъа а арахь охьакхисса мегар ма дац теш, месаш. Бехкбоцчу олхазаршна иштта бале ма долу нехан оьзда цахилар» – элира нанас.

«Нана, Нана! ЦIен тай ма ду кхуьнах хьаьрчинарг... «БIаьргех Iена хиш совца ца лора соьга, мел совцо гIертарх.

Сайн тай а девзина, холчухIобттинчу суна дагатесира: «ХIара тай хьарчар а со бахьанехь дуй хаахь, сан нана ма холчухIуттур йу-кха», – аьлла.

Вуьшта а, сан холчуйалар гучу нанас, сих-сиха олура: «ХIинца дIагIур бу гули, са а даьIна».

Кхокха, тайнах паргIат а баьлла, кIа а диьна, тIема а баьлла, дIабахара.

И тай хьенан ду цахуучу нанас: «ХIан, Азар, хьайн тайнигна коч тоьгур ахь кхуьнца. Хьуна тай дохьуш беана хилла-кх и гули!» – аьлла, соьга схьакховдийра чиллан цIен тай. Ас ненера цIен тай схьайцира, амма цуьнца сайн тайнигна коч-м ца тийгира.

Гуьйре

И дара исбаьхьчу Iаламан суьртах къасталурийоцчу, лаьмнийн басешкахь Iуьллучу жимачу ЭгIаштахь.

Блаьстенан йуьххьехь нана а, да а дара картолаш дIайуьйш... Йуьйриг а йара цхьа Гарманан аре.

Со а, сан йиша а цхьацца картол хорша таса хIоттийнера. Кладлой, сих-сиха со охьахуура, ткьа йиша, сол жима йоллушехь, картол хорша тосуш хуьлура.

Суна нанас дов дора: «Г'атта м'аса, мало йинчо картол йуур йац!» – бохуш. «Дера, т'аккха-м гуллакхаш дика хир дац сан!» – олуш, сайн дагахь, со г'ло дан д'ах'луттура...

Дас олура, вела а луш: «Картолаш д'айу'йш г'ло динчу'нга чх'аь-вригаш лах'айойтур йац».

– Чх'аьвригаш мичара лах'о йезар йу, дада? – хоттура ас. «У'ш йара х'уна х'инца суна о'шуш!» – олий, дукха м'аса картолаш д'айу'йш, ас г'ло дора.

Сарахь, довла а дев'лла, керта довлуш, дадас олура: «Картолийн х'алхара ши могл'а Малижин, Мархин а бу».

Марха кхоссало, самук'адолий, шена цх'а доккха х'лума делча санна.

– Гурахь, картолаш маса кийла йу х'аьжжина, сов'лат дийр ду дадас, – олу цо.

– Муха сов'лат? – хоттура ас.

– Иштта сов'лат... Малижас цх'а могл'а, Мархас шен могл'а, асар а деш, гу а беш, чх'аьвригаш сх'алах'ош, лелайах'...

– Маг'арера цх'а кийла картолал сов лах'ийначунна, дашо х'лума о'цур йу.

Йуха а Мархас, мохь а тухуш, шен самук'адалар гойту, ша толам баьккхича санна.

Хан-м х'аьдда йо'бдура... Цх'а де а ца долу'йттура Малижас беша ца йолуш. Шен могл'а ц'анбина йаьлча а ца л'аш, Мархин маг'арехь а дан дезарг дора Малижас.

Марха а, Малижа а ишколехь до'шуш йара. Марха лу'йранна йара, т'к'а Малижа делк'ал т'аьх'а йара.

К'аьсттина Мархас гатдора са, лу'йранна ша беша йала ца кху'бу дела.

Ша ишколе д'айо'бдуш нене олура Мархас: «Нана, ахь сан могл'анна асар дийр дуй, гу бийр буй?» – олий.

Шина йишин могл'арш-м геннара к'аьсташ дара, х'ийк'бина хиларна, айделла.

Текхечира картол сх'алах'о токхе гу'йре.

Бакк'ал а дашо йеара гу'йре шина йишина.

Дас к'инх'егамхойн маг'арш сх'ааьк'ира, шина йо'ла картолаш лах'ош г'ло а деш. Цх'а тамашена х'ийк'бина йара шина маг'арера картолаш. Х'лор а маг'арера – цх'ацца гали.

Т'к'а Малижас «Токхе гу'йре» – ц'е а йолуш хиллачу гайтаман к'овсамехь х'алхара меттиг а йаькк'хира. Кийланашкахь сов'девллачу хас-стоьмийн, стоьмийн а к'аьсторехь Малижас к'овсаме йаьх'начу цх'ана тускаран бара и толам. Ши кийла ах кийла а йара цу чу'ра цх'ацца картол. Т'к'а гу'йре бакк'ал а дашо йеанера Малижина а, Мархина а.

Дас ша аьлларг кхочушдира, шина йишина дашо ч'агарш а эцна...

Наьрсийн рецепт

Даима а хьеший лаьтгачу хлусамехь мукъа хан йанне а йацара шина несан.

Цхъана дийнахь, пхьеглаш йила схьагулейш, жимахйолчу несо хотту-кх шен йоккхажйолчу кхине: «Хлокху наьрсах хлун до? – олий.

– Хлун дийр ду цуьнах, ша аттана дладахьа кечдинчу ведар чу ца кхоссахь? Атто йуур йара и-м» – олу кхино.

И аларх а ца тешаш, жимахйолчу несо диларийн ведар чу кхуссу-кх наьрс.

Цхъа хан йаьлча, марнана йоглу-кх куьркан ца чу, диларийн ведар дладахьа.

Ведар чуьра и наьрс а гой, наьрс ведарчу кхоьссинарг мила ву олий, хотту-кх, ша резацахилар а гойтуш.

Марнана наьрс схъа а оьций, хи а кхорзий, охьайуьллу.

Тейоглу суьйре... Йуха а марнана наьрс го-кха, аттана дала гулдинчу дуьзначу ведар чохь. Наьрс схъа а оьций, хи а кхорзий, хеда а йой, бошхепяхь стоьла те охьайуьллу-кха цо. Сарахь марда а ца воглу, дагахь а доцу хьаша а валош. Бежнашка а хьаьжна, марнана а чуйоглу. Хйит-аьлла чохь хьийзаш ши нус а хуьлу, хьошалла деш.

Йууш, молуш, хилларг, лелларг дерриг а дийцина бевлча, хьешо хотту-кх: «Ма члогла чомехь йара-кх и наьрс. И хи чу йоблиларг муьлха йара шух?» – олий.

Марнана, шен несаршна оьглазйахна йолчу, жоп ло-кх: – Цуьнан рецепт сан шина несо дуьйцуьр ду хьуна, – олий...

ХАЯУРИ ИНГА

Со йоккхахила де

Кху дуьненан букъа тӀехь сол чӀога сихха доккха хила лууш бер хила а хиллий-те аллал, чӀога бара сан лаам йоккха хила. Сайн бераллин мур бахбелча санна хетара суна. Со сиха йара йоккха хила. Деша йаха, балха йаха, дуьне довза а. Доцца дийцийча, йаха сиха йаракх, суо ца йехаш йисарна кхоьруш санна. Сихо йара сан дегӀаца, леларца а, сица а. Тахана а соьца йиса а йисна и.

Сан нийсархоша даим а сатуьйсур а бӀаьсте а, аьхке а йаре. Ткъа ас даим а сатуьйсург йара гуьйре. И йара сан синна уггаре гергара а, хьоме а.

Цкъадолчунна, чӀога товра сан дагна гурахь хийцалуш долчу Иламан амат. Гутгар а хаза йогура машанан гуьйре. Олхазарш бовхачу махка Ia даккха новкъадовлура. ХӀор а шарахь, тхан керта тӀехула маситта гуо а боккхуш, йоьдура гӀаргулийн жут. Сайн жимачу куьйгаца лаба а йой, йехха лаьтгара со, стигала а хьоьжуш, цара дӀаолучу иллига ла а дугӀуш. И дара шатайпа мукъам а болуш, цхьа башха илли, хьуна хьайн коьртехь йуй а ца хиьна ойланаш а гӀиттош. Ткъа ца хууш, и гӀаргулийн жут ца гуш, йа и сан дагна тайна илли а ца хезаш со йисахь – и шо дайна хетара суна. Айса новкъа ца йахахь, шайн кхача йезачу махка, тилӀелла, и гӀаргулеш дӀа цакхачарна кхоьруш санна.

Шолга-делахь, товбецан бетган тӀаьххьарчу деношкахь дара со йина де.

И дара ас даим а лардеш. Дацара цкъа а совгӀаташка сатуьйсус-м, сайн кхин цхьа шо дузарх чӀога самукъадолура-кх. Ткъа шолгачу дийнахь, хьан маса шо ду аьлла хаьттича, сайн дуьзинчу шеран терахь а ца олуш, доладеллачу шеран терахь олура ас. Итт шо делахь – цхьайтталга шо ду олура, шийтта шо кхаьчнехь – кхойтталга шо, иштта кхидӀа а.

Цу шарахь сан дейтта шо кхечира. Пхийтталга шо дара-кх. Со иссалгачу классехь доьшуш йара. Эххар а йоккха хили-кх со бохуш, ког лаьтгахь ца кхеташ, самукъане дара сан лелар а, болар а. Нийсархошца вовшахкхетар, цхьацца къайленаш а йуьйцуш, чекхдолура. Ловзарш дитинера оха хӀинца. Тхо кхиьна догу мехкарий ма дарий.

Гуьйренан тӀаьххьара денош сингаттаме даьхкира. Арахь, саца а ца соцуш, йочанаш, ткьорш а йара. Арахь а, чохь а самукъане дацара. ХӀор суьйранна аьлча санна, тхоьгахь вовшахкхетара лулара божарий. Тхан да волчу богура уьш, шайн сингаттаме ойланаш йийца. Цу шарахь уьш сингаттаме йара, схьахетарехь, воккхачун а, жимачун а. Уьш бехха Iара телевизоре а хьоьжуш, керланашка ладугӀуш. Церан къамелашкахь сихсиха хезара тӀом олуш.

«Том баларна кхерам бу», – олура цара.

«ХІун дийр ду? Мича гІур ву? Мича эkkхар ву?» – бохуш, вовшашка хьовсура уьш тІаккха. И вовшашка хьажар а дара церан гІайгІане.

Цхьана Іуьйранна, чохь цхьацца дан дезарш деш со йолуш, цхьамма, теттина, чукхоьссича санна, чувеара девешин кІант. Тхойша цхьана хен-нара, цхьана классехь доьшуш а дара. ЧогІа самукьадаьлла вара и. Со Іадийна йисира, цуьнан дог-ойла сел тІомайаьккхинарг хІун ду ца хууш.

– Том баьлла! Вайна тІом баьлла! – бохуш, цхьа шатайпа хелхар дан волавелира иза.

Со цо лелочух кхеташ йацара, и баккьал а хазахеташ ву, йа тиларчу вахна, ца хууш.

– Іовдал, хьан стенах самукьадаьлла? Ловзар-м дац вайна деьнарг? Том баьлла бохуш вац хьо? – аьлла, хаьттира ас, мохь а хьокхуш.

– Боху! Том баьлла! Ура! – бохуш, хьераваьлла стаг санна, тІараш детта волавелира, шен хелхар а ца сацош.

– Том балар хазахета бахьана ду ткьа? Хьо-м ван а ву Іовдал! – аьлла, дера йистхилира со шиче.

– Хьо йоІ йу, цундела хьо кхетар йац. Вайна тІом киношкахь бен ца гина, ткьа хІинца шадерриг а хьайн бІаьргашца гур ду. ДІа ойла йехьа, танканаш, тІеман кеманаш, автоматаш, пулеметаш. Баккьал а болу тІом. Эскарш. Шадерриге а гур ма ду хІинца! – элира, самукьадаьлла, коьрта-чух ца кхетачу Муслима.

Собга и кхаь баьккхина, и аравелира, шен хелхар ца сацош. Ткьа со йисира, айса деш хилларг дага а ца догІуш. Цхьа тамашена йара сан ойланаш, мичахьара йуьйлало а, чаккхе мичахь йу а ца хууш. Со дика кхетара, тІом дика хІума цахиларх, адамашна хайр цо цадарах а.

Сайн нана йолчу, кухни чу, йахара со. **Герми** (горгам) карахь йолуш, пхьегІаш йуьлуш йара и. Бос а байна, воехна, суна тІаьххье чохьхавелира тхан да а.

– Соьлжа-ГІала эскар чутеттина. Вайн махкахь тІом баьлла, – аьлла, ойлане гІанта тІе лахвелира и. Собга схьахьаьжначу дадин бІаьргаш чохь дуьххьара гира суна цкьа а гина боцу сингаттам.

– Бакь дуй-те? – аьлла, хаьттира нанас.

– Дера ду. ГІалара цІа кхаьчна вайн лулахо Асхьаб. Ирча сурт ду, бохуш, дийцира цо собга. Нехан хІусамаш йохийна, адамаш дайина. Къизалла йу-кх. Адамийн къизалла, – элира дадас.

– Дела орцахволийла вайна! – аьлла, шен карарчу горгамца бІаьрхиш дІадохуш, лаьттара нана. Цхьа тамашена доьхна дара и шиь.

Уьш къамелаш дан а буьтуш, со дехьарчу цІа чу йелира. Сан бІаьргашна дуьхьал лаьттара тІамах лаьцна мел гина кино а, мел йешна киншка а. БІарлагІийн суьрташкахь гуш дара тІеман ирча сурт. ГІан ду-те, йа баккьал а бакь ду-те, бохуш, хьийзара коьрте ойланаш, шийла дарц санна.

Іаьнан кхо бутт чекхбелира, «лазийна, вийна, карош вац», – боху ин-

заре хаамаш хезаш. Глалахь тIом бара! Глала эрчайабккхинера. Керланашка ладугIуш, Соьлжа-Галара репортажаш ларйора. Дагна лан хала дара схьа мел хезарг, схьагуш мел дерг а.

Адам кIадделлера, хIобттинера. ТIом чекхбаларе сатуьйсура. Ма чIогIа сатуьйсура.

Буммата тIом схьа ца кхаьчнехь а, кест-кеста йуьрта тIехула хыйзачу кеманаша а, вертолеташа а сапаргIат ца дуьтура адам. Геннахь лелхачу бомбанийн инзаре йоккха гIовгIа даим а схьахезара. Махкара тIом бицболуьйтуш, цхьа а мIаьрго ца йогIура. Пера хIума дIа а йабккхина, маьрша вуьжущ цхьа а вацара. И хиллера маьршачу дахаран башхалла. Муьлххачу а мIаьргонехь, парт-аблла хьалагIаьттина, аравада кийчча вара жима а, воккха а. Маьршачу, ирсечу дахаран чам хиьнера хIоранна а. Ткьа ирс, хьо цунах ваьлча бен, хьайгахь и хиллий ца хууш хIума хиллера.

«Кхане хIун дохьуш йогIу-те» бохуш, дара хIор а де. Южалло кхана мила къаставо-те?» бохуш, ойланаш хыйзара коьрте.

Довха даьхкира и бIаьстенан хьалхара денош. Со йехха Iара рагIу кIелахь а, бешахь а цу деношкахь. РагIу кIелахь чIегIардигаша буьйци-на бен бара. ХIор а бIаьста уьш цIа доьрзура. Лерина шайн бен а тобой, чIир-чIир деш, хаза Iара уьш. Массеран а самукьадолура уьш цIадирзича. Кхин гур дуй-те шу суна, чIегIардигаш? Кхин гур йуй-те шуна со? Дага-оьхура, нанас сан вешига шина нIаьнина урс а хьокхуйтий, суьйранна уьш дIа а тосий, ахаран а, деман а галнаш йой, массо а пхьор даа стоь-лана гонаха гулдалар. Бегашца хилларш, хиндерш а дуьйцуш, мерза а, маьрша а йабккхина хан дагаоьхура. ХIинца, цхьа гIан санна, хетара и маьрша зама. Цхьа хаза гIан.

Цу муьрехь уггаре а хала йара буьйсана. Йуьртахь ток йацара. Мехкадаьттан чиркхаш а латадой Iара тхо, наб кхетталц, Iуьйрене сатуьйсуш.

Тхо массо а арадовда кийча дара, тIом йуьрта чу багIахь. Йалх цIа дехьа вехаш волчу девешин цIийна бухахь ларма йара. Цкъацкъа цу чохь хан йоккхура оха, кеманаш йуьртана тIехула хыйза дуьйладелча. Кеманаш дIадахча, меллаша ара а довлий, лерина гондIахула хьобжу-ра, бомба кхетта меттигаш лобхуш.

Йеха буьйса чекхийелира, лелхачу бомбанийн гIовгIане ладобIуш. Iуьйре тийна йара. Тхуна йицIала кхийна тийналла йара-кх. ХIинца ма тамашена а хетара и. «ХIун дохьуш йеана-те хьо тахане?» – бохуш, йара сингаттаме ойла. Чохь а йара тийналла. Цхьа а вацара хезаш: воьлуш, бегаш беш, йа ур-атталла вистхуьлуш хезаш а.

ЦIеххьана, йурт Iадош, цхьа ирча кеманаш хьобвзира стиглахь. Сан маьрша гIаргIулийн стигал дIалаьцна, тIеман кеманаш хьобвзира. Хиллачух тхо кхета а ца кхуьуш, бен дIа а доцуш, бомбанаш чухийцира кеманаша. Лергаш кьордеш, гIовгIа хIобттира. ДIахьабжча гуш дара: йуьрта йуккьехь кIур а, гам а догу цIенош.

– Арадовла! Арадовла! – аблла, чуиккхира дада.

– Йурт йагош йу! Катоххий, ларми чу довла! – бохуш, мохь бетгара дадас. Тхоьга арадовда а аьлла, ша кхай чу вахара дада, бежнаш а, уьстагий а арахеца.

Карахь хЛумма а йоцуш, тЛехь-когахь хЛун йу ца хууш, лулахойн керташна йуххецула тхо девдда доьлхуш, сайн берзина ши ког гира суна. Йуха а йирзина, сайн кога муьлхха а мачаш йухур ас аьлла, со тхайн кертана улле кхоччушехь, дуьхьал чохь Iашболчу лулахойн керта кхетгачу бомбано Iада а йина, ког кхийрах (тIулг) а кхеташ, со лаьтта йуьйжира. Сан бIаьргашкара, ца совцуш, хиш дара оьхуш. Сайн чу а йахана, пешах букь тоьхна, йохйала чоIа лабара суна. Ткьа тхайн керта йаха йиш цахиларх кхийти со. ЧоIа кхераме дара. Вертолетийн а, кеманийн а шакаре гIовIа, дегато латта, хьайбанийн Iехар а, бомбанийн лелхар лерса кьордеш, – кьемат-де дара хIоьттинарг. Дуьне духуш, гур ду бохуш, дуьйцуш хезна кьемат-де дара-кх хIоьттинарг. Адамаша адамашна хIоттийна кьемат-де.

Когаш Iуьйра, йоьлхуш, дIакхечи со девешин керта. Ларми чу йала ши-кхо гIулч йиснера, суна хьалха, цьхамма канашкахь схьакхисина тIулгаш санна, геригаш охьаэгча. Лулахойн керта кхетгачу бомбин тулгено, чIешалг санна аййина, цийнан пенах туьйхира. Аьтту пхьарс а, ког а багош, геригаш кхийтира сох. Мела ций хьаьдира. Бешара схьахьаьдда воIгучу Муслима шийла мохь туьхийра:

– Орца дала! Ийман лазийна! Ийман йийна! Орца дала!

Муслима, сан пхьарс шен белшах а тесна, ларми чу такхийра со. Девашас, чуьра шаршу а йеана, геригаш йетттайелла пхьарс а, ког дIабихкира. Лаьтта тиссинчу тишачу тужуркашна а, кетаршна а тЛехь Iуьллурасо. Сан йуьхь тIе шийла хи хьоькхуш, воьлхуш Iаш вара Муслим, сацабейша хIара тIом, чекхдалиийтийша хIара кьемат-де бохуш, сих-сиха пхьуьйшаца шен бIаьргаш дакьош. Цуьнца цхьаьна йоьлхуш со а йара. Амма йацара, дегIан меженаш лазийна аьлла-м. Сан са дара-кх лазийнарг, масо а лазам бицбеш. Сан дог дара-кх йоьрзуриоцучу чевно лаьцна.

Цхьа ахсахьт хан йалале, керта трактор йеара, тIаьхьатесна лафет йолуш. Тхо массо а цу тIе хьаладевлера. Тхайн йурт а йуьтуш, тхо дара-кх Iожаллах довдуш... Деккьа тхайн синош довдийна, карахь мисаран меххал хЛумма а доцуш.

Трактор дIайолайелира.

Со гIийла хьоьжура сийна цIе йаьлла йогучу, суо йина а, кхиьна а йолчу йуьрте. Сан уггаре а хаза, ирсе денош хилла йурт. И йогуш йара хеназа сан а, сан нийсархойн а синош кьеждан беанчу тIеман цIергахь. Цуьнца догуш дара адамаша хьанала кьахьегна латта, цIенош. Адамийн гIишлош, адамийн сатийсамаш. Богуш бара адамийн кхолламаш. Сан бералла а йара йогуш. Кхин цкьа а суна гурйоцу сан самукьане, сан зевне, сан ирсе бералла.

Гочдарш

ДУГРИЧИЛОВ Мургуз

ТӀаьхӀарлера гӀазот

1877 шарах лӀаьцна дийцар

II-гIа дакъа

(Йуьхь йеша «Орга» №3 (2021), №1-3 (2022))

ТангIалкх

Хьалхара корта

ТӀаьхӀарлера гIап ларйархой. ПарламентӀераш. Полковник Чемберан зуда а, йоI а. Крайновскийн дуь. Лорис-Меликовн четар чохь.

Нийсса ши бутт дIабаьллера, хаамийн цIераш даккъаш тIехь латийначул тIаьхьа. Ткъа машаре боцчу кIуьран къаьхьа садеIаро Дагестанан йерриге кIошташкахь джихIадан байракхаш айбийтира. ГӀазот кхайкхочарна майрра тIаьхьаIоьттина халкъ, и дIадолийначийн къайлаха Iалашонаш ца хууш, шен кIентийн цIий Iенош дара.

Хаамбаран цIераш Iаламат дукха, Iаламат дера хиларна, уьш тIаьхьара а цхьана йоккха летгачу цIаре йирзина, цу цIергахь хIинцале йаьгнера Башла, Кутиша, ЯнгIикент, Дювек, TилитIла, ЦIадахьар, Кумух...

Йиснарг йеккъа цхьа СогIратIла йара.

Дагестанан массо маъНе гӀазотан тIаме кхойкхуш геланчаш дIахьийсош йолу имаман резиденци цуьнан тIаьхӀарлера туш хилира. Кхуза, СогIратIла, шайн бIаьхошца схьавеара цIадахьаройн НикIа-къеда, Ахтара Геза-Ахьмад, Кумухера Iабдулмеджид а.

Шен бIоца кхуза веара Нохчийчоьнан догмайра имам Iаьлбаг-хьаьжа а.

Дагестанехь Iаьлбаг-хьаьжин гIаттам олуш болу хиламаш цуьнгара дIабуьйлабеллера. ХьажцIа вахана, йухавогуш, Стамбулехь иза цхьаьнакхеттера Шемалан кIантаца Геза-Махьмица. Цо тешийра Iаьлбаг-хьаьжа Россица болчу тIамехь туркой тоьлур хиларх, церан иэшалурбоцуш ницкъ хиларх, кестта цара Нохчийчоь а, Дагестан а паччахьан олаллах паргIатйоккхур йу бохуш, дийцина... «Ткъа Росси иэшаран сахьт гергадало, – бохура Геза-Махьмас, – гIовтто беза нохчий а, дагестанхой а».

Даймахка йухавирзинчу Гаьлбаг-Хьяьжас царга а, вукхьарга а Дахайитира Шемалан кАнтаца шен хилла кьамел, Турцис гАттамхошна дешиций, герзаций го дийр ду бохург а дийцира. Уггар хьалха нохчий гЕвттира. Йуьхьанца гАттам шуьйра Дасабаьржира. Теркан областера гАлагАзкхий шайн станицашкара Дабахара. Некьаш тЕхь даХиттийнера гАролаш а, дуьхьалонаш а. Инарладьютантан Свистуновн кхайкхам бан дийзира Нохчийчуьра бахархошка: «Шу, тешамца муьтАхь хилларш, кхузахь паччахьо тЕчАгГвина куьйгаллехь волчу ас шайна тЕдиллинарг дан мадеззара кхочушдан декхарехь ду. Ткьа хИнца лаьмнашкахь зуламхой гучубевлла. Вайн областехула Дасалела дуккха эпсарш, чиновникаш. Некьаш тЕхула лела тайп-тайпана транспорташ, телеграфехула Дасадохуьйту омранаш. Цундела ас шуна тЕдуьллу: Грознера Да Владикавказе кхаччалц шайн йарташна дуьхьал, Соьлжа хин аьрру бердаца болу боккха неккьий, телеграфан зЕ а йуьззина Алашйар. Суна теша лаьа, аш и омра кхочушдийр хиларх».

Амма цуьнан дегайовхо кхочуш хир йац. 1877-чу шеран оханан беттан 22-чу дийнахь Гаьлбаг-хьяьжин кхо эзар гАттамхо Майртуьпахь шайн дуьххьарлерчу тАм тЕ хУьттур бу паччахьан эскаршна дуьхьал. Сийлахьчу Эло Михаила телеграфехула хаам бийр бу Балканашкахь волчу Александр II-чуьнга: «Теркан областера хиламаш ца моьтгучу агГор боьрзуш бу Нохчмахкара а, Аьккхийчуьра а бахархой карзахбахарехь. ТАьххьара хиллачу хаамаша гойту, царна массо а кепара дуьхьало йан йезаш хилар... и ца дахь, Теркаца болчу бахархойн маьршачу дахарна боккха кхерам хир бу». Цул тАьхьа дий де Дадаьлча, оханан беттан 24-чу дийнахь, цо шолгА депеша а даХьяжор йу: «...лаьмнашкара бахархойн карзахалла йуьззина сацалур йу бохург бакьдац, и гуллакх боккхачу гАттаме дала тарло. Цуьнца цхьаьна Анатолахь баккхий кхиамаш хилийтархьама, Кавказера эскарин ницкь тЕбуза беза гАшсалтийн дивизица. 40-гА дивизи йоуьйтург хиларе ладобГна Iен мегар дуй тхо? И сихха схьайайтар мелла а сиха хила деза, мобилизаци йаре а ца хьобжуш.»

Сийлахь Эла кхьорург хилира: май бутт йуккье боьдуш гАьттира Салавати а, Гумбет а. Эло Нахашидзес лаьттаца ДАшарйира Артлух а, Данух а йарташ, ткьа Лорис-Меликовс тЕдиллира Свистуновна Аймакх а, БуртГунай хАллакйар, цунах кхечу йарташна масал хилийта. Амма оцу «масало» мелхо а айира халкьан оьГазло, кхин тЕ а марсайехира карзахаллаш; хУтосург беттан 30-3I деношкахь гАттам Даболабелера Дидохь. Цунна дуьхьал хьяжийра Дагестански ламанан полк, артиллерин бригадин ламанан батареян 6-гА взвод, Апшеронски полкан I-ра батальон а. Ткьа царна гоьнна Кахетера схьакхьачу полковнико Ширванидзес артиллерин царца йохийра

Асах эвл. Хъаьттан беттан 29-чу дийнахь гIаттам Гергебиле а кхечира.

Іаьлбаг-хъаьжех йобзна йаккхий дегайовхонаш йара халкъан, амма цъхана а кепара кхиамаш ца хуьлура цуьнан.

И кхиамаш цахиларо валийра Іаьлбаг-хъаьжа СогІратла, полковнико Батъяновс эшийна шен бІо дІасабаьржинчул тІаьхъа.

Уьш берриге а (Іехабелларш а, Іехийнарш а) Хондо-Меэр ломан дукъ тІехь гулбелира, билггал цъха къастам хила безаш болчу тасадаларехь йа толам баккха, йа шайн тІаьххарлерчу гІопан херцаршна кІел Іожалла тІеэца дагахь. Цул хьалха гІаттамхоша хІаллакдира шаьш Іалашдеш долу йалташ, докъарш, ворданаш, йагийра шайн кегий кІотарш, дохийра тІеш а, царах мостагІчуьнга пайда ца эцийтархъама. Ткъа Лорис-Меликовс, шен полкаш СогІратІлана ша тІейалош, керла некъаш дохура, йуькъа хьаннаш хьобкхуш, гондахъара меттигаш йерзина йохура. Тіаккха, эххар а, Тити-гараг лома тІехь чІагІвелира. ГІаттамхошна го цуьнан четар, ламанан йаккхий тоьпаш. Уьш тІейерзийна йу Хондо-Меэрна. Уьш цъха кегий хета. Даг чу кхерам а ца тосу цара.

ГІопан барол тІера чу а кхевдина, леррина тІе бІаьрг боьгІна, басехула хъала хала богІучу парламентёрашка НикІа-хъаьжа хьобжуш Іен цъха сахьт хан йу. Кхузахь бІеннаш гІаттамхой бу, шаьш сихаллехь кегийнчу чІагІонна тІехъа хьулбелла Іаш.

– ВаллахІ, Мохьмад-хъаьжа, царах цъаь-м вевза суна! – цІехъхана мохь болу НикІа-хъаьжин, шегара топ хъалагІертачарна тІе а хъажош.

– ДІогарниг! КІайн куй берг! Иза Канталов Ибалав ву!

– Байракхца верг, хетарехь, оьрсийн эпсар ву, – кхоьлина олу Хурша.

– КхоалгІаниг мила ву ткъа?

– Йамартхо а, дин доьхкинарг а! – цергашна йуккъехула боху НикІа-хъаьжас, цунна тІехьобжучуьра дІа а ца воьрзуш.

– Уьш кхуза стенна богІу? Вайх шаьш цакхерар гайта гІерта-те? – ойлане вахана, хобьтту имамо, ша-шега хаттар деш санна.

– Карадуьйла ала, богІу, – туй кхуссу Хурша.

– Шемал а вахана йийсаре, – шен ойланаш а хозуьйтуш олу Іали-Мохьмада. – ХІета, и-м изъхе хІума а ма дац. Цара, аьтта, тІекІелбоккхур бу хІара лам.

– Ахь хІун до, кхера-м ца велла хьо, векал? – кхерамтасаран гІоргІачу озехь сацаво иза НикІа-хъаьжас.

– ХІан-хІа, кхера ца велла. Къуръано бохург дагадеанера суна: «Ткъа уьш машарна тІебагІахь, хьо цуьнгахъа хила, хьайн болх АллахІна тІе а биллий», – къамел дІахьовзош, жоп ло Іали-Мохьмада.

Цунна тІе воьгІу Хурш. Цуьнан йуьхьдуьхьал а хьобжуш, цІехъхана къежбелла чо схьабоккху цо векалан Іаьржачу можа йуккъера.

– Ахь хІун до?! – цІогІа туху Іали-Мохьмада.

– ХIара чо бахъанехъ, хъан кIайн маж йу алар нийса хир дуй? – хотту цуьнга Хурша.

– Дац, – олий, жоп ло Iали-Мохъмада.

– ХIокху кеппара Къуръанна йуккъера дешнаш схъадохуш ву-кх хьо. Хъайга кIиллолла йоьссинехъ, можан дисна чохъш бух а дахий, коьрта йовлакх а тиллий, эвла, зударшна йуккъе, дIагIо хьо.

Iали-Мохъмад Iаббасна чухахкало:

– Хьо вацара ткъа тхо тIамна гIиттошверг?! ГIеза-Махъмегара даьхкина кехаташ дIаса а лестош, йарташкахула лелларг хьо вацара?! Турцис Росси эшор йу баьхнарг хьо вацара? Ши бутт бу вай тIом беш долу! Йерриг Дагестан йогуш йу. Йуьхъанца вай ницкъ болуш хиллехъ а, и ницкъ дегайовхоно беллера. ХIинца тхо цатешаро гIорасиза дина. Мичахъ ву шен эскаршца хъан ГIеза-Махъма?

– АллахI ву-кха теш, ас ца даьхна шу карзах. Халкъ ша дара хIара тIом безаш, – шек а воцуш, жоп ло Iаббаса. – Иштта дац и, Хурш?

– Совцал къоийса ма лол! – шинне а тIечевха Хурш. – ГIеза-Махъма вай долчу сехъа ца валавелла. ХIетте а, вайн декхар ду тIом бан.

Парламентёраш гергакхочуш бара. Хезаш ду церан когаш кIелхъара чукерчачу тIулгийн татанаш. Мохъмад-хъаьжа, некха тIехъ ши куьг чуччадахийтина, дIасалела гIопан барол тIехула. Карзахваьллачу, ойлане воьжначу Хурша, белш а лоций, сацаво иза:

– Со Шемалца Гуниб-лам тIехъ волуш а, цара иштта парламентёраш тIебахкийтира. Йуха ца воьдуш, тхо долчохъ соцуьнверг бен гIопал чохъха ца валийтира Шемала. Вай а иза дан деза. И ца дахъ, шаьш йухабахча, цара шайчаьрга дуьйцур ду, вайн мел герз ду, вайн чIагIонан ледара меттигаш мичахъ йу. Дийцарш дечу хенахъ, и диц ма делахъ...

– Хурш, – йукъахвоккху иза имамо, – ахъ дIахъохъа цаьрца дийцаршдар. Со карзахваьлла ву.

– Кхиболчех дерг хаац суна, – боху НикIа-къедас, – амма Ибалав билггал бакъ а долуш кхузахъ вуьсур ву.

– Стенна? – самойо Iали-Мохъмада.

– Гур ду хъуна, турпалхо! – мекара бIаьрг тIаIабо НикIа-къедас, тIаьххъара дош къаьсттина чIогIа а олуш.

Хурш, барол тIе хъала а ваьлла, парламентерашка хьоьжу, тIаккха, самукъадаьлла, олу:

– Хъажахъа, бага са а кхаьчна богIу. Йахкайохку гезарий санна, хъалагIерта. ХIан-хIа, тIелатарца вайн чIагIо цкъа а схъайаккхалур йац цаьрга. Цкъа а!

– ХIей, Ибалав! – кхойкху НикIа-къеда, ши куьг бета тIе а лаьцна, – жимма са меттадаладе! Хъанна хаьа, хъан дог тIехъашхула араьккхяхъ а! Хьо суна чохъ са долуш, дийна ма оьшу, жIаьлин цIока!

– Хурш! Хурш! – мохь оьху Іали-Мохьмадан, дуккха а шераш девллачул тІаьхьа шена и тІекхьачча санна.

ЦІеххьана тоьхначу маьхьаро сихха йухахьажийтина кьена бІаьхо, когаш тІера галваьлла, гІопан барол тІера керчина чувогІу.

– Мохь стенна хьоькху ахь?! – кхерамтасарца а, ца кхеташ а бІаьргаш тІекьарзабо цо маьхьарчина.

– Хурш! Суна дагадеана цхьа хІума! – сихваларна вегош, хоуьйту вукхо. – Вайн йийсарехь ма йу Кумухера полковникан зудий, йоШий. Лорис-Меликов, билггал, царна сагатдеш а хир ву. Цунах пайдаэца беца.

– ХІей, ахь хІун дей?! – йукьахвоккху иза имамо, – нагахь хьо баккьал а зударийн букь тІехьа лачкьа лууш велахь, вадий гІой, лачкьа хьо, кхиберш хьайца цига дІа а ца кхойкхуш.

– Имам, со цкьа аьлла валийтахьа! – хьестало Іали-Мохьмад, – ас ма ца кхойкху церан букь тІехьа ловчкьа. Уьш кхузахь бу ала деза эпсаршка, тІаккха цара уьш чохь болу бІов йолчу йаккхий тоьпаш йеттар йац, ткьа церан салтийн тІелатар вайга атта йухатохалур ду.

– Царна и зударий ган луур ма ду тІаккха, – мелла а кІедачу озехь, амма иштта сацам болуш, йукьахвоккху иза имамо.

– Схьа а балийна, йуха дІабуьгур бу-кх, парламентёраш дІа ма бахханехь, – Іали-Мохьмадан агІо лоцу Іаббаса.

– ХІан-хІа... суна хаац... – синтемах воехна, куьг ластадо Мохьмад-хьаьжас, цу ишарца ша оцу хаза доцчу гІулакхна резавацар а гойтуш, сих-сиха кІелдІашхула Хуршехьа бІаьрг а кхарстош.

Важа вист ца хуьлу, Іали-Мохьмада бохург а, имамо цунна дуьхьалойар а шена ца хезаш санна.

«Іабдурахьмана алахь, цо ма-боххура хир ду», – оила йо цо.

– ДІавало, Іали-Мохьмад! – ларлуш, омра до Іаббаса.

Ша волччохь цхьана-шина минотехь дІасахьийзаш а Іийна, векал, сих ца луш, эвл йолчухьа дІаволало, некьан хьалхарчу голатухийлехь, кьу санна, йуханехьа хьожу...

– Парламентёраш гергакхьачна, – хаам бо НикІа-кьедас, – хьовсийша, шайца марчо а схьаэцна. Дерригенна кечам бина!

Уггар хьалха гучуйолу кІайн байракх. Массо а кхета, цІадахьархочо марчо цунах аьлла хиларх.

Парламентёраш, сихбелла, леррина ког буьллуш, баролал сехьабовлу. ДІасахьуьйсу, шайна цхьаь дарна кхоьруш, шайга цабезамца хьуьйсучу бІеннаш бІаьргаш кІел мелла а охьатеІаш. Шайна тІера ченаш йегайо. БІаьрг бетта мостагІчун туьше. Сихбелла садоьІу, дакьаделлачу балдаш тІе мотт хьоькху.

Мохьмад-хьаьжа веза охьахуу тІулга тІе. Дагахь а доцчу догдикалица омра до:

– Хи да царна!

– Ибалава, чаглар доцург, кхин хIумма а ца молу, – оьгIазе вела а кьIэжаш, боху НикIа-кьедас, барол гIера чу а иккхина, парламентёрна Канталовна гIе воьду: – Бакьлоьй со, Гуьрг даьлла кит?

– Со мичара вевза хьуна? – цецваьлла кеп хIоттош хотту Ибалава.

– Хаьа суна, гирзаш девлла жIаьла, – цавашарца боху НикIа-кьедас.

– Совнаха хабарш совцадел! – оьрсийн маттахь омра до Канталовна эпсаро. ТIаккха гIаттамхошка гIумкийн маттахь хотту: «Мила ву кхузахь хьаькам?»

– Шун хуьлуш бу хьаькамаш а, куьйгалли кIел берш а, – боху Хурша, – тхуна йуккьехь берриг цхьатерра бакьонаш йолуш бу.

– Иштта делахь, дIадолор ду вай. Прапорщик Крайновский, – олий, ша вовзуйту эпсаро. – ТIеман куьйгалло шуьга ультиматум дIайала векал вина со. Ас сайггара гIетуху: герз охьадила, карзахалла дIайолийнарш схьало, гIаккха шу Южаллах хьалхадохур ду.

ГIаттамхойх цхьамма хих йуьзна кIудал дIало парламентёрашка. Хурш собарца ладоьгIна Iа, цара шайн хьогалла хих Iабайаллац. ТIаккха олу:

– Тхан герз куьйгех орамаш тесна ду. ДIадолийнарг – тхох хIора а ву, ткьа тхуна синош АллахIа делла. ХIета, ахь тхуна до гIедахкарш тхобца ца догIу.

– Иштта делахь, оха йаккхий тоьпаш гIейетта йолор йу. Масех тохар дахь, шун гIопах хIумма а дуьсур дац. Шайн зударийн а, берийн а ойла йе.

– Гуниб-лам гIехь парламентёрашна Шемала хIун жоп делира, хаьий шуна? – хотту Хурша, ультиматумах, этIош, кескаш а йеш, – «Бакь а долуш, кьамел мерза ду шун. Ахчанан шорто а йу, шуьца дерг цкьа йуьхьанца атта хуьлу, ткьа гIаьхьа даз а ло. Тхуна шуьца машар хила ца лаьа».

Канталов Ибалава шабаршца цхьаь дуьйцу Крайновскийга, кьайлах Мохьмад-хьаьжехьа корта а туйсуш.

– Хьо вуй имам Мохьмад-хьаьжа бен Iабдурахьман СугIури? – хаттар до эпсаро имаме.

– ХIаь.

– Законца долчу Iедалан векалшца дийцарш дIадахьар оцу стагана гIедиллина ахь?

– ХIаь. Хуршана суначул дика хаьа, шуна жоп муха дала деза.

– Хурш! – цецволу Крайновский. – ХIета, хьо ву-кх наибан Хуршилов Мохьмадан да?

– Мацах цкьа цхьа гIалатлонца цуьнан да ларалуш вара со, – дера кхоссар йо Хурша.

– Ма атта дIатосу ахь кIант, – Iоттарца велакьежа эпсар, – ткьа

ишттачу кІантах дозалла дан доГу! Тхуна йуккъехь лерам бу цуьнан. Полковникаша а сий до цуьнан. Баккъал а хьох къахета суна. Хьан корта хьовзийна. Хьо Шемалан наиб хилла ву. Таьххьара сахьт тІехІотталц, цунна тешаме а висна. Амма Шемала шуьга весет ма дина, Россина дуьхьал тІом ма бе аьлла. Аш ла ца дуьйгІи цуьнга. Газот кхайкхийна. Стенна? Герз охьадила. Стенна оьшу хІара адамаш дайар, цхьана а маьІнехь доцу цІийІанор? Тхан мохк Іаламат боккха бу, эскар – тІехдукха. Цкъа а тоьлур дац шу.

– Мохк Іаламат боккха бу, боху ахь? Тааккха кхуза стенна веана хьо? ХІун, хьайн латта ца тоьу хьуна? – дуьхьалвоьрзу Хурш.

– Шух хІоранна а каш даккха тоьъачул латта дІалур ду-кх оха шуна, – шениг йукъакхуьссу НикІа-къедас.

– Хьайн халкъах лаьцна дуьйцу ахь? – йукъаволу Мохьмад-хьаьжа. – Хьо кхуза хьан халкъо ца хьажийна, ткъа хьан Іедало ваийтина. Тхо цунна реза дац. Герз оха охьадуьллур дац, тхо долчоьхь, йамартхой резаберг а доцуш, ткъа тхо массо а резаволу Іедал дІахІотталц...

– Сан кІант Хуршилов Мохьмад санна болу йамартхой, – тІечІагІдо Хурша.

– Тхан цабезам бац шун халкъе – кхидІа а боху имамо, – тхан сийлахьчу Кьурьано ма боху: «Нагахь АллахІана лиьнехь, Цо шух цхьа халкъ дийр дара. Амма Цо и ца дина, Ша деллачунна тІехь шу зиэрхьама, дикачу гІуллакхаш тІехь ша-ша соввала гІерташ». Мичахь ду шун дика гІуллакхаш?! Шу хІун дохьуш даьхкина тхо долчу? Йаккхий тоьпашца, тур-тапчанца. Тхо хилла ма ца Іа, аш лоллехь даккош. Хезна тхуна, шун халкъ а хийлазза шайн паччахьна дуьхьал гІаьттина бохуш.

Крайновскийс шийла жоп ло:

– Іедална дуьхьал гІоттушверг хІор а, пачхьалкхан закон талхийна ца Іаш, Делан законна а дуьхьалволу. Муьлхха а Іедал Делера ду.

– Тхобга схьахьовсийша, – гондахьарчу хьолах воьлла, мелла а майраваьлла боху Канталовс, – тхо меца-хьогах дац, тІехь-когахь ду, дика алапа а ло. Шу а дахалур ма ду иштта!

Кхузахь НикІа-къеда гуонаха хьаьвза Ибаловна, дешнаш а кхуьссуш:

– Вуьзна ву, тов! ТІехь-когахь а ду, тов!!!

– ХІаь, вуьзна ву, – цавашарца жоп ло парламентёро, – шек ма вийла хьо.

– Шек муха ца вуьйлу, – чІогІа, массарна дІахазийтархьама, боху НикІа-къедас, – со муха тешар ву, цкъа а вузушвоцург вузур ву аьлча?! ЦІадахьара йогучу хенахь, хІара кьутІа, таьлсаш а карахь, йовхачу овкъаршлахь лелаш дара, цунна кІел цхьацца мехала хІуманаш лобхуш. Герз, хІазарш, мухІарш схьадохура декъашна тІера. ЦІетта

деш, лелара. Суна иза геннара гира, тхо йухадовлучу хенахь. Йуха а вирзина, и виэн дагахь хилира со – накъосташа ца вахийтира. Тлаккха цуьнан цѐе муха йу хиира суна, иза схъакаро дуй а биира ас. Ткъа хИнца Дала Ша суна тѐхъажийна хIара.

– Харцлов хьо! Со вацара Цадахъарахь! – цIогIане волу Ибалов.

– И цунна тIера мидал гой шуна? – олий, шаьлта цуьнан некха тIе Iутту НикIа-къедас. – И цунна Цадахъара йагорна йелла йу. СогIратIла а веана шолгIачунна тIаьхъа.

Цхъана мIаьргонна йахло хIумма а диканиг ца хьобху тийналла. И йохайо хIинцалц вист ца хуьлуш Iийначу кхоалгIачу парламентѐре:

– Шаьш бакъдинехь дерш лору аш. ХIинца берг зулкъидран бутт бу. Оцу баттахь тIомбар дихкина ду динехь.

– Дерриг аьлла девллий шу? – цхъана йукъана соцунгIа хилачул тIаьхъа хотту Хурша, тлаккха, жоп даларе а ца хьобжуш, шина жимачу стаге омра до: – Топаш тоха!

– Делах кхера! Акхачу талорхоша дийриг ма леладе! – воха ца вухуш, амма цѐххъана йишхаьллачу озехь олу Крайновскийс. – Газотан тIеман байракх кIел шаьш тIом беш ду, ма боху аш!

– Мегар дац! Мегар дац тхо дай! Тхо парламентѐраш ма ду! – цIогIа детта Ибалава. Иза Iадийна хьобжу, кегийрхошка шокъалеш дIа а луш, цаьршинга а, Мохъмад-хъаьже а, ца хозуьйтуш, цхъаь бохучу Хурше.

– Шу халкъан йамартхой, йохкайелла хIуманаш йу, ткъа парламентѐраш дац! – жоп ло Хурша. – Тхуна хаь шу ахчанна сутара дуйла, цундела шуна аьлла йитина цIестан масех нахарт йу тхан. ХIара шокъалеш цIестан нахартех йина йу. ХIинца шуна уьш дIа а лур йу.

– Хьерадевлла шу?! АллахIа бекхам бийр бу шуна! – Ибалов, ког ма-боллу, гIопан баролехъа дIахьоду.

Цунна тIаьххъе дIаводу кхоалгIа парламентѐр а, амма и шиь ца кхиаво баролал дехъаэккха: ши топ йолу, меллаша йуханехъа чушерша, пхенаш ийзочу куьйгашца шийлачу тIулгех ка а йетташ. Крайновский, меттах ца хьовш, лаьтта, шена лерина кхиэл кхочушйаре хьобжуш.

Хурша, кIайн байракх схъаобций, и эпсарна тIе ластайо:

– Хьо стенна лаьтта? ДIагIо, оха парламентѐраш ца бойу.

Крайновскийн йуьхь тIера бос бов. Мундиран лакхара нуьйда дIайоккху цо. Сутара чуьйзи цо лайн а, хIинца а дIасабаржазчу молханан кIуьран а хьожа йогIу лахъан беттан хIаваь.

– ДIа ма вахийта иза, Хурш! – кхойкху Iаббас. – Вицвелла хьо? Зударий схъакхачалц сацаве и!

– Муьлха... зударий? – халла алало Крайновскига.

– ХIаьа ткъа! Цхъана мIаьргонна дицлора-кх суна. – бехкала а вахана, бур-бур до Хурша. – Полковникан Чемберан зудий, йоIIий.

– Полковникан Чемберан? – цецволу эпсар. – Уьш шу долчохь бу ткъа?

– Уьш лаха чохь бу, эвлахь, – эпсар воьхна хьовзарх там хилла, жоп ло Iаббаса, – уьш хIинцца кхуза схьабалор бу.

– Аш... шу и шиь соьца дIайахийта дагахь ду? – дегайовхонца хьотту мостагIчун оздангаллах тешначу эпсаро.

– Луур дара хьуна! – жоп ло Iаббаса. – И шиь хьуна гайта лаьа тхуна, хьобга хьайн куьйгалхошка дIаалийта: нагахь цара йаккхий тоьпаш тIетоха йолайахь, уггар хьалха и ши зуда лийр йу.

Царшинна букь тоьхна лаьттаху Хурша, кхин са а ца тохалой, жIайн маттахь мохь хьокху Iаббасна тIе:

– И хабар сацадел!

– Декъазчу зударийн гIоьнца тIеман толам баккха дагахь ду-кх шу, – Iоттарца олу Крайновскийс, – ма-дарра аьлча, со кхета шух. ТIаьххьарчу аьттонах а пайдаэца ма беза.

Когашкара ницкъ дIабала болалуш хаалой, эпсар мурдашна йуххе охьахуу, шен йуьхь куьйгашца дIакъовлуш.

Госпожа Чембер а, цуьнан йоI Нина а шайхан Iабдурахьманан кертахь шакъаьстинчу жимачу, неI-кор доцчу цIа чохь Iаш йара. Жимма хьалхо кхуза баьхкина Iаш бара нохчийн имаман Iаьлбаг-хьаьжин довзал а, да-нана а, йижарий а.

... Кумух йага а, татанаша йего а йолийна и бохаме буйьса тIейеьначул тIаьхьа цхьа бутт сов хан йаьлла. Оцу муьрехь ши бIаьрг тIеттIа ца бахана госпожа Чемберан. Хуьлчух цакхетаро, гIенах-кхоблах а шена гиначу ирчачу суьртийн бIалгIанаш дуюхьалтийсаро маьхьарца самайохуш йолчу, берхIитта шо долчу шен йоIана бохам хиларна кхераро наб ца кхьотуйтура цунна. Госпожа Чемберна ца хаьара шен майра дийна ву-вац. Оцу гIийлачу дегайовхоно а, йоI ларйаран жьопалла шена тIехь хилар хоуьйтучу синхаамо а наб ца йаро эшийна ницкъ йухаметтахIоттабора цуьнан. ХIетте а, дикане сатийсарца цхьаьна иза кийча йара бохамениг тIеэца а.

... Оцу буса полковник гарнизонехь вара. Ткъа хIара шиь буса, йеккъа кучамаш бен тIехь йоцуш, ворданна тIе а хаййна, цхьанхьа дIайигира. Царшиннах къахеттаху цхьана беречо шен белшаш тIера верта делира, кхерайаларна а, шелонна а йегочу царна. Иштта шаьшшиннан терго йеш цхьаь хиларо мелла а саметгайалийра госпожа Чембер. Дуюххьара цунна моттаделлера, шаьш дIадуьгурш, гIаттамхой а боцуш, ткъа шаьшшиь кIелхьарайаккха баьхкина цIийнден куьйгалли кIел берш бу. Амма церан куйнех хьарчийна кIайн чалбанаш гича, иза дерригенах а кхийтира. ТIаккха цо кхин а чIогIа маракъевлира йоблхуш йолу Нина. «Мама, мама! Вайшиннах хIун хир ду-те? Папа мичахь ву? Вайшиь стенга йуьгу?» – саццаза хьоттура цо. Госпожа Чембер йоI дIатейан гIертара: «Ца хеза хьуна

гIопехъ герзаш детташ? Цундела папас омра дина, вайша кхерамазчу меттиге дIайига аьлла». Цунах Нина тешо гIертарца иза ша гIертара оцу синтем бохьучу бакъдоцчух ша-шен тешо. Амма и кIайн асанаш! ЭхI, буйсанан кIормодашлахъ бIалгIанех тера йолу и кIайн асанаш! «Сийлахъ Богородица, кIелхьардахахъа тхо! Дела, кьинош дукха долчу тхуна гечдехъа!..»

СогIратIла и шиь, Iуьйре хуьлуш, схьайалийра. Госпожа Чембер кьера хилира кхолламна. И хIинца дерригенна а кийча йара. Кхиэра кхин ницкъ ца биснера цуьнгахъ.

Дагахъ Деле доIанаш деш, йелира и шиь шайхан Iабдурахьманан ца чу.

Цаьршиннан дуьхьалбаьхкинарш зударий бара: шайхан йоI Марьям, цуьнан зуда ПатIимат, Мохьмад-хьаьжин зуда Хадижат а.

Госпожа Чембер Iабдурахьмане дIахьаьжча, цхьана кхеташ боцчу ницкъо синтем а, дагна паргIато а йелира цунна. Шайх гIайгIане велакъежира. Ши бIаьрг тIеттIатаIийра цо. Царна чохъ гора машаран а, догдикалин а серлонан бIаьрхиш. Цо халла хаалуш, корта таIийра цаьрга: цхьаммо а халахетар дийр дац шуьшинна.

Марьяма кучамаш йеара цаьршинна. Нинас, ламанхойн бедарш тIе а йуьйхина, кху мехкан зударех тера йуй ша хаьттира нене. Нана, леррина цуьнга а хьаьжна, йелайелира: «Хьо тера йу, чIогIа тера!»

Госпожа Чембер хIинца а товш зуда йара, Нинин йиша йу ала а мегар долуш. ЙоI, беран бос йуьхъ тIера банза хилар бен, кхидолчу дерригенна тIехъ тап шен нана йара: изза хьаьрса месаш, изза нийса, жимма хьалаайбелла мара, изза беран кепара ховха лакхара балда, изза ах охьадахийтина бIаьрнегIарш, кIора санна Iаьржа бIаьргаш, малхехъ гIеххъа цIелла йеттало Iаьржачу басахъ цIоцкъамаш а...

Марьяман сихха доттагIалла тасаделира йийсаршца. Госпожа Чемберна цо дато боккха хIоз белира, ткъа Нинина – беттан суьртехъ дашо лергаухкурш. Кест-кестта уьш болчу вогIура Хуршилов Мохьмадан кIант Iабдулла а. Нина гIулгех ловза Iамо гIертара иза, амма йоIана ца Iемара и шатайпа ловзар. Iабдулла тIаьххьалц Iара цаьрца; йа нанас, йа йоккхахйолчу йишас дIавуьгура иза велхаран кьурдашца.

Цаьршиннан дахар паргIат дара ала мегар дара, арахъа наггахъ дуьйлуш герзаш а, пенех йетталуш шокьалеш а ца хазахьара. Бакъду, кхечара-м уьш тергал а ца йора, уьш коран ангалех деттало гуьйренан мозий долуш санна. ТIаьхьо и шиь а йуьйлира царех. Цундела, лахьан беттан I-чу дийнан делккъехъ Хондо-Меэр тIехъ шозза герз даьлча, хIумма шек ца йелира наний, йоШий.

Iали-Мохьмад неIарехъ вогIавелла соцу, Iаьлбаг-хьаьжин деца кьамел деш волу Iабдурахьман йукьахваккха ца хIуттуш.

Іабдурахъманан тидам хуьлу неІарехъ лаьтгачу Іали-Мохъмадан. Иза чукхойкху цо.

– Со йийсаршна тІаьхъавеана! – хоуьйту СогІратІлан йуьртда хиллачо.

Шайхан йуьхъ кхулу. Йуха хотту:

– Уьш стенна оьшу хьуна?

– Имаман овра ду... – сихло Іали-Мохъмад.

– Мохъмад-хъаьжас доуьйтур дац иштта овра, – сацаво иза Іабдурахъмана.

– И хІунда ду хьуна аьлча, шайх, парламентёраш баьхкина, – кхетаво иза Іали-Мохъмада, – царна ган лиьна уьш.

И кьамел хезира зудчунна а. Уьш, Іали-Мохъмадна гуо а бина, хеттарш дан буьйлира. Іабдурахъмана дІасовцабо уьш. Жимма Іийначул тІаьхъа, буьрсо олу:

– Нагахъ ахъ харцдерг дийцахъ, ас неІалт эр ду хьуна.

Ниний, госпожа Чемберрий вовшашка хьожу. Іали-Мохъмада неІарехъа ишар йо царьшинна. Марьяма царьшиннан белшаш тІе тІергІан йовлакхаш хьарчадо.

– Тхо дІадаха деза, дедушка? – хотту Іабдурахъмане господжас Чембера.

Нагахъ хІинццалц йийсарша пІелгийн гІоьнца кьамел деш хиллехъ а хІокху хІусамехъ, хІинца хІоьттинчу хьолехъ цу кепара кьамелдар тоьуш цахилар гуш ду.

– Харашо, плохо нету, – дог тедо церан Іабдурахъмана, Тифлисехъ йийсарехъ волуш шена Іемина и кхо дош халла дага а дайитина.

Госпожа Чембера, паргІатйаьлла, доккха садоккху. Йуха йоІе овра до:

– Дедушкин куьйгана барт баккха! – олий.

– Вайшиь стенга йоьду, мама?

– Ца хаьа. Дас вайшинна тІаьхъабахкийтина хила а мега.

Нина шайхана тІе йоьду. Цуьнан куьйгана барт баккха гІурту, амма Іабдурахъмана сацайо иза. Бехкала йахна йоІ нанна тІе йоьду. ПетІаматгий, Марьяммий, Хадижатгий и шиь кхето гІерта: шуьшиь кхуза йухайогІур ма йу. Амма госпожа Чембера, ца кхеташ, белшаш хьала-охъа уьйбу, роьгІана массарна а мараоьккху.

– Баркалла, хьомсарнаш, баркалла! – бІаьрхиша садукьдо цуьнан.

– Хьо кхийтин сох? – тІаьхъа мохъ бетта Іали-Мохъмадна Іабдурахъмана. – Цхъа сахът хан йаьлча, и шиь кхуза схъайалайелахъ, цхъа а мерцхаг даккхаз, даг чохъ цхъана а кепара дегабаам а боцуш!

– Кхетта! – олий, муьтІахъ хиларца жоп ло Іали-Мохъмада. Иза ша а вац хІинца шена дагадеанчух воккхавеш: Іабдурахъмана аьлла неІалт забар ма йац!

Новкъахь Іали-Мохьмадна тІаьхьатасавелира Ботьа Хьаджи. Иза АстагІа Пирилан гІаролан тобанца вара эвлан лаха йистехь. Ша гІо дийр ду уьш дІабубьгуш, «цу зударех цхьаь йада тарло» – аьлла, тІаьхьахІобттира иза. Іали-Мохьмад дуьхьал вацара. Иза хьалхаваьлла вьоду. Цунна тІаьхьа – госпожа Чембер, Нина, Ботьа Хьаджи а.

Ботьа Хьаджис сих ца йо йоІ, иза, охьа а теІаш, шен дена дала зезагаш лехьош сецча. Іали-Мохьмаддий, госпожа Чемберрий некьо голатухучохь гучуьрадаьлча, Хьаджи, деза са а доьІуш, тебаш тІехьоду Нинина. Цуьнан бат а кьовлий, малхо йагийначу, чордачу бай тІе иза охьатуху цо. Нина кхиайо, тІах-аьлла карара а йолуш, Бьохачун пІелгах цергаш йохка, мохь хьакха а:

– Мама! Мама!!!

Госпожа Чембер шен йоІана гІо дан йухахьоду. НеІаран айраш долу кІархаш, ша тІехь санна, шерша йакьайеллачу баца тІехь; госпожа Чембер охьакхета, лавттах корта а кхеташ, цхьана мІаьргонна кхетамчуьра а йолуш.

Іали-Мохьмада, тІехьодий, хьалагІаттайо иза. Йуха цунна го хьераваьллачу Хьаджис, цхьана куьйга йобІан кучах а тасавелла, вукху куьйга цуьнан легаш Іуьйдуш. ЙоІа, шуьйрра бІаьргаш а кьарзийна, хар до, гІаддайна, дІасайеттало.

Шозза кхоссавелла, тІе кхаьчначу Іали-Мохьмада аркъал охьатуху лаамо хьераваьккхина Хьаджи.

– Іовдал!!! Ма меттиг а карийна!

Хьаджи паргІатвала гІерта, амма Іали-Мохьмада чІоггІа охьатаІийна иза лавтта тІе:

– Йеккъа цхьа ойла бен йац-кх хьан коьртехь, кхетам боцу сту...

Саметтайеана госпожа Чембер оцу хьолана тІе кхочу. Цо марайулла, кхерайелла йегош, йелхаро садеІар хедош, дегабаамо холчахІоттийна Нина.

– ХІун ду хилларг, сан йоІ?

– Иза... цо сан легаш Іаьвдира...

– Зуламхо, ботьа хІума!

Іали-Мохьмада дІахьоьцу Ботьа Хьаджи:

– Эвла йухагІо. Нагахь хІокхара арз дахь, дика болх хир бац хьуна. Сан ларми чу дІа а лачкьий, со схьакхаччалц соьга хьобжуш Іе.

Ткъа шен дагахь ду: «ХІара хІинца а оьшур ву суна».

Зударий, кхьорш, тІаьхьахьуьйсу дІавьодучунна, тІаккха баркалица шайгахьа гІодаьккхинчуьнга хьовсу.

Векало Хьаджигахьа корта тосий, тІаккха, шен бІаьштиг тІе а лочий, хьажо пІелг дІасахьовзабо.

Дукъа тІе хьалакхача кІеззиг йукь бен ца йисна.

– Сан Дела! Оърси? Хьо мичара кхаьчна кхуза?! – госпожа Чембер Крайновскийна маракхетий, ахИи-декъехь йоьлху.

– Саметта йола, мадам! – олу Крайновскийс, чIогIа цецваьлла, цунна тIерачу бедаршка а хьоьжуш.

– Сан Дела! Сан Дела, ма ирсе йу-кха со хьо гуш!

Крайновскийс, ларйеш, цуьнан пхьаьрсаш схьалоций, тIулга тIе охьахаайо.

– Муха ду шуьгара хьал?

– Баркалла хьуна! – йелхаран кьурдаш до зудчо, йоIе кхойкху: – Схьайола!

ЙоI Крайновскийна тIе йогIу, реверанс йеш, ша йовзуйту.

– Нина...

– Дехар ду шуьга – суна кьинтIерадовлар. Шуна тIе ма-кхеччи, суо вовзийта декхар дара ас. Йезткъе итталгIа гIашлойн инарла – фельдмаршалан Бярятинскийн Кабардински полкан прапорщик Крайновский.

– Хьо тхо дIадига веана? – хаа лаьа госпожа Чемберна.

– ХIан-хIа... аьлча а – хIаь... – вуху Крайновский. – Со кхузахь парламентёр ву.

– Ткъа ахь тхо кхузахь дуйтур ма дац, прапорщик, – догдохарца хобтту зудчо.

– Ас чIагIо йо, ас сайн ницкъ мел кхочург дийр ду шуьшиь ийисарера схьайаккха. Сайн дахар а кхоор дац. Ас цIеначу даггара кадам бо хьоьга, государыня. ХIокху акхачу гуннаша дубззина жоп лур ду дерригенах а – хьан майрачун валарх а...

– Майрачун валарх? – ахI долу госпожа Чемберан. – ХIета, иза вийна-кха... Сан Дела... сан Дела...

Цуьнан бос бов. ПIорасизаллехь корта белша тIе охьабобду. Ниний, Крайновский халла кхиадо иза схьалаца. Прапорщик воьхна ву.

– Шуьшинна и хууш дацара?

– Папенька, сан папенька... – гIийла йелхаран кьурдаш до Нинас.

– Тхойша кхуза стенна йалийна? – ша-шега санна, гIайгIане хотту госпожа Чембера, йоьIан корта некха тIе а теIош, гIопан баролна тIехула дIахьаьжча, генайоцчу, амма, йалсамани санна, шена чукхача некъ боцчу паччахьан эскарыйн туйпа а хьоьжуш.

– Шу цунах муха кхетор дара?.. а... ас дийхир-кха цаьрга, шуьшиь сайна гайтахьара аьлла. Шуьшиннан дегайовхо хилийтархьама, – шен бехк цахиларх и шиь кхето гIерташ санна, жоп ло Крайновскийс.

– Прапорщик! – беран кепара цIогIа долу Нинин, – тхо кхузахь-м дуйтур дац ахь?

– ТIаьхьа шуьшиь кIелхьарйаккхархьама бен, йуьтур йац. И билггал ишшта ду хьуна, сударыня. Цхьана а хIуманых ма кхера. Шуна халахетар

... Ткъа сан хан тЕкхечи. – Крайновскийс сахът сьхадоккху. Цу ишарца гойту цо ша йухаваха ввеза хан тЕкхачна хилар.

ТІаккха барт боккху госпожа Чемберан шийлачу, дегочу куьйгана. Зудчуьн дог-ойла тЕ ца йоьрзу хуьлуш долчунна. Цуьнан синхаамаш дІайаханчу хене йухабахана, ша гуттаренна а майрачух къастийначу тІаьхьарлерчу буьйсане.

«Ас Іудикайо шун, мадам», – хеза цунна кхечеран аьзнашна йуккъера прапорщикан бехкала дахана аз.

– ХІаь-хІаь, – корта теІабо зудчо.

Крайновский Нинина тЕ воьду. Вехха хьоьжу цуьнан бІаьргаш чу. ЙоІ, эхь хетий, дІайоьрзу.

– Нина! – дог диэгорца йоккху цо йоьІан цЕ, шена и дийнна оьмарехь йевзаш йолуш санна. – Нина, ас шуьшиь кІелхьарйоккхур йу. Мелла а сиха...

Шен лаамза йоІ марайулла прапоршико. Хьаж тЕ барт боккху. Нинас, чан а, кІур а боьллачу цуьнан мундирна тЕ шен йуьхь а таІийна, тешарца цуьнан белшаш тЕхула шен дуткъа, кІайн куьйгаш тосу. Оцу мІаьргоно дузу Крайновскийн дог, шех дахар олучу цхьана а маьІнехь доьчу абадехь хІинцалц даьсса лаьттина дог.

– Марша Іойла, Нина! Гур ду вай, госпожа Чембер.

– Тхо хьо сьхакхачаре хьоьжуш Іийр ду, прапорщик.

Крайновский Мохьмад-хьаьже вистхуьлу:

– Шуна дІахайта лаьа суна: шайна йогІу кхиэл аш хІинцале къастийна. Амма, нагахь санна оцу декъазчу зударийн коьрта тЕра цхьа чо а аш божабахь, шун зударшний, берашний хинболу бекхам тЕх ирча хир бу. Шуна дика вевзачу инарло Лорис-Меликовс шен оьГІазаллехь кхочушбийр болу бекхам шуна а ма хаьа.

– Оха тІом божаршца бо, – цуьнан къамел дІасацадо Мохьмад-хьаьжас. – Тхо шу санна ма дац.

Крайновскийс кІайн байракх сьхьоьцу, дІаваха дагахь.

– ХІей, – сацаво иза Хурша, – Инарле иштта дІаала: тхо реза ду шун ши зуда тхайн цхьана зудчух хийца, шун туьпахь йу сан йоІ... Наибан даржехь а йолуш...

– ДІаэр ду ас, – Крайновский, тЕман низамехь куьг шен бІаьштиг тЕ а лаьцна, гІопан баролах дехьаволу. Іали-Мохьмада зударий сихха эвла дІабуьгу.

Четар чуьрчу инарлин дечиган стоьла тЕра хьакхаран чІурамаш кхоазлагІа хуьйцу адьютанто. Лорис-Меликов, сийна, дерстинчу балдашца вота туху сурт а хІиттош, пасьянс дІасайаржош ву. Стоьлана гуонаха, пондаран мерз санна, булабелла лаьтта Войно-Оранский, Хуршилов Мохьмад, штабера эпсарш, Лорис-Меликовн шен талмаж ІабдулкьахІир а. Дагестанера дерриге а бохург санна меттанаш хаьа

гочдархочунна ІабдулкъаІирна. Инарло чІогІа лакхара маххадабо цуьнан, цундела парламентёрашца иза а ца вохуйтуш, Крайновский хъажйра цо. Лахъан беттан шийлачу махо цкъацкъа чуозадо, тІаккха араозадо четаран пенаш, чуволуьйла йолчуьра охъаоллийна гата хъалауьйбу, массо а хІуманан бала кхочуш волу харцахъарниг санна, чухъажа гІертачуха. Карзахваьлла ву четарна чувеана Крайновский.

– Хъан сийлалла, господин коьртакомандуйуши, бакъо лой ахъ дІаала?

Лорис-Меликов бакъо йала сих ца ло. Кхин балдашца ша йетта вота а ца сацош, цо паргІат схъаоьцу горгали болу дешин доккха сахът. Империн гербан сурт тІехъ долу цуьнан негІар кура схъадоьллу. Ша цецваьлча санна, хъоьжу кІайн бос болчу циферблате. Йахйеш шок а тухуш, эсала олу:

– Хьомсарниг, шу дІадаханчул тІаьхъа диь-ах сахът даьлла. Ткъа шуна делларг кхоь бен дацара. Цу тІе а, хьо хьуо хІунда веана?

– Сан некъанакъосташна тоьпаш тоьхна, – синхаамийн айам боцуш дІахоуьйту Крайновскийс.

Берриге вовшашка хьовсу. Веккъа цхъана инарлин бен йуьхъ тІехъ хийцам бац. Картанаш, хъалха санна, шайн могІаршка охъадуйшу стоьл тІехъ.

– Иштта ду ткъа? – ши бІаьрг хъала а ца хъажош, цецвуйлу Лорис-Меликов. – Ткъа ахъ гІаттамхойн лерам муха баьккхира?

– Цара уьш парламентёраш ца лерира, тоьпаш а туйхира йамартхошна санна, – жоп ло Крайновскийс, шен лаамза ойла пасъянсна тІе а йоьрзуш.

– Ас хъалххе дІа а ма аьллера хъоьга, господин полковник, Дагестанера бахархой башха чІогІа тешаш бац вайн Іедалх, – тІевоьрзу инарла Войно-Оранскийна. – Бусалбанийн динан бух, Дагестански областехъ цунах шатайпа кхетам ма-хиллара, коьрта а, чІогІа хала эшалурйолу дуьхъало а йу кхузарчу халкъашна вайх тешам хилийтарехъ. Амма аш дицдина дахар нийсса дІа динах доьзна хилар, ткъа аш хенал хъалха шайн дІадолорашца динан фанатизм карзахйаккхарна бахъанаш кхоьллина. ХІинца уьш цаьрций бен къарлур бац.

Войно-Оранскийс бага дІайоьллу, и гІаттийначохъ вуйсу; инарла хІинца Крайновскийна тІе воьрзу:

– Парламентёрашна тоьпаш тоха овра динарг мила вара?

– НикІа-къеда цІе йолу цхъа хъенех а, Хурш а, – жоп ло Крайновскийс, йуха кІелдІашхула Хуршилов Мохъмаде хъоьжу.

– Иштта а ду! – кеп хІотторехъ ши куьг хъалалоцу Лорис-Меликовс. – Наиб, хІета хъан да ша къанвеллачу муьрехъ хъалхалеррачу новкъа ваьлла-кха!

Хуршиловс, бехкалавахна, корта охъабохуйту. Инарло овра до Крайновскийга:

– Охъахаал, рапорт йаздел! Талламан комиссина оьшур ду и.
Крайновский меттах дIа ца волу. Лорис Меликовс картанаш цхъана
туьпе дерзадо, дезачу гIантан гIовланна тIетевжа, велахъиэжа:

– Хъуна ца хезира?

– Хезира, хъан сийлалла. Амма ас дерриг ца дийцина...

– Цундела ма боху ас, охъа а хайй, дерригенах лаций дIайазде.

– Кхочушдийр ду! – доккха садоккху Крайновскийс.

Стоьлан вукху агIорхъа охъахуу. Адъютанто, хъем ца беш, дIало
цуьнга кехаттий, къоламий, шекъадуттургий.

– Суна хетарехъ, господаш! – Лорис-Меликовс, хъала а гIоттий,
стоьлана гуотосу. – Суна хетарехъ, сацам боллуш дар-лелор дIадахъа
деза хан тIекхечи. Артиллерин тохар дIадолада вай.

Кхузахъ Крайновский хъалаоьккху.

– ХIун хилла хъуна, прапорщик? – хIинца инарла баккъал а
цецваьлла.

– Хъан сийлалла! МостагIчун гIопехъ йу Чемберан зудий, йоШий! –
сихвелла, охъаIанадо Крайновскийс.

– И дара хIинца оьшуш дерг! – оила йоьхна коьртакомандуюшин. –
Уьш цига муха кхаьчна?

– ХIета и шиь дийна йу-кх? – хотту Войно-Оранскийс, оцу хаамах
воккха а веш, цунах гIайгIа а хуьлуш.

– ГIаттам хуьлучу буса Кумухехъ йийсаре бигна уьш. СогIратIла
дIабигна. Ас йаккхий тоьпашца кхерам тесча, и декъаза ши зуда
схъайалийра цара, тIелатар дIадоладахъ, шайна дуьхьал уьш лаца.

– Со хьох ца кхета, прапорщик! Зударий дуьхьал муха лоцур бу? –
карзахе хоьтту инарло.

– Бехке ву со, Хъан сийлалла. Нийса ца аладелира соьга. Госпожа
Чембер а, цуьнан йоI Нина а ларйеш, вай йаккхий тоьпаш тIе ца
тохаре догдоху цара.

– Нажжазаш, – цергаш йуккъехула кхуссу Лорис-Меликовс. – Цу
зударшца къамел хилирий хъан?

– Иштта ду, Хъан сийлалла, куьйгалло дерриг дийр ду уьш
кIелхъарбаха, элира ас.

– Нийса аьлла, голубчик, – резахилла, корта телебо графо, –
ницкъкхочург-м дийр дара вай, амма хила йишйоцург дан мегар дац-кх.

Инарла, ойланашка а вахана, дIатоь, тIаккха кхетадо:

– Деккъа цхъа къахетар бахъанехъ, йерриг операци сацо мегар
дац. ХIаь, къахетар бахъанехъ. Кхе! Батальон штурм йан дIахъажо
мегар дац, царна гIоьнна... кхе... артиллерин цIе тIе ца тухуш
– эзарнаш синошна Южаллин кхерам хилийта мегар дац, ши са
кIелхъардаккхархъама.

– Амма, Хъан сийлалла, – аз айдо Крайновскийс, – уьш зударий ма

бу. Дворянийн хГух. Империн дуюхья шен дахар дАделлачу стеган зудий, йоШий! Со тешна ву, муьлхха а салти кийча хир ву, уьш кЕлхъарабохуш Южалла тЕэца...

– Ткъа суна ца лаа, хИнца импери Турцица тОм беш а йолуш, хЮр а салти валар, – къекъа дарвеллачу инарлин аз. – ХИнца суна хЮр а салти а мехала ву! Беран тЮрза! Адъютант, цуьнан белшаш тЕра погонаш охъакхисса, хЮкхул тЕахъа хуур цунна коьрткомандующица къамел муха дан деза!

Адъютанто омра кхочушдо.

– Паттамхой цхъана а хЛуманна дуюхъал совцур бац. – паргАатчу, тийначу озаца кхидА а къамел до Крайновскийс. – Со цунах тешна ваьлла. Вай ваьшна гечийр йац госпожа Чемберен а, цуьнан йобАан а Южалла. Хъан сийлалла, бакъо лохъа суна сайн рота массарел хъалха тЕейига а, эпсаро делла дош кхочушдан а, погонаш белшаш тЕхъ а йоцуш. ЧембергАарна ас дош делла: йа уьш кЕлхъарбаха, йа вала.

– ХАай-хАай! Ас лакхара маххадабо хъан къонахаллин, – Иттарш йо Лорис-Меликовс. – Суна схъагарехъ, хьо шовкъе амал йолуш ву. Амма вайн гЮллакхехъ кхиамна закъалт кхетамо магош хилар а, дан дезарг нийса билгалдакхар а бен дац.

– Суна тЕахъхъе богЮр бу кхиберш, царна тЕахъхъе – кхоалгАанаш, оха схъайоккхур йу и гАап, – саца ца ло Крайновский. – Суна гина, хууш а ду ломан буюхъхъе хъалавала атта некъаш, кхерамаза меттигаш.

– ХАай, ма чЮгАайуха ца волуш салти ву хьо! ХИнццалц схъа цхъаммо а ца къийсина-кх соьца оццул дукха, – цЮцкъамаш ваьштадохуьйту Лорис-Меликовс, стоьла хъалха охъа а хууш, амма цуьнан бЕаьргаш хаьал серлабевлира. – Маса гАаттамхо хир ву гЮпа чохъ?

– Суна гинарг цхъа-ши бЕе ву! – йуха а дог-ойла айало Красновскийн.

– Дала гЮ дойла хъуна! – йухаволу инарла. – Ас хъан аьтто бийр бу йуха а прапорщикан чин даккха. Телатар дАдолор ду кхаа ротица кхаа агЮрхъара. Хъайниг коьрттехъ йерг хир йу. Нагахъ шун кхиам ца хилахъ, артиллерига дАлур ду гЮллакх.

– Господин инарла, ас ала мегий? – ийзалуш хотту наибо Хуршиловс.

– ХЮн хилла? – резавоцуш бат саттайо Лорис-Меликовс.

– Йаккхий тоьпаш ца тухуш тЕлатар дан гЕртаро цхъана а кепара кхиам бийр бац. Цкъа-делахъ, кхерамаза а, атта а некъ бац цига хъаладовла. Ломан дукъа тЕхъ йина кЕлонаш йу. Муш хада ма-биннехъ, кхуьй а рота чухахкаделлачу тЮлгаша шайна кЕл хъур йу.

– Господин инарла, – чЮгАачу озехъ дера йукъахвоккху наиб Крайновскийс, Лорис-Меликов оила хийцайаларна кхеравелла, – со вицвелла Ара: гАаттамхоша шаьш реза хир ду, элира, гопожа Чембер а, Нина а набах Хуршилов Мохъмадах хийца!

– ШайтАанна бен хуур дац, хАара хЮн ду, – аьтто боьхначу

обгІазаллехъ шуш до Лорис-Меликовс. – Суна кІордийна шу. Кхечаьрга кьамел дан витал со. Шайга хатгалц, шуьшиь кхин вист ма хила! Схьаалал, наиб.

– ШолгІа делахъ, – озехъ кхин хийцам боцуш, ша йукъах ца ваьккхича санна дуйцу Хуршиловс, – Крайновскийна гина и ши бІе гІаттамхо церан эскаран цхьа жима дакъа бен дац. Сан хьесапехъ, СогІратІлахъ йохийначу йарташкара цига тІегулбелла иттех бІо бу.

– Кхетош дуйцу ахъ, наиб, ас ладугІу, – боху Лорис-Меликовс.

– Со дийцина вели, – жоп ло наибо, тІаккха, аз айббина, олу Крайновскийга: – Ткъа хийцарх дерг аьлча, со кийча ву, нагахъ инарло омра дахъ, гІаттамхошна тІе ваха, цигахъ соьга хьобжуш Іаш Іожалла йуй сайна хуушшехъ.

Четарна чуволу Доногол-Махьама, лекха, стомма Аварски округан наиб, Кавказан тІом болчу шерашкахъ, Шемална йамартло а йина, оьрсийн тІеман куьйгаллехъ ваьлла волу.

– ХІаьа! ХІинца вайна гІо а кхечи, – Лорис-Меликовс баккъал казахетар гойту, шена дукхавезавелла наиб гича.

– Господин инарла, ас гІашлойн милици йалийна, – дозаллица дІахоуьйту Доногол-Махьамас, – уьш вайна тешаме, муьтІахъ нах бу.

– Господаш! Ас гуттар а олуш ма дара, вайгахъа даим а бара, хІинца а бу таханлера низам а, Іедал а кьобалдеш болу кху махкахъ лераме, цІе йоккхуш болу меттигера нах, – дІакхайкхадо Лорис-Меликовс. – Царах хІораннан а шен-шен тоба йу, уьш йу вайн тІетовжийлаш, уьш бу гуттар а синтем хиларехъа. Ткъа и синтем кху махкахъ бохабахъ, вайна гІо дан кийча а. Наибо Доногол-Махьамас хІинца тІечІагІдийр ду суна хетарг. И санна болчу наха динадайшца кьийсам дІахьо халкъана тІеІаткъамбарехъ, ткъа адамаш, кхечахъара тІеІаткъам ца хилча, синтемехъ даха лууш хуьлу.

Доногол-Махьама, коьртакомандуйушис хаставаро дагна кІадвина, йуккъе шен дош дилла сихло:

– Господин инарла! Ас сайн кІант а схьавалийна. Дукха хан йара цунна хьо вовза лаьа. Цул сов, цхьа маьІне гІуллакх а ду цо хьуна тІедеана.

– Мичахъ ву ткъа и? Схьавалаве. – чукхойкху Лорис-Меликовс.

Доногол-Махьама четар чуьра араволу, оцу минотехъ йухавогІу лекхачу дегІахъ, тІех оза, амма тоьал шуьйра белшаш а, йаккхий меженаш а йолчу шен кІантаца Нажмуддинца.

– Схьавоьл! – омра до инарло, мухІарш тІедоьхкина ховха куьг маршаллица дІа а кховдош.

Нажмуддина, лардеш, шина а куьйга схьалоцу и, тІомадаьлла дІадада кхерам болу олхазар санна.

– Маса шо ду хьан? – Лорис-Меликовс схьаоьцу кІайн йовлакх, дІа а вирзина, кьайллах куьг цуьнца цІандан гІерта.

– БерхИтта! – Нажмуддинан, ира логашад чIенга кIел кхаччалц, хьалакхоссало.

– Тайна кIант ву! ГIаттамхошна хIума тоха веана хьо? Джигит! Эскарехь гIуллакхдеш вуй хьо?

– ГIуллакхехь ву, – Нажмуддинан метта жоп ло дас, – Хьан сийлаллин конвойхь. КIант, хьайна карийнарг инарлина дIагайта.

Нажмуддина цхьа кехат схьадоккху, и Лорис-Меликовга дIакховдадо. Важа талмажна IабдулкьахIирна гIевоьрзу:

– Гочдел.

IабдулкьахIира кехат дIадоьллий, Iаьрбийн маттера гочдо:

«Имамо Мохьмад-хьаьжа бен аль-хьафиза Iабдурахьман ас – СогIратIлис омира дина массаьрга а гIовтта аьлла. Йерриг Дагестан Мохьмад-хьаьжина муьтIахь хилла. ГIазгIумкаша шина сохьтехь схьайаьккхира Казикумухера гIап, цу чуьра салтий а байира. Иштта цара вийра цигара хьаькам, цуьнан гIоьнча а, цуьнан берриге накьостий а. Цуьнан зудий, йоIий йоцург, цхьа а дийна ца витира. ЦIадахьаран бахархоша схьайаьккхина Хаджал-махи гIап, цу кеппара Дагестанехь цхьа а гIап ца йисна. Шура гIап йоцург, кхийерш йохийна. Дала мукъалахь, и а дIалоцур йу».

– Шура гIопе хIара фетва деана стаг Нажмуддина схьалаьцна. – кхетаво Доногол-Махьамас. – Суна хетарехь, гIаьхьо и эша мега кхиэлахошна.

– Ткьа и стаг мичахь ву? – хотту Лорис-Меликовс.

– Шурахь, чувоблиина, – жоп ло Нажмуддина.

– Хм. Ахь хIун эр дара, господин Войно-Оранский? – хаа лаьа инарлина.

– И прокламацеш йерриге областехь дIасайаьржина йу аларал сов, кхин гIетоха дац сан, – жоп ло полковнико.

– Хуьлда и иштта! Амма кьоначу Нажмуддинан сел даггара шен декхар кхочушдан гIертар тоьшалла деш ду, иза тешаме стаг хиларна, – набарна бага а гIеттош, Доногол-Махьаме хотту Лорис-Меликовс:

– Хьоме наиб, ахь Iедална деш долу гIуллакхаш шайн мах цахадабалла деза ду. Со воккхаве, хьо паччахьна муьтIахьболчарна йуккьехь дикачех цхьаь хилла ца Iаш, иштта хьекьале кхетош-кхиорхо хиларна. Йоза-дешар хууш вуй кIант?

– Цо хьуьжар чекхйаьккхина, – дозаллица жоп ло Доногол-Махьамас.

– ЧIогIа дика ду. Дагестанан халкьан кхиэлан декьашхочун меттигна реза хир вуй хьо? Цигахь цхьа меттиг мукъайаьлла моьтту суна.

– Господин инарла, – Доногол-Махьама чIогIа вохийна, казахетарх вуьзна ву коьртакомандуюшин комаьршалло. ДIаала баркаллин дешнаш ца карадо цунна. – Господин инарла, кIантана и гIехлакхара тешам бу.

– Со тешна ву, цунна хъакъхилар цо гойтур ду аьлла, – ша динарг доккха хГума доцчуха иштта аларца Лорис-Меликовс цу кеппара дАахоуьйту гонахболчаьрга: оила а ца йеш гайтина комаьршалла кху дуьненан дай болчеран амалан лаам, йа шена луьург дан бакьо хилар дАгайтар хилла ца Ia, ша, кхеташ ма-хиллара, ишттачех а лору цо. Ткъа и кеп хГоттор церан амалан цкъацкъа хуьлу кЕдалла йу, и кЕдалла цхъа наггахь гайта тарло цара. Амма дукха хьолахь иштта дика гГуллакхаш дар шайна цара ца магадо, Едалан кьинхетамаллин мах лахара ца хетийта. Амма хЕтте а Едална хастаме хилар дАдер дац нахалахь, тАаккха беккъа цхъа кхерам бен ца бисийтархъама, и кхерам – карзахаллийн а, кьайлахчу йамартлонийн а да ву.

– IабдулкъахГир, – оила а йой, талмажна тЕвоьрзу инарла, – Казикумухски гарнизонан хъакмамах а, цуьнан йоIаххий, зудчуххий аьлла меттиг дIайешал кхин цкъа а.

– «Иштта цара вийра цигара хъакма, цуьнан гГоьнча а, цуьнан берриге накъостий а. Цуьнан зудий, йоШий йоцург, цхъа а дийна ца витира», – хГора дош къастадо талмажо.

– Схъагарехь, буьйцурш госпожа Чембер а, цуьнан йоI а йу? – Лорис-Меликовс и хаттар хъанна тЕдерзийна ду хаац.

– Цунах шеко йац, – жоп ло IабдулкъахГира.

– Иштта, полковник, ахь тЕчIагIдо, и тайпа кехаташ область ма-ййу дIасакхисина ду аьлла, – тIаьхъакхиа гЕрта Лорис-Меликов.

– ХIаь, хъан сийлалла, – воьхна, жоп ло Войно-Оранскийс.

– Хьоьгахь дуй уьш?

– Цхъанхъа хила деза.

– ЧембергIар дийна хиларх хьо тешна хилар а тЕчIагIдо-кх ахь? Ткъа хГокху кехато ма-дарра ма боху: и шиь дийна йу.

– Кехат оьрсийн маттахь йаздина дац. Хъан сийлалла, сан гочдархочо и меттиг йукъахйитина хила мега.

– И бехказло йац, полковник! – Лорис-Меликовн аз оцу йуккъехь геннара схъалаллайеллачу хГордан тулгIенан гГовгIанах тарло. – Нагахь хьо, мало ца йеш, прокламадин чулацамах кхета гГоьртинехь, суна хетарехь, и зударий кЕлхъарбаха хьалххе цхъаь дина хир дара вай. ХIинца тЕман операци леррина кечийнчул тIаьхъа, цу тЕхь оила йан дезар а дацара. Хъан кьинхетам бахъанехь, кхин сацам бан безаш хили вай. Хъайгара гIалат кест-кестта далийта воьлла хьо. Кхин галволий – ас салтийн могоIаршка дIалур ву хьо.

– Господин инарла, – йукъаоьккху Хуршилов, – операци хийца оьшу. Сайн да суна дика вевза. И ши зуда кхерамна кЕл цо йуьтур йац. И шиь гайтар – церан хIилла ду. Уьш тешна беллахь, вай йаккхий тоьпаш тЕтухур йац аьлла, артиллерин тохар царна дагахь доцург

хир ду. Цкъа тЕлатар а дина, гІап схъайоккхур йу вай.

– Наиб, – йукъаобккху цунна Войно-Оранский (тулгЕ йуха а тЕхъаьди, хІинца хан тЕкхъачна цунна буха таІа, цо ша когаш тЕра охъатохале), – оха хІокхул хъалха цкъа ладоьГІна хъан хъехаме. Цунах хІун хилира – хъуна гуш ду. Хъан гергарчара тхуна дуьхъал тІом баьккхи. Йа уьш хъуна ца бевза, йа хъуна уьш тЕхдика бевза.

– Хьо хІун ала гЕрта? – Хаа лаьа Хуршиловна.

– Ала ца гЕрта, ткъа нийсса дІа боху: со ца теша хьох, хІунда аьлча хъан хъехамаш тхуна дагахь а ца хилла тІаьхъалонаш йолуш хуьлу.

– Наиб и тІаьхъалонаш гуш ву, ала-м ца гЕрта хьо, полковник? – инарлин озехь керлачу тулгІенан обгІазе гІугІ хеза.

– Билггал иштта ду, хъан сийлалла! Соьга хаамаш кхъачна; гІазот кхайкхадале хъалхарчу буса наиб Хуршилов Мохьмад СогІратІла вахана, цигахь иза шен деца цхъаьнакхетта, цул хъалха ас шега, цунна тЕ а кхачий, хъерабевлла бахархой синтеме балабахъара аьлча, ша дуьхъало йиннашехь.

– И хаамаш мичара бевлла хъуна, полковник? – шеконца хьотту Лорис-Меликовс.

– Сотнин командиран гІоьнчера, Андалалан наибера Нахибашев Закаригара!

– И бакъ дуй, Наиб? – Лорис-Меликов цЕххъана хъалаобккху, гІант а харцош.

– Хъан информаторо, господин полковник, диканал дукха зиэн дина хъуна, – Войно-Оранскийна тЕвоьрзу Хуршилов, – хІинцалера карзахаллаш – цо динчу гІуллакхийн стом бу. Іедална хъалха бехке а хилла, хІинца иза халкъ шех тешо гЕрта, цуьнан синхаамаш карзахбоху, ницкъбарх, олалладарх лаьцна къамелаш до, леррина гІаттам кечбо, ткъа тІаккха Іедале дІахоуьйту, халкъ меца гІоттур ду. И дерриге а цо леладо, ша летийна къинош шена гечдаран некъаш кароран Іалашонца.

– ДІасаца! – Лорис-Меликовс стоьла тЕ куьг туху. Цхъа чІурам, охъа а бужий, дІабов, – Нахибашев СогІратІла ваханера, ас бакъо а йелла, сан айкх санна. Ткъа хьо хъенан айкх ву?!

– Хьо сох цатешар бух боцуш ду хІинца, господин генерал, – тийна олу Хуршиловс. – ГІаттам хилале хъалхарчу буса со СогІратІлахь ца хилла, со айкх а вац.

– ХІета жоп ло, мичахь бу хъан доьзал? Хьо госпожа Чемберх а, цуьнан йоІах а хийца ша реза ву, хІунда аьлла хъан дас? – цавашарца хьотту Войно-Оранскийс. – Дерригенан а леррина ойла йина ахь. Цецвала хъакъ а долуш.

– Дерриг а кхеташ ду! – боху Лорис-Меликовс. – Полковник, наиб ирхьолла!

Хуршилов дераллица хьобжу Войно-Оранскийга, цуьнан куьг къайллах шаьлтанна тIе охьашиэрша, амма Доногол-Махьамин озо сацаво иза:

– Господин инарла! АллахIан дубьха, сих ма ло! – мохь туху цо. – Хурш Нурмохьмад сан доттагI волу дукха хан йу. Тхойшиь цхьаьна вара Шемална гIуллакхдеш, цундела суна иза дика вевза. Нагахь санна Мохьмад СогIратIлахь хиллехьара, цо иза вайна дубьхал тIаме хIоттор вара йа вуьйр вара. Амма иза шен кIантах айкх виэн волу стаг вац. Иза цо шена доккха изьх лорур дара. Со тешна ву, кхузахь гIалат ду. Мохьмад сан бIаьргашна хьалха хьалакхиьна ву, сайн кIантах Нажмуддинах санна, цунах а дош дала кийча ву со.

... Доногол-Махьамин дешнаша кIеззиг кIадйира Лорис-Меликовн обгIазло:

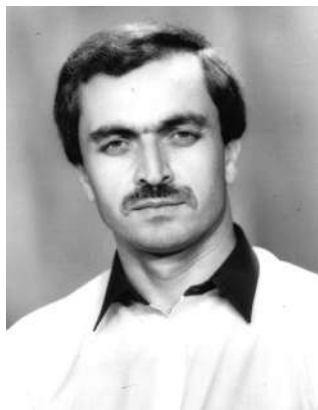
– Делахь-хIета, Доногол Махьама, ахь цунах дош луш делахь, иза виэн кхиэл кхайкхор ас цхьана ханна дIатотту, амма цо гайта деза ша вайна тешаме хилар. Хьалха тIелата йобдучу ротехь хир ву наиб, прапорщикца цхьаьна, – инарло Крайновскийгахьа корта тосу. – Господин полковник, салтий дIахIитто омра дел! Салташца къамел дийр ду ас. Телатар Iубьйранна дIадолор ду вай.

Илма

ГАЗИЕВА Аза

**Сумбулатов Абузар вайн
дегнашкахь ваха висна**

Ткъолагичу бешеран 80-чу шерийн чаккхенехь дара, и тайна къонах вайн телевизорийн экранаш тIехь гучуваьлча. Йуьхьанца дуьйна а гуш дара, кIорггера хаарш а, лаккхара Илма а долуш стаг иза хилар. Цхьа шатайпачу серлонца лепаш дара цуьнан йуьхь-сибат. Шен къамелехь йукь-кара иза велакъажахь а, цуьнан Iабржа бIабргаш мелла а гIайгIане хетара, дуьне довзаро кхолийча санна. Уггаре а чIогIа со цецIаьккхинарг цо деш долу къамел дара. Иза ненан маттахь дара. Мел халахеташ делахь а, вайн телевиденехь хIинца а, наггахь бен хаалуш дац иштта хаза, шера, нохчийн меттан бос керчачу хазаллех шуьйра пайдаоьцуш, ненан мотт бийцар. ПIаьхьо билгалделира, къамелдийриг оьрсийн мотт а иштта шера хууш, иштта говза буьйцуш хилар. Цунна-м Iарбийн мотт а хууш хиллера. Советийн заманахь чIогIа тамашена хетара, жимачу стагана Iарбийн мотт хаар а, иза Сийлахь Къуръан доьшуш хилар-м муххале а. И доза доцу тамашаш шен сица, хьекъалца, амалца болуш вара Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан университетан оьрсийн меттан кафедрын доцент Сумбулатов Абузар.

Сумбулатов Абузар вина 1952-чу шеран мангалан беттан 26-чу дийнахь, генарчу Казахстанан Джамбульски областана йукъайогIучу Свердловски кIоштарчу Ровное цIе йолчу йуьртахь бегахчу нохчийн доьзалехь. Абузаран да – Сумбулатов Абу-Iали – Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIеман декъашхо хилла ву. Щечу эскаран моIаршкахь, мостагIех леш, Польше кхаччалц дIавахана ву иза. Чевнаш а хилла, лазартни кхаччалц, цхьана мIабргонна а лубрачу тIамна йукъара ваьлла вац. Бакъду, Даймехкан сий лардеш, Абу-Iали буьрсачу тIеман арахь мостагIех леш хиллачу чевнаша заьIапхо винера аьлла, цунах а, цуьнан йиша-вешех а къинхетам ца бина советийн Iедало. 1944-чу шеран чиллан беттан 23-чу дийнахь, дерриге а нохчийн халкъ санна, уьш а махках а баьхна, сийначу Сибреха дIахьовсийна. Массеран а санна, церан а дезна йамартчу Iедалан къизалла, харцо, шело, гIело, мацалла лан. Цкъа а Делан диканах дог ца дуьллуш баьхна СумбулатовгIар. Дерриге а нохчийн къам санна, халонашна ца къарлуш, йохьах ца бухуш, дай баьхначу лаьтте гIийла сатуьйсус, 13 шарахь хийрачу махкахь чордачу дахарх тийса-

белла уыш, цкъа мацца а Нохчийчу цІа а дирзина, ирсе де шайна гург хиларх дегайовхо а кхобуш.

Сумбулатов Абу-Іалин а, цуьнан хІусамненан Маккин а ворхІ кІант хилла. Царна йукъахь шолгІа доьзалхо вара Абузар. Бераллехь дуьйна шен нийсархошлахь хьекъалца къаьсташ вара иза. Даима собаре, ойлане вара, массо хІуманан а цхьа шатайпана хьиесап дан лууш, хууш. Билгалдаккха догІу, Абузаран вежарий – Ийса, Дени, Майрбек – бу лаккхарчу дешаран кхерчаш чекхбаьхна, бевза-безачарлахь сий-ларам болуш. Делахь а Абузар цхьа шатайпана стаг вара. Школехь а Іаламат дика доьшуш хилла иза. Дуьнен чу валар хийрачу махкахь хиллехь а, школехь дешар, Делан къинхетамца Нохчийчохь нисделира цуьнан. Сталинан хьадалчаша къинхетамза махках даьхначу къаьмнашна Кавказе цІадерза маршо йелира 1957-чу шеран кхолламан баттахь. Дай баьхначу Хошкалде цІа веара Сумбулатов Абу-Іали а шен доьзалца цхьаьна. Хьаналчу къинхьегамца лехна напха а латтош, дика кхийра цо шен доьзал, ворхІе дас, хІайкал санна, лардинчу нохчийн оздачу гІиллакхийн гурашкахь. Абу-Іалис, Маккас шайн кІентий, хьанал-хьарам къастош, гІиллакх-оздангалла, къинхетам, комаьршалла йолуш, цІена кхийра. Цкъа уыш бевзинчара цаьрца долу гергарло, доттагІаллин зІенаш, уьйр-марзонаш дерриге а дахарехула чекхйоху. Адамаллах йуьззина, цхьа башха амал йолуш вара къаьсттина Абузар. Дена-нанна къинхетаме кІант, цуьнца уьйр йолчарна тешаме доттагІ, дика накъост а вара иза. Хабарна тІера вацахь а, къамел, ладоьгІачеран лерса хьостуш, дан хаьара цунна, цхьа а шога дош йукъа ца далаш, хІор а дашехь нохчийн меттан хазалла серлайохуш. Ша схьаваьлла халкъ а, мохк а, исбаьхьа хаза ненан мотт а безар дара иза.

1969-чу шарахь Хошкалдера йуккъера школа кхиамца чекхйаьккхина, Сумбулатов Абузар Нохч-ГІалгІайн пачхьалкхан хьехархойн институтан филологин факультете (оьрсийн мотт, литература; нохчийн мотт, литература) деша вахара. Институте деша схьаэцаран зиэрех чекхволуш дуьйна гуш дара, иза шен нийсархошлахь тоьлла студент хирг хилар. Цо массо а экзаменна, цхьана хаттарна тІехь а тасавалар доцуш, пхеаннаш дехира. Дешар дІадолийначу хьалхарчу деношкахь студенташа шайн тобанан староста хаьржира Абузар. Хьехархочун корматалла карайерзош, оьрсийн мотт а, литература, нохчийн мотт, литература а Іамайо факультет хаьржинчу цуьнан хІор а йоккхучу гІулчаца гуш дара: нохчийн къоман гІиллакхаш, ненан мотт а цунна кІорггера хууш хилар, цІархазмана а доцуш, цо уыш цІеначу даггара лардеш хилар а. Къаьсттина иза билгалдоккхура цуьнца дешначу мехкарша. Царах цхьаь йу вайн махкахь дика йевза похІме журналист Барзанукаева Айза. И бакъволу нохчийн озда кІант шена вовзар ирс лобручех йу Айза. Хьехархойн институтан тІеэцаран зиэрашкахь довзар хилла церан. Ваша воцуш кхийначу Айзина дуьненан мехха хетара жимачу стага шен до Іуналла. Сумбулатов

Абузар ханна мелла а жима хилла йоІал. «Башхачу амалца, хаза, оьзда дечу къамелаца, хъекъалца, кхетамца, адамашца йолчу йукъаметтигашца, духарца, бакъволу нохчийн къонах санна, билгалвуйлуш вара иза хълхарчу курсехъ дуьйна», – бохуш, дуьйцу Барзанукаева Айзас шен дагалецамашкахъ. Иштта дагалецамаш цхъана Айзин хилла ца Іа. «Экзамен дІалуш, гІо-накъосталла дира. Нана цомгуш хилча, орца кхачийра. Цул а комаьрша адам хир дацара», – бохуш, дуьйцу цуьнца дешначара. Массара а билгалдоккху, Сумбулатов Абузар Іаламат дика доьшуш хилла хилар, иза Ленински стипендиат хилла хилар а. Ленинан цІарах стипенди – шатайпана советийн Іедалан совІат дара. Иза, цхъа а дий доцуш, кхоалгІачу курсе ваьллучу студентана луш дара. Бакъду, цу дикане кхача Іаламат хала дара, къаьсттина нохчийн къомах болчу кегийрхошна. Делахъ а догІучунна луш хилла иза. Делан къинхетамца, Абузаран кІорггера хаарш, доза доцу хуьнар а хилла цу дикане дІакхача. Дешар дІадолор Нохч-ГІалгІайн пачхълкхан хъехархойн институтехъ хиллехъ а, Абузар дешна валале Л.Н.Толстойн цІарах университет йира цу Илманан хъармах. Институтах университет йинехъ а, хаарийн кІоргенашка шен сутара кхийдар ца хуьйцуш, хъехархой, студенташ а цецбохуш, тІехдика дешна велира Абузар.

1974-чу шарахъ цІечу дипломаца Нохч-ГІалгІайн пачхълкхан университет чекхйаьккхина, Ленинградера (хІинца Петарбух) университетан аспирантуре деша вахара Абузар.

Цуьнан оцу хенахъ 22 шо хан бен йацара. Дуьненахъ уггаре а хазачарех цхъаь ларалучу Ленинградад Іехавелла, са акха ца долуш, ша хІун Іалашо йолуш веана а хууш, цо дуккха а хан библиотекашкахъ йоккхура. Оьрсийн маттахъ, литературахъ а дерг Іамийна ца Іаш, цо, ца Іебаш, доьшура дуьненан литературахъ, къаьмнийн исторехъ, культурахъ хъакхалуш мел дерг. Къаьсттина лерина доьшура дуьненахъ долчу массо а динехъ дерг. Дешна а ца Іаш, цхъадерг шена схъайаздора, мехалниг къастош. Абузарна Іаламат беркате хилира Ленинградехъ йаьккхина хан. Шен хаарш дуккха а керлачуьнца тІедуьзира цо.

XX-чу бІешеран 70-чу шерийн чаккхенехъ кхиамца аспирантура чекхйаьккхина, Соьлжа-ГІалара Л.Н.Толстойн цІарахчу Нохч-ГІалгІайн пачхълкхан университетан оьрсийн меттан кафедрин доцент вара иза. «Белхан накъосташна, студенташна Абузар чІоІа дукхавезара», – бен вай ца аьлча, цунах аьлларг вуно кІезиг хуьлу! Цуьнан доккхачу хъекъалх, кІорггерачу хаарех, гІиллакх-оьздангаллахъ а баккхийбуьйш, цецбуьйлура иза вевзарш. Билгалдаккха догІу, Абузаран къамелашкахъ даима а хаалора шатайпачу башхаллица къаьста цуьнан сирла ойланаш, дуьнене хъежар. Студенташа цкъа а йукъахъ ца йуьтура шайна дукхавезачу хъехархочун лекцеш. Сумбулатов Абузаран лекцешка ладогІа кхечу тобанашкара студенташ а богІура. Говза къамел дарал а совнаха, кхин цхъа хуьнар а дара похІмечу хъехархочуьнгахъ: шен студенташна Іилма марздар. Цун-

на кьеггина тоьшалла ду, таханлерачу вайнехан филологин Илманийн кандидаташлахь Сумбулатов Абузаран хилла студенташ алсамо хилар. Цунна цхьабосса кIорггера хаъара оьрсийн а, нохчийн а меттанаш. Абузара ненан маттахь до къамел хаза ирс хиллачунна иза цабезалойла дацара. Нохчийн кьобжачу лаьмнех схьадуьйлу шовда санна цена, зевне а, ладогIархойн лерса хьобстуш, аьхначу Iаьнарца бекара ненан мотт Сумбулатов Абузаран къамелехь. Бакьду, нохчийн мотт, гIиллакх-оьздангаллин кIоргенаш йовзарца чекхдолуш дацара къоначу Илманчин хаарш. Цунна дика йевзара нохчийн къоман философи. Цуьнан маIне башхаллаш йостуш, масех Илманан статья йазийнера Абузара. Уьш зорбане арайевлира Нохч-ГIалгIайн Республикин муьран зорбанехь. Газетдешархоша казахетарца тIейицира уьш. И маIне, чулацаме а статьяш, Нохч-ГIалгIайн республикин пачхьалкхан телевиденехь Тухашев Хьамзата дIахьош хиллачу «Ваше мнение» («Шуна хIун хета?») передачкаш дина чулацаме къамелаш а бахьанехь, вайн махкарчу бахархошна дикка вевзира къона Илманча. XX-чу бIешеран 80-чу шерийн йуьххьехь вайн махкахь Iаламат боккхачу лерамца йоккхуш йара Абузаран цIе.

Вайна ма-хаъара, инзаре баккхийчу сингаттамашца даьхкира Нохчийчу XX-чу бIешеран 90-гIа шераш. Цкъа а духур дац моьттина советийн Iедал, кIотархойн синкьерамехь санна, хабаршкахьа делира. Герз эвхьазадаьккхира. Сарахь-суьйренца сакьера охьахевшшинчохь, Ельцина, Кравчука, Шушкевича а, чагIаран бIагор шовкъе бирзинчу мIаьргонехь, цхьа сиз хьабкхна, массо а бакьонех хадийра 70 шарахь дуьненна «бIов» баьхна йоккха пачхьалкх – СССР. ТIера да-нана дIадаьлла байш санна, холчахIоттийра СССР-н массо маIпехь бежа миска нах. Царна йукьахь бара Нохч-ГIалгIайн республикера дукхахболу бахархой а. Халкъо хаьржина Нохч-ГIалгIайн республикин Лаккхарчу Кхеташонан депутаташ аракхисина, Iедалан архаш шайн каралецира вайн махкарчу, махкара боцчу а зуламхоша.

Цу чолхечу хьолехь Нохчийчохь баьржинчу сингаттамашна йуьстах а ваьлла, ца лаьттира Абузар. Цкъачунна къамелийн тIегIанехь дIабоблхучу кьийсамашна йукьахь вара иза. Нохч-ГIалгIайчохь, тIаьхьо Нохчийчохь хIобьттина йукьараллин-политически хьал дийцаре деш, шена хетарг, кхечарна и мел товр дацахь а, олуш, йаздеш а вара Абузар. И цуьнан граждански позици хилар дара. Бакьдерг билгалдаккха деза, Абузар вацара «цIечаьргахьа», вацара «кIайчаьргахьа». Массо а хьекьале стаг санна, иза шен халкъаца вара. Халкъан лаам, цуьнан сингаттам а шовкъечу «революционерашка» дIакхачо гIерташ, Iаламат дукха къахьийгира цо шен кхетамечу, маIнечу къамелашца, тайп-тайпанчу цхьанакхетаршкахь дакъалоцуш.

Цхьана а кепара шеко хуьлийла доцуш, кIорггера хаарш, лаккхара Илма долуш волу Абузар резавоцуш Iаламат дукха хIуманаш дара советийн Iедалехь. Уггаре а хьалха билгалдаккха догIу: шайш урхалле

кхаьчначу муьрехь коммунисташа кьинхетамза хьаьшна, Iазапе лаьцна дин а, хIаллакбина Iеламнах а. Бераллехь дуьйна эхь-ийманехь, ламаз-мархица кхиьна Абузар резахуьлийла дацара цу доза доцчу кьизаллина. Иштта Сумбулатов Абузарна товш дацара, дукхахболчу хьекьалечу нохчашна санна, коммунисташа кьоман ламасташ, гIиллакхаш бехдар, коммунизман зIаьнаршка дуьгу бохуш, цхьа а дин доцчу бесачу тобане халкьаш ийзадар а, кьинхетамза хIор а кьоман Iер-дахаран башхалла, шатайпаналла йохош, отуш. Ша схьаваьллачу кьоман кханенан ойла йечу массо а стагана санна, Абузарна а лаьара вайн махкахь беркате хийцамаш хила. Амма уьш машаречу некьаца, сихвалар а доцуш, лаха, каро а лаьара цунна. Шен кьамелашкахь Сумбулатов Абузара даима а билгалбохург эволюцин некь бара. XX-чу бIешерийн 90-чу шерашкахь вайн махкахь карзахе гIевттинчу нохчийн «революционерашна» и дош хьахош хезначух тера а дацара. Церан кьамелаш кIоршаме дара. Уьш дера бара. Шайна резавоцуш, дуьхьал дош аьллучуьнца эвхьазабовла кийча, эвхьазабуьйлуш а бара, цо аьлларг халкьана, махкана мел пайде, мел хьекьале делахь а. Цунна масалш алссам ду.

1993-чу шарахь, хаза йеанчу бIаьстенан цхьана дийнахь, Гуьмсехь митинг хIоьттинера. Радуев Салман вара имам ваьлла. Гуьмсен кIошт шен куьйга кIелахь хила лууш вара иза. Гуьмсен кIошт-м ишта а йара цуьнан Iуналлехь йолчу гIерано йийсаре лаьцна. Кьар ца луш, дуьхьалонаш йеш милицин белхалойн тоба йара. Уьш милицин гIишло чуьра аракхисса сакIамделла, хьийзаш Радуев Салман, герзах йоьгтина цуьнан гIера а йара. Цу муьрехь, иштгачу хьолехь хуьлуш ма-хиллара, Гуьмсера бахархой а шина декье бекьабеллера. Iаламат дукха адам дара цига гулделла. ХIор а, ша бакь хеташ, чугIертара. Тергалдеш дацара, бIешерийн кIоргенера дайша, хIайкал санна лардеш, схьадеана гIиллакх, ламасташ, оьздангалла. ХIоранна а ша бакьлуьйш хетаро гIаттийна шовкь йара кхехкаш. Йукь-кара вовшахтийсалуш меттигаш а йогIура. Эвхьазло кIарглуш йоьдура. Tаккха, и гIуллакх генадала доьлча, вистхилира цаьрга Абузар. ГIовгIа дIатийра, Абузар вистхуьлуш. Гулбеллачарна массарна а вевзаш вара иза. Кьеначу мурде санна лерам бара цуьнга, цо цкьа а цIархазмана шен багара дош долуьйтур доций хууш. Бакьдолчунна гIетевжина, собарца, хьекьале кьамелдар цIийх доьлла вара Абузар. И массарна хаьара. Цо цхьана а агIор узур доций а хаьара гулбеллачарна.

«Шу дукхадахарш, АллаxI-Дала диканах шу Iабадарш», – долиьра Абузара шен кьамел, – хIара дов кIаргделла, цIий Iанахь, самукьа а даьлла, зовкхехь хирболуш нах буй хаьий шуна? Уьш, вайн терго а йеш, Iаш буй хаьий шуна?! ХIара кьийсам кIаргбалиьта, кху чохь гIом а баьккхина, шортта цIий Iанийта лууш кьиза адамаш ду-кх, йух-йуха а хIара питанаш кегош. Жимма собаре а хилий, ойла йейша: аш тахана кьуьйсучу даржех шуна хIун кхочур йолуш йу? Шу хьанна, хIун кьуьйсусш, вовшашца эвхьаза а девлла, цIий Iано гIерта? Вай цхьа кьам ма ду, вайна

йукъахь гергалонийн зIенаш ма йу. Дала ма хуэлийтила вониг! ОьгIазло совйаьлла, вер-ваккхар хилахь, хIун дан дохку шу? Кхана вовшийн бIаьра муха хьовса беза шун гергарнаш??? Дикка ладоьгIча, дехьа а, сехьа а гергарнаш карор ма бу шуна. Тахана оьгIазлоно шун бIаьран, леран а синош гIелдина. Самабаккха кьинхетам, адамалла, уьйр-марзо. Вай-м селхана цхьаь дарий. Тахана хIун хилла вайна? Вай дерриге а цхьа нохчийн кьам ду! И хIунда дицделла шуна?...

– ТIаккха оха хIун дан деза? – аьлла, мохь туйьхира гулбеллачарна йукъара цхьамма.

– Уггаре а хьалха, цкъа йукъара герз дIадаккха деза, – элира Абузара, – тIаккха шайн-шайн тобанашна йукъара наха лоруш волу, массарна а дош-дезар хета масех стаг харжий, уьш маслаIатна арабаха. Кьомана йукъахь маслаIат хилар – и бу-кх вайн массеран а толам. АллахI-Дала тIаьхье беркате йойла вайн!

Абузара и синтеме, маслаIате кьамел дича, гулбеллачаран дегнаш мелла а кIадделира. Уьш дIасабевлира, дегайовхоно дегнаш хьаьстина, хила тарлучу маслаIато зовкхечу кханенах тешош.

Амма маслаIате сатуьйсучу мискачу адамийн дегайовхонаш, церан сирла сатийсамаш тергалбийр болуш бацара Радуев Салманан гIеран декъашхой. Масех дийнахь, гIара-тата йоцуш, хьулбелла а Ийна, цара цхьа-ши де даьлча, тешнабехк а бина, арабехира Гуьмсера милиционераш. Iедалан архаш хIинца церан карахь йара.

Къаькинчу говраша Iинах йуьгу ворда санна, бохамийн цIерга кхоса кечйеш йара зуламхойн карахь йисна Нохчийчоь. Зуламхойн хьекь-алан аьрталлица ийначу аьрхачу амало 1994-чу шеран гIуран баттахь буьрсачу тIеман цIерга кхоьссира Нохчийчоь. Сумбулатов Абузара шен кьамелехь билгала ма даккхара: политикаша герз латтийра тIемалошна, хьоладайша даа-мала, барзакь латтийра царна, ткьа кьиехойн шаьш хала кхиййна кIентий дIабала дийзира цу лубьрачу тIамна. Абузара а, и санначара а халкь тIамах лардан гIерташ мел кьахьегнехь а, цу тIамах пайда ца хилира нохчашна! Историн йохаллехь цхьана халкьана тIамах пайда ца хилла цкъа а. Политикаш, тохара санна, вовшашна мар-мара а бетталлуш, Iаш бу, бахамаш стамбелла хьоладай шайн гIаланаш хьалайуттуш бу, ткьа миска пекьарш, и тIом бахьанехь тIепаза байна шайн кIентий схьалобхуш бу хIинца а.

Иттех шарахь Нохчийчоьхь кьиза кхихкинчу тIеман хенахь Iаламат дукха адам махках делира, шайн декъаза синош а довдийна. Цхьана а кепара царна бехк буьллийла дац. ТIом ирча, лубьра, кьиза а бара, миска адамаш кьинхетамза хIаллакдеш. И эрчо лан Iаламат хала дара. «Конституционни кьиепе» хIотто баьхкинарш, «Маршо» йаккха арабевлларш а цхьабосса кьиза бара. Бохам, тешнабехк мичьхара чукхочур бу хууш стагга вацара. Цундела уьдура Нохчийчуьра бахархой, шайн довзалш кIелхьарабаха гIерташ, дуьне ма-дду дIа. Бакьду, Абузар-м ца велира

шайн йуьртара ара. Бусулба дин кIорггера девзачу цунна хаьара, Делера доцуш цхьа а хIума хуьлийла доцийла а, азаллехь йаздинчух волийла доцийла а. Делан диканах цкьа а дог дуьллуш вацара Абузар. Дерриге а нохчийн халкъана сингаттамын бода букьбеш даьхкинчу оцу буьрсачу деношкахь, иза исламан динан кьайленашна тIевирзира, царех долу шен хаарш тIедуза лиьна. Хаддаза Сийлахь Кьурьан дешаро синпаргIато лора цунна, даима йечу Iамало дегайовхо чIагIйора. Вайн халкъ, мохк зенах-зуламах лардар доьхуш, АллахI-Деле доIанаш дора цо. Са сирла, ойла цIена, амал нуьцкъала йолуш стаг вара Абузар. Iеламнаха дийцарехь, иза санначеран доIанашка жоп ло АллахI-Дала.

Вайна хууш ма-хиллара, федеральни авиацис, артиллерис кьинхетамза охьаотуш йара нохчийн йарташ, йаьржинера салтийн акхаралла, кьизалла. Цара дечу зуламаша Iадабой, холчахIиттабора нохчийн йартийн бахархой. Хийлазза иштта холчахIиттинчу мискачу адамашна кьинхетаме орца кхачийна ву Сумбулатов Абузар. Федеральни эскаран эпсаршна тIе а воьдуш, дукха кьамелаш дина цо, церан дог-ойла кIадйан йолчу Iалашонца. Шена кIорггера хуучу оьрсийн маттахь дийцина, Iаламат шорта оьрсийн эпсарша Кавказехь зама йаьккхина хиларх а, шайн сица, цIийца оьздангалла йолчара мискачу адамашкахь и тайпа Iазап латтийна цахилар дIахайитина, Пушкин, Лермонтов, Толстой, иштта кхиберш а масална балош. Билгалдаккха догIу, цо диначу кьамелаша беркате тIеIаткъам бора федеральни эскаран эпсарша.

Теман гIовгIа, тата, дур гергахьа гIоьртича, «Ва Абузар! ХIинца хьо орцах ца валахь, йарташ йохор йу, адамаш дойур ду», – олий, йогIура гонахарчу йарташкара адамын тобанаш. Дов-тIом а боцуш кIеззиг хан йаьлча, хезара: «ХьенехагIар оппозицехь бу. Пазкхашца бертахь хила лууш бу», – бохуш, цхьаболчара шайн «хьекьалан» тIегIанера дечу кьамелашка ма кIезиг ладоьгIура Абузара. Дас-нанас а олура цуьнга: «Цхьаболчара, шайн хьекьале хьожжий, до хьуна кьамел. Ахь арабаьккхинчу маслаIатан некьана резаберш Iаламат дукха бу хьуна. Хено гойтур ду бакь-харц мила хилла. Хьайн хьекьало, кхетамо хьоьххург делахь. Хьан карахь герз дац. Хьо зуламна ара ца ваьлла. МаслаIатна лебелахь хьайн мотт! МаслаIатна!».

1995-чу шеран кхолламан баттахь дуйна Теркйистехь сецаш хилла Нохчийн Республикин Правительство, буьрса тIом лагIбала боьлча, Соьлжа-ГIала схьайеара. Бакьду, Правительствон Председатель Хаджиев Саламбек хьалххе дуйна а Соьлжа-ГIалахь хуьлуш вара. Правительство шен болх дIаболийна масех де а далале, Сумбулатов Абузар «Динца долчу гIуллакхашкахула» министр хIоттийра. Шен сица, цIийца кьоман оьздангалла, кIорггера хаарш, лаккхара Iилма долу стаг цу чолхечу заманахь министр хIоттор Iаламат беркате гIуллакх хетара массарна а. Массарна а хаьара, нохчийн халкъах бакькала а дог лозуш волу министр динан хьаштийн терго йина Iийр цахилар. Нохчийн халкъана тIаьхьарчу

хенахъ тЕбазбеллачу баланаша гайтинера, Сумбулатов Абузар баккъала ша схъавабллачу халкъан тешаме воI хилар. Ша министрлар дәржехъ болх биначу йоцпачу хенахъ дукха нахана гЮ-накъосталла дина ву иза. «Филтре» хъаьчнарғ аравоккхуш, йохийначунна хIусам нисйеш, байлахъ висинчунна балха хIотта аьтто беш.

Луьрачу тIамо дохийна шен а, шен вежарийн а цIенош меттахIитто гЮ ца доьхуш, нохчийн халкъан синабIаьвнех цхъаь волчу, вайна массарна вевзаш, везаш хиллачу воккхачу Илманчина, ненан меттан говзанчина – Джамалханов Зайндина орцахвелира Абузар. Леррина вахана, Нохчийн Правительство Председателе Хаджиев Саламбеке вистхилла, Правительство бюджетан хоржах, нохчийн къоман дозалла, ненан меттан говзанча волчу Илманчина Джамалханов Зайндина Теркйистехъ (Лаха Невре) цIенош дайтира Абузара. Билгалдаккха догIу, и тайпа гЮ-накъосталла цо дина адамаш кIеззиг цахилар. Цунна къеггина тоьшалла ду Абузара къоначу композиторна Димаев Iелина дина вошалла. ТIамо хIусам йохийнера ДимаевIеран. Йохийна хIусам Iелина гуш а йацара, цу чохъ хIаллакьхилла музыкальни гIирсаш бен. ХолчахIоьттинчу Димаев Iелас шен дегалазам къадийнера Абузаре. Ткъа кхуо иза Нохчийн Республикин Правительство Председатель волчу Хаджиев Саламбеке а дийцина, бюджетера ахча а делла, Димаев Iелина и берриге музыкальни гIирсаш ийцира.

«Динехула долчу гIуллакхийн» министро Сумбулатов Абузара тIамо хIаллакбинчу музыкальни гIирсашна сагатдар а ларамза дац. Иза ша а вара кхоллараллин стаг. Абузара йазийна, вайца йаха йисна йу Илманан ткъех статья, ткъа иштта масех назма а. Байташ йазйеш а вара Абузар. XX-чу бIешеран 80-гIа шераш йуккъедоблхуш, вайн массеран а лерса хьостуш, йукъаделира «Ма йелха нана» цIе йолу цхъа башха илли. Советийн Союзо немдойн фашисташна тIехъ Толам баьккхина 40 шо кхачарна лерина даьккхина дара и илли. Сумбулатов Абузаран дешнаш тIехъ, гIараваьлла вевзачу композиторо Даудов Рамзана мукъам баьккхина, цо ша (Даудов Рамзана) дIаолуш дара и башха илли. Вайна массарна дукхадезаш а, хIинца, Делан къинхетамца, къоначу иллиалархочун Домбаев Мохьмадан репертуарехъ йолуш йу и музыкальни композици.

Дуьненчохъ массо а нанна
Шен берел сов дезац хIума,
Цхъаь велахъ, ворхI велахъ а, кIант шен
Цхъатерра хьомсара ву ненан.
Даймехкан паргIато хьобшуш,
МостагIа тIелата воьлча,
Цхъаь велахъ, ворхI велахъ кIант шен
Цу тIаме хъажийна нанас...

Халкъана а, махкана а оышуш стаг вара Абузар. Нохчийн халкъалахь хаарийн серло йаржош, цѐначу даггара хъанала къахьоьгуш вара иза. Вайн махкахь баьхначу эвлайаэх ша йазийна статьяш дуьххъара зорбана йаьхнера оцу Иаламат похИмечу публицисто. Юсуп-Хъаьжин, БатГал-Хъаьжин, СоИип-моллин дахарх бакъдерг Сумбулатов Абузаран статьяшкара девзира вайн махкахошна. Бусулбан динца уьйр-марзо йолчу массо стагана мерза стом хилла дIахИиттира и говзарш, дикане, адамалле, собаре, къинхетаме кхойкхуш йолу. Кхин масане дара уьш, дагардина цаваллал дукха, Абузара халкъана, махкана а дина диканаш! Дан леринарш кхин а алссам дара. Амма XX-чу Бѐшеран 90-чу шерийн мур шатайпана чолхе, кегайелла йеана а зама йара. Халкъ серлоне кхойкху Сумбулатов Абузаран Илма новкъа дара, нохчийн халкъана тIебазбелла гIайгIане бода болчунна тIе а букъбеш, хьийзачу зуламхошна. Халкъ Техийна, тилийна, цIийла а карчийна, уьш шайн хьал-бахам тобан лууш бара. Зуламхойн йамарта амал йевзачу махкахоша сагатдора дукха чIогIа майра Абузара цаьрца латточу къийсамна. Делахь а Делан исламан динан беркате серло ларйаран некъ йуьхьар а лаьцна, Сумбулатов Абузар бакъдолчунна тIера ца волура. Бѐшерийн кIоргенера схьадогIучу нохчийн къоман оздачу гIиллакхех а, вайн дайша йоIбаьрг санна лардинчу исламах дерг хьахийначохь, кхана малх схьакхетар бацахь а, Абузар бакъдерг олуш вара. ХIокху Дуьненахь зуламан дайшна цкъа а ца везна шайна дуьхьал дош ала йобулург, доьналла дерг, хIуттуш верг. Ткъа бакъволу нохчийн къонах, АллахI-Дела воцчух, цкъа а, озавелла, йухаваьлла вац. Цъхана а кепара шеко йоцуш, Сумбулатов Абузар иштта къонах вара. Цундела хилча санна хета, вай массо кхоьруш хилларг. 1999-чу шеран оханан беттан 27-чу буса, герзах боьттина чулилхиначу зуламхоша, шен хIусамера дIавигна иза, мича, стенга, хIунда вигна а ца хоуьйтуш. 23 шо зама дIайаьлла цул тIаьхьа. Нохчийн къоман дозалла, халкъан йахь йолу кIант, воккха Илманча Сумбулатов Абузар, вигна лар а йоцуш, зуламхоша къайлаваьккхина. Ткъе шина шарахь цунна сагатдина, и варе сатийсина, дукха йилхина, кхача а йелла, стохка, гIуран баттахь, дIакхелхи Абузаран миска-нана. ХIинца а гIайгIанехь, сингаттамехь, холчохь бу цуьнан вежарий. 23 шарахь цъхана а кепара хабар-кост ца хези цунах. И тайпа къонахий, цъха а ларйоцуш, зуламан дарцо къинхетамза хьулбар Иаламат боккха изшам бу халкъана, махкана. ТIепаза ван кхоам болу Сумбулатов Абузар шен сирлачу, хIайбатечу аматца, тайначу къамелан Iаьнарца, дикачу амалца вайн дегнашкахь ваха висна тIейогIучу хенахь а.

Зорбанехъ керланиъ

Мехала Илманан болх

Хокху деношкахъ Соьлжа-Г'алахъ зорбанера арабаьлла Шовхалов Саид-Селиман «Нохчийн хандешан саттамаш» ц'е йолу мехала Илманан болх. Журналан кепехъ (84 аг'ло йолуш) книга йу иза. Йуьххьехъ авторо Кавказан меттанийн генеалогех, лингвистикин бухбиллархойх, ц'еран коьртачу белхех хаамаш балабо.

– Европан ц'ейахханчу Илманчаша дуккха а ш'ерашкахъ к'ыйсинарг: муьлхачу маттахъ схьа-девлла Кавказан меттанаш? — к'ястийна П. К. Услара: Кавказан меттанаш ц'х'ана а меттанийн доьзалхъ схьа ца девлла; кхидолчу меттанийн санна, Кавказан меттанийн а бу шайн, ша-к'яьстина — Кавказан меттанийн доьзал. П.К. Услар Илманца т'екхиьнарг дуьненан лингвисташа т'еэцна. Дуьненан меттанийн генеалогин классификацехъ, кхийерш а санна, билгал'ина: «Кавказская семья языков. 10 млн. чел. 0,3 % от общего населения» (Кодухов В.М. «Введение в языкознание». М. 1987. 269 аг'ло), – йаздо ша биначу талламехъ Шовхалов Саид-Селима.

«Нахский» лингвистикин бухбиллархо бак'ьонца лоруш ву кавказоведин корифей Ю.Д. Дешериев, – ч'аг'до авторо, вайнехан к'ям а, мотт а схьабаларх Дешериевс йаздинарг а далаш.

Кхид'а – коьртачу чулацамехъ – авторо нохчийн хандешан саттамаш толлу, бак'ьонаш, масалш а далаш, дуккха а Илманчийн белхаш т'е а тийжаш.

Цо пайдаэцна: Ю.Д. Дешериевн «Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских (кавказских) народов». Грозный. 1963.; И Арсахановн «Хинцалера нохчийн мотт». Грозный. 1963.; А.Д. Тимаевн «Хинцалера нохчийн мотт». Грозный. 1971; К.З. Чокаевн «Морфология чеченского языка. Словообразование частей речи». Ч. I. Грозный. 1968.; З.Д. Джамалхановн, М. Ю. Мачиговн «Нохчийн мотт». 1 д. Грозный. 1972.; П.К. Усларан «Чеченский язык». Тифлис. 1888.; Х.Д. Ошаевн «О частицах отрицания в чеченском языке». ЧИНИИИЯЛ. Известия, т. II. Языкознание. Грозный. 1959.; И.Ю. Алироевн «Библиография по нахскому языкознанию». Грозный. 1968. с. 95.; А.Г. Мациевн «Краткий грамматический очерк чеченского языка с прилож. Чеченско-русский словарь. Гос. изд. иностр. и нац.-х словарей. М. 1961, иштта кхиболчу а Илманчийн белхех.

«Нохчийн хандешан саттамаш» болх пайде хир бу дешархошна, студенташна, йаздархошна, журналисташна, Илманчашна, тк'я ишт-

та нохчийн меттан нийсайаздаран дошам хЮтточарна.

Авторх: Шовхалан Элмарзин Саид-Селим вина 1940-чу шарахь Гуьмсе-эвлахь. Нохч-ГалгIайн пачхьалкхан хьехархойн институт чекхйаьккхина 1963-чу шарахь. Цул тIаьхьа оьрсийн меттан, литературин, нохчийн меттан, литературин хьехархо, директор а (1975-1982 шераш) болх бина Гуьмсера №2-чу школехь, Гуьмсерчу хьехархойн училищехь.

Спортаца гергарло хилла Саид-Селиман – Карагандахь боксехула чемпион, СССР-н спортан мастер (говзанча) а хилла иза.

НГИАССР-н, НР-н таллархойн йукьараллин декъашхо волчу Саид-Селима, ша талла вахча, акхарой Iалашо лоций, герз кхуссуш ца хилла. Белшах топ кхозуш, Iаламах марзо а оьцуш, хьуьнахула волалуш, самукьадолуш хилла цуьнан.

«Нохчийн мотт чIогIа безаш, маттаца шен йолу уьйр, шовкь-безам, хаарш а дешархошка дIакхачо йоккха говзалла, похIма а долуш хьехархо, хьехамча а вара Саид-Селим. Нохчийн мотт хьехна а, теллина а ца Iаш, Сайд-Селима студенташца цхьаьна вуно дукха шира дийцарш, туйранаш, кичанаш, ира, хьекъале аларш а дIайаздора. Цо бина и мехала болх, ца бойтуш, цуьнан безамна ларбира верасаша. ХЮкху деношкахь Сайд-Селиман вешин кIанта Мусас ши бIе сов тептар (тетрадь) Нохчийн меттан, историн белхахочуьнга Джунаидов Аюбе дIаделла. Кестта зорбанехь арайаха кийча хир йу фольклоран тайп-гайпанчу жанрашкахь йолу керла говзарш. Илманан кандидатан диссертаци чекхйаккха ца кхиира Сайд-Селим... 2006-чу шарахь (66 шо бен дацара цуьнан) Делан Южалло вайх къастийра Сайд-Селим... Дала гечдойла цунна», – элира цуьнца хьехархойн училищехь цхьаьна болх бинчу журналисто Д.Сумбулатовс.

Кху белхан мехаллин агЮ Илманчаша шайн талламашкахь хьахор йу, билгалйоккхур йу, цхьа а шеко йоцуш. ТIаьххьарчу хенахь нохчийн мотт талларна, хьехарна, бийцарна тIебахийтинчу тидамо ца йуьту оцу декъехь шеко. Кхин цхьаь ду, хЮкху белхан хьокъехь аьлча, нийса хир долуш. ХIара Илманан болх (ша тема!) чолхе хилла ца Iаш, кхоччуш теллина, йаьстина а цахилар. Хала тема къастийна а ца Iаш, шен Илманан болх нохчийн маттахь (нохчийн маттахь нохчийн маттахь!) бина Сайд-Селима. Дала беркате бойла хIара Илманан болх нохчийн маттаца гергарло мел латточарна!

*Сумбулатов Дени
Падаров Iарби*

ХАЛИКОВА Асет

Нохчийн зударийн а, божарийн а шира цIераш

Муьлххачу а къоман мотт вайн таханлерчу дахаран куьзга хилла ца Iаш, вайн дIадахначу дахаран кеп йостуш болу коьрта гIирс бу. Маттаца дуккха а хиламийн бух а таллало. Хууш ма-хиллара, нохчийн мотт диалекташка а, говорика а бекъалуш бу. Оцу диалекташкахь а, говорикахь а карайо вайн меттан дош кхолладаларан кепаш а, шира хорманаш а, кхидерш а. Нохчийн меттан диалекташкахь адамийн долахьчу цIерийн а шатайна кепаш карайо вайна. Вай лахахь дIайазийнчу нохчийн зударийн а, божарийн а цIерашкахь а карайо диалектан баишхаллаш. Уьш ламанца баьхначу нехан цIераш йу. Цхьайолчу цIерашкахь литературин а, ламанан диалектан а хорманаш йаллийна: Ам̄ти (лит.кеп) – Ам̄тай (диал.кеп), Айати (лит.кеп) – Айатай (диал.кеп), Дашобика (лит.кеп) – Дошобик (диал.кеп). Цхьайолу цIераш йеккъа диалектан хорманашкахь йазийна йу – Тоайт (шар.диал) – Тоита (лит.кеп), Йисайт (шар.диал.) – Йисита (лит.кеп) иштта дIа кхин а.

Зударийн цIераш

1. АгIират	28. Зади	55. Мāзай
2. Айати//Айатай	29. Займан	56. Мēзи
3. Ам̄ти//Ам̄тай	30. Залуба	57. МIāзов
4. Асай	31. Замāни	58. Майдат
5. Асмарат	32. Зеги	59. МалайгIаз
6. Бāдага	33. ЗехIи	60. Малайкат
7. Бāхуо	34. Зугаш	61. Малайсат
8. Байанат	35. Зула	62. Манаш
9. Басират//Бесират	36. Зумигат	63. Мархь
10. Бакизат//Бекизат	37. Йези	64. Маус
11. Бизай	38. Йезимат	65. Мединай
12. Бйка	39. Изета	66. МерзигIат
13. Бушур	40. Изиехьат	67. Минат
14. Вайдат	41. Йиса	68. МисаргI
15. Гумцет	42. Йисайт	69. Миэсай
16. Дагāта	43. ЙисаргI	70. Мубарак
17. Дагаш	44. Ирса	71. Мулаймат
18. Дадаш	45. Кабират (Каби)	72. Нāпи
19. Дашобик//Дошобик	46. Кайпа	73. Нāсет
20. Деги	47. Калимат	74. Назират
21. Дети	48. Калисат (Калай)	75. Найбат
22. Джовжан	49. Касират//Кесират	76. Напизат
23. Джумилат	50. Кеса	77. Напс
24. ДзахIират	51. Къаришат	78. Насират
25. Дуоча	52. Къурайшат	79. Насиехьат
26. Зāма	53. Лаъай	80. Нахāпу
27. Забур	54. Лаъисат	81. Нуниша

82. Нурседа	126. Хазймат	12. Башир//Бешир
83. Овжан	127. Хазман	13. Бектимир
84. Овлаз	128. Хусурхӑмсат	14. Беча-Хъаж
85. Пӑриз	129. Хъалипат	15. Биӑрс
86. Паканат (Пакай)	130. Хъамйл	16. Вадан
87. Палӑда	131. Хъанипат	17. Гӑзил
88. Патӑуш	132. Хъапцат	18. Гӑаниӑ
89. Пийа	133. Хъулай	19. Гӑойтимир
90. Подай	134. Хъулимат	20. Гӑурбанай
91. Рӑбу	135. Цӑабигат	21. Гунаш
92. Рӑзӑт	136. Цӑукурш	22. Дӑгил
93. Рӑкаӑт	137. Чӑка	23. Дӑгил-Хъаж
94. Райман	138. Чеха	24. Дӑд
95. Райхъ	139. Човка	25. Дӑд-Керим
96. Райхъӑнат	140. Шахӑдаг	26. Дӑд-Махъмуд
97. Робу	141. Шуда	27. Дерказ
98. Ровзет	142. Шуйла	28. Дикваха
99. Рукъи	143. Шуйлагӑаз	29. Диккхай
100. Рукъиӑхъат	144. Шумисат	30. Динай
101. Рупи	145. Элсай	31. Довлаткир
102. Сӑжай	146. Элсамат	32. Дога
103. Сӑждат	147. Эмилат	33. Дукӑа
104. Сӑи	148. Эпсинай	34. Зегӑалг
105. Сагӑират	149. ӑбай	35. Зубайр
106. Санипат	150. ӑбдат	36. Ибил
107. Сапиӑхъат	151. ӑбу	37. Идриз
108. Сапура	152. ӑжур	38. Илез
109. Сариж//Сериж	153. ӑлӑмат	39. Исбехъ//Исбаъхъ
110. Сахъат	154. ӑзат	40. ӑахъ
111. Сеӑи	155. ӑшура	41. ӑахъ-Махъмуд
112. Сейлахъ		42. ӑунай
113. Сепӑ		43. ӑунуз
114. Тоайт		44. ӑуси
115. Товман		45. Ковсар
116. Товрат		46. Кхикхай
117. Товсӑри		47. Къахъим
118. Торх		48. Къедир
119. Узулпат		49. Къурб
120. Хӑмсат		50. Мӑди
121. Хӑда		51. Маӑдул
122. Хӑӑжар		52. Майр ӑали
123. Хабйл		53. Маман
124. Хадай		54. Матай
125. Хазал//Хозол		55. Махъарбек

Божарийн цӑераш

1. ӑцай
2. Айдамур
3. Алцбек
4. Анас
5. Аслудди
6. Асрудди
7. Бӑшалай
8. Бӑач
9. Барамбек
10. Бацай
11. Бӑшал//Бӑшалай

56. Махьти	84. Орц-Хъаж	112. Хьӕджи
57. Меджет	85. Шада	113. Хьабибул
58. Месал	86. Пахруди	114. Хьаниф
59. Мовлӕди	87. Паччахь	115. Хьаспул
60. Мовлат	88. Пхьар	116. Хьумид
61. Мовлди	89. Разамбек	117. Цӕука
62. Мовлид	90. Райбек	118. Цӕйка
63. Мом	91. Русланбек	119. Цхьогоал
64. Мумай	92. Сӕлб-Хъаж	120. Чуба
65. Муодай	93. Сайди	121. Шахай
66. Муозай	94. Сайпул	122. Шахьрул
67. Муома	95. Сир	123. Шоӕайп
68. Муота	96. Солом	124. Шовхал
69. Муршид	97. Солс-Бек	125. Эдилгир
70. Мутӕелип	98. Суй	126. Эдилх
71. Набийл	99. Сулайм	127. Эриш
72. Насруди	100. Сурхай	128. Ӕбалай
73. Неби	101. Тӕзух	129. Ӕадай
74. Небибул	102. Тӕхӕир	130. Ӕад-Карим
75. Небийл	103. Тӕгаш	131. Ӕад-Солом
76. Несиб	104. Той	132. Ӕадушай
77. Нурид	105. Тунджух	133. Ӕайт
78. Нурмохьмад	106. Тур	134. Ӕандарбек
79. Нурул	107. Убай	135. Ӕараб
80. Нуъай	108. Умалат	136. Ӕилман
81. Овлӕгъ	109. Уопал//Уопалай	137. Ӕум
82. Овтаргӕ	110. Хайрул	
83. Олдум	111. Хацай	

«Литературин-исбаъхьаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорботохаран цӕа» бух тӕхь.
Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахь Нохчийн
Республикехула йолчу зӕнан, хаамийн технологийн, шуйрачу коммуникацийн
декъехь терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехь.
Регистрацин хьокъехь тоышалла ПИ № ТУ 20-00088.

Журнал зорботохна РПК СПЕКТР,
364024, НР, Соьлжа-Гӕла, А.С. Грибоедовн урам, 110.
Журнал арахоъчун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Соьлжа-Гӕла,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.
Журнал зорботоха дӕделла – 31.01. 2023 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 06.02. 2023 шо.
Тираж – 200 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах.